

FRANS DE WAAL

İçimizdeki
Maymun

BİZ NEDEN BİZİZ ?

metis bilim

FRANS DE WAAL

İçimizdeki Maymun

BİZ NEDEN BİZİZ?

1948 doğumlu Hollandalı psikolog, primatolog, etolog. 1975'te Arnhem Hayvanat Bahçesi'nde dünyanın en büyük şempanze kolonisi üzerine altı yıllık bir proje başlattı; bu proje pek çok bilimsel makale ve *Chimpanzee Politics* (Şempanze Siyaseti) adlı bir kitapla sonuçlandı. 1981'de Wisconsin Ulusal Primat Araştırma Merkezi'nin davetini kabul ederek ABD'ye taşındı; burada maymunların uzlaşmacı davranışları üzerine deneysel ve gözlemsel araştırmalar yürüttü. 1989 tarihli *Peacemaking Among Primates* (Primatlarda Arabuluculuk) adlı kitabıyla *Los Angeles Times* kitap ödülünü aldı. 1980'lerin ortalarında Yerkes Ulusal Primat Araştırma Merkezi'ndeki şempanzeler ve San Diego Hayvanat Bahçesi'ndeki bonobolarla çalışmaya başladı. Araştırmalarında primatlarda yemek paylaşımı, toplumsal ilişkiler ve sorun çözme yöntemlerinin yanı sıra insan toplumunda ahlak ve adaletin kökenleri gibi konulara odaklanan de Waal, 1991'den beri çalışmalarını Atlanta'daki Emory Üniversitesi'nin psikoloji bölümünde ve Yerkes Araştırma Merkezi'nde sürdürüyor.

Metis Yayınları
İpek Sokak 5, 34433 Beyoğlu, İstanbul
Tel: 212 2454696 Faks: 212 2454519
e-posta: info@metiskitap.com
www.metiskitap.com

İçimizdeki Maymun
Biz Neden Biziz?
Frans De Waal

Orijinal Basımı: Our Inner Ape
A Leading Primatologist Explains
Why We Are Who We Are
Riverhead Books, Penguin Group (USA), 2005

© Frans de Waal, 2006
Türkçe Yayın Hakları © Metis Yayınları, 2007
Türkçe Çeviri Eser © Aslı Biçen, 2008
Birinci Basım: Eylül 2008

Yayıma Hazırlayan: Özde Duygu Gürkan
Kapak Kolajı: Emine Bora

Dizgi ve Baskı Öncesi Hazırlık: Metis Yayıncılık Ltd.
Baskı ve Cilt: Yaylacık Matbaacılık Ltd.
Fatih Sanayi Sitesi No. 12/197-203
Topkapı, İstanbul Tel: 212 5678003

ISBN-13: 978-975-342-687-9

FRANS DE WAAL

İçimizdeki Maymun

BİZ NEDEN BİZİZ?

Çeviren:

Aslı Biçen

metis

Aşkım Cattie için

İçindekiler

Teşekkür 11

1 Ailedeki Maymunlar 13

- İnsan Janus Kafası 15
- Bir İsmiñ Nesi Var? 19
- Ana Kuzusu 22
- Medeniyet Cilası 29
- Şeytani Yüzümüz 32
- Gizli Kalmış Maymun 38
- Maymunları Çözümlemek 43

2 İktidar – Kanımızdaki Machiavelli 49

- Bire Karşı İki 50
- Kürsülerdeki Erkekler 53
- İlkel Bir Eğilim 58
- Yerlere Kapanmak 62
- Kız Gücü 68
- Güç Zayıflıktır 74
- Maymunların Magna Carta'sı 78
- Tecrübeli Devlet Adamı 83
- Maymunun Gerisi 85

3 Cinsellik – Kama Sutra Primatları 88

- Penis Kıskaçlığı 89
- Bi Bonobolar 96
- Hanımlar ve Yosmalar 103
- Bekâret Kemerleri 107
- Yüce Dölleyici 113
- Genç Bakire 118
- Şehvetin Cazibesi 122

4 Şiddet – Savaştan Barışa 127

Maymunlar Gezegeni 128

Düşmanından Nefret Et 133

Sınırdaki Kaynaşmalar 136

Barışa Şans Tanı 144

Kız Fısıldaşması 147

Arabulucular 153

Günah Keçisi 157

Bu Kalabalık Dünya 160

5 İyilik – Ahlaki Hassasiyeti Olan Bedenler 165

Bir Hayvan Ne Kadar Empati Gösterebilir? 169

Kendini Başkasının Yerine Koymak 174

Spock'ın Dünyası 181

Cömertlik Kârlıdır 185

Sonsuz Minnettarlık 193

Hak Geçmesin 198

Cemiyetin Değeri 201

6 İki Kutuplu Maymun – Denge Kurmaya Dair 215

Otistiğin Gorille Tanışması 217

Ehlileşmiş Çelişkiler 219

Daima Genç 223

Bir İdeoloji Esintisi 227

İçimizdeki Hangi Maymun? 234

Kaynakça 237

Dizin 255

Teşekkür

Bu kitabın insan olsun olmasın öyle çok primata teşekkür borcu var ki hepsinin birden adını zikredebilmek imkânsız. Asıl fikir Doug Abrams'la yaptığımız bir konuşma sırasında doğdu. O sıralarda bir ömürlük primat uzmanlığımı insan davranışlarına tatbik etme niyetindeydim, Doug da bonoboların şimdiye kadar kendilerine gösterilen ilgiden daha fazlasını hak ettiklerini düşünüyordu. Bu iki düşünce birbiriyle kaynaşarak, doğrudan insan, şempanze ve bonobo davranışlarını kıyaslayan bir kitaba dönüştü. *İçimizdeki Maymun*, türümüzün doğadaki yerine, önceki kitaplarımdan çok daha fazla değiniyor.

Riverhead editörü Jake Morrissey, Doug Abrams, Wendy Carlton ve eşim Catherine Marin'in yazdıkları konusundaki fikirlerinden çok faydalandım. Ajansım Michelle Tessler'a kitabı bu kadar iyi ellere teslim ettiği için teşekkür ediyorum.

Mesleğe yeni atıldığım sırada, Hollanda'da, danışmanım Jan van Hooff'tan ve onun kardeşi, Arnhem Hayvanat Bahçesi'nin müdürü Anton van Hooff'tan çok destek almıştım. Beni Atlantik'in bu kıyısına çeken Robert Goy'a minnettarım. ABD'de öyle çok meslektaş, teknisyen ve öğrenci benimle birlikte çalıştı ki, isimlerini sayamayacağım ama çalışmalarım esnasında yaptıkları yardımlardan ve açtıkları yeni tartışmalardan ötürü hepsine teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak da türlü yardımları için Alex-andre Arribas, Marietta Dindo, Michael Hammond, Milton Harris, Ernst Mayr, Toshisada Nishida ve Amy Parish'e, ayrıca gösterdiği sevgi ve verdiği destek için Catherine'e sonsuz teşekkürler.

Ailedeki Maymunlar

Maymunu ormandan çıkarabilirsiniz, ama ormanı maymunun içinden çıkaramazsınız.

Bu bizim gibi iki ayaklı maymunlar için de geçerlidir. Atalarımızın ağaçtan ağaca atladığı zamanlardan beri küçük gruplar halinde yaşamak bizim için bir saplantı halini almıştır. Televizyonda göğüslerini yumruklayan siyasetçilere, gömlek değiştirir gibi sevgili değiştiren dizi yıldızlarına, kimin gidip kimin kalacağına karar verilen reality şovlara doymak bilmeyiz. Maymun kardeşlerimiz de güç ve cinselliği bizim kadar ciddiye almasalar bütün bu primat davranışlarıyla dalga geçmek kolay olurdu.

Onlarla güç ve cinsellikten daha fazlasını paylaşıyoruz gerçi. Ortaklık duygusu ve empati de aynı ölçüde önemli oldukları halde biyolojik mirasımızın bir parçası olarak nadiren dile getirilirler. Kendimizde beğenmediğimiz şeyler için doğayı suçlamayı, beğendiğimiz şeyler için onu takdir etmeye yeğleriz. Katharine Hepburn'ün *Afrika Kraliçesi*'ndeki meşhur sözü gibi, "Doğa, Bay Allnut, bu dünyada aşmamız gereken şeydir."

Bu kanaat halen varlığını sürdürüyor. İnsan doğası hakkında asırlardır yazılmış milyonlarca sayfa arasında şu son otuz yıldır yazılanlar kadar kasvetlisi –ve hatalısı– yok. Bencil genlerimiz olduğunu duyuyoruz, insan iyiliği denen şeyin sahte olduğunu ve sadece başkalarını etkilemek için ahlaklı davrandığımızı. İyi de insanlar kendi çıkarlarından başka bir şey düşünmüyorsa, neden bir günlük bebek bir başka bebeğin ağladığını işittiğinde ağlamaya başlar? Empati böyle başlar. Pek incelikli değil belki ama yeni doğmuş bebeğin kimseyi etkilemeye çalışmadığına emin olabiliriz. Bizi baş-

kalarına yakınlaştıran ve hayatın ileri dönemlerinde onlara özen göstermemizi sağlayan içgüdülerle doğarız.

Bu içgüdülerin ne kadar yaşlı olduğu maymun akrabalarımızın davranışlarından da bellidir. Genetik olarak bize şempanze kadar yakın olduğu halde pek az tanınan bonobo hakikaten dikkate değer bir türdür. Kuni adında bir bonobo, Büyük Britanya'da Twycross Hayvanat Bahçesi'ndeki bölmesinin camına bir sığırcığın çarptığını gördüğünde onun yardımına koşmuş. Sersemlemiş kuşu alıp usulca ayaklarının üzerine koymuş. Kuş kıpırdamayınca tutup dikkatle havaya atmış, ama hayvan sadece çırpınmış. Sonra sığırcığı eline alan Kuni en yüksek ağacın tepesine tırmanmış, iki eli kuşu tutmak için serbest kalsın diye bacaklarını sıkıca ağacın gövdesine dolamış. İtinayla kuşun kanatlarını açmış, iki kanadı da uçlarından parmaklarıyla tutup germiş ve kuşu küçük bir oyuncak uçak gibi bölmesinin camları üzerinden dışarı göndermiş. Ama kuş özgürlüğe kavuşmadan alanı çevreleyen hendeğe düşmüş. Kuni aşağı inip uzun müddet kuşun başında nöbet tutmuş, onu meraklı bir genç bonobodan korumuş. Akşama kadar kendini biraz toparlayan kuş emniyetle uçup gitmiş.

Kuni'nin bu kuş için yaptıkları, başka bir maymuna yardım etmek için yapabileceklerine hiç benzemiyor. Katı sınırlarla belirlenmiş bir davranış şablonunu takip etmek yerine yardımın türünü kendinden çok farklı bir hayvanın özel durumuna göre ayarlayabilmiş. Alanının üzerinden geçen kuşlardan, ne tür bir yardım gerektiğine dair bir fikir edinmiş olmalı. Empatinin bu türüsü hayvanlarda pek duyulmuş şey değildir, çünkü başkasının koşullarını tahmin etme becerisine dayalıdır. Öncü iktisatçı Adam Smith, iki asır önce bize empatinin en kalıcı tanımını "hayalinde acıyı çekenle yer değiştirmek" olarak verdiğinde (bir maymun tarafından yapılmasa bile) Kuni'ninki gibi eylemleri düşünüyordu herhalde.

Empatinin primat mirasımızın bir parçası olması ihtimali bizi memnun etmeli, ama doğamızı sahiplenmek gibi bir huyumuz yoktur. İnsanlar "soykırım" yaptığında onlara "hayvan" deriz. Fakirlerle yardım ettiklerinde "insan" diye överiz. Olumlu davranışı kendimize mal etmeyi severiz. İnsan tarafından yapılmamış bir insanlığın mümkün olduğuna toplumun uyanması, bir maymunun bizim türümüzden birini kurtarmasıyla oldu. 16 Ağustos 1996'da Binti Jua

adında, sekiz yaşında bir dişi goril, Chicago Brookfield Hayvanat Bahçesi'nin primat bölümüne düşen üç yaşındaki bir oğlana yardım etti. Anında tepki veren Binti oğlanı kucağına alıp emniyetli bir yere götürdü. Bir derenin içindeki kütüğe oturup çocuğu kucağında salladı ve bekleyen hayvanat bahçesi görevlilerine götürmeden önce usulca bir-iki kere sırtına vurdu. Bu basit duygudaşlık eylemi filme alınıp bütün dünyada gösterildi, pek çok kişinin kalbini fethetti ve Binti kahraman ilan edildi. ABD tarihinde ilk olarak bir maymun siyasi liderlerin konuşmalarında yer aldı ve bir şefkat modeli olarak gösterildi.

İnsan Janus Kafası

Binti'nin davranışının insanlar arasında bu kadar şaşkınlık uyandırması, hayvanların medyada nasıl gösterildiğine dair önemli ipuçları sunuyor. Aslında hiç de olağandışı bir şey yapmamıştı, en azından bir maymunun kendi türünden bir çocuğa yapmayacağı bir şey değildi. Son zamanlarda doğa belgeselleri kana susamış hayvanlar (ya da onlarla güreşip yenen maço adamlar) üzerinde odaklanadursun, doğayla bağımızın aslında ne kadar derin ve engin olduğunu anlatmak hayati bir önem kazandı. Bu kitap primat davranışlarıyla bizim davranışlarımız arasındaki büyüleyici ve ürkütücü benzerlikleri incelemek üzere yazıldı, iyi, kötü ve çirkine eşit mesafeden.

İnceleyebilecek iki yakın primat akrabamız olması bizim için büyük nimet, hem bunlar geceyle gündüz kadar birbirlerinden farklılar. Birisi öfkesini zaptetmekle ilgili sorunlar yaşayan hırslı, haşın görünümlü bir karakter. Diğeri özgür ruhlu bir hayat tarzının eşitlikçi yandaşı. Bilimin on yedinci yüzyıldan beri tanıdığı şempanzeyi duymayan yoktur. Hiyerarşik ve cinai davranışları insanların "öldüren maymunlar" olduğuna dair yaygın görüşe kaynaklık etmiştir. Başkalarını yenerek gücü ele geçirmek ve ebediyen savaşmak bizim biyolojik kaderimiz, der bazı biliminsanları. Şempanzeler arasında öyle çok kanlı vakaya şahitlik ettim ki yıkıcı bir damarları olduğuna katılıyorum. Ama henüz geçen yüzyıl keşfedilen diğer yakın akrabamız bonoboyu gözardı etmemeliyiz. Bonobolar sağlıklı bir cinsel iştahı olan gairesiz tipler. Doğaları gereği barışçıl olduklarından, tümüyle kana susamış bir soydan geldiğimizi yalanlıyorlar.

Bonoboların birbirlerinin ihtiyaçlarıyla arzularını anlamalarını ve bunlara kavuşmak için birbirlerine yardım etmelerini sağlayan şey empati. Linda adındaki bonobonun iki yaşındaki kızı dudaklarını büzüp annesine mızıldandığında, meme emmek istediğini anlatıyordu. Ama bu bebek San Diego Hayvanat Bahçesi'nin kreşinde tutulmuş ve Linda'nın sütü kesildikten çok sonra gruba geri bırakılmıştı. Yine de annesi ne istediğini anladı ve çeşmeye gidip ağzını iyice suyla doldurdu. Sonra kızının önüne oturup dudaklarını büzerek uzattı, bebek suyu içebilsin diye. Linda kızının arzusu yerine gelene kadar tam üç kere çeşmeye gidip geldi.

Böylesi davranışlara bayılırız – bunlar başlı başına bir empati örneğidir. Ama başkalarını anlama yeteneğimiz onları bile incitmeyi de mümkün kılar. Duygudaşlık da, zalimlik de insanın davranışının başkasını nasıl etkileyeceğini tahmin etme melekesinden kaynaklanır. Köpekbalıkları gibi küçük beyinli hayvanlar elbette başkalarına zarar verirler, ama bunu onların ne hissettiğine dair en ufak bir fikirleri olmadan yaparlar. Halbuki maymunların beyinleri bizimkinin üçte biri kadardır, bu da onları zalimlik için yeterince karmaşık kılar. Oğlan çocuklarının göldeki ördeklere taş atması gibi maymunlar da bazen eğlence olsun diye can yakar. Oyun oynayan küçük laboratuvar şempanzeleri bir çitin ardındaki tavukları, ekmek kırıntısı atarak yanlarına çekiyorlardı. Kolay aldanan tavuklar ne zaman yaklaşırsa, şempanzeler onlara ya sopayla vuruyor ya da sivri bir tel batırıyordu. Tavukların aptallıktan uyum sağladıkları bu Tantalos oyunu (tabii onlar için oyun filan değildi) şempanzeler tarafından, sıkıntılarını dağıtmak için icat edilmişti. Hatta oyunu öyle mükemmelleştirmişlerdi ki, bir maymun yemi atarken diğeri tetikçi oluyordu.

Maymunlar bize o kadar benzer ki "antropoid" diye bilinirler, bu terim "insansı" kelimesinin Latincesinden türemiştir. Birbirine taban tabana zıt toplum yapısı olan iki yakın akrabaya sahip olmak olağanüstü eğitici bir şey. Güce susamış, barbar şempanze, barış âşığı, erotik bonoboyla karşı karşıya – bir nevi Dr. Jekyll ve Bay Hyde durumu. Bizim doğamız bu ikisinin sorunlu evliliğidir. Karanlık yanımız acı verecek ölçüde aşikârdır: Sadece yirminci yüzyılda tahminen 160 milyon insan savaş, soykırım ve siyasi baskı yüzünden hayatını kaybetmiştir – hepsi de insanın vahşet kapasitesi yüzün-

den. Bu akıl almaz rakamlardan daha fenası insan zalimliğinin daha şahsi ifadeleridir; mesela 1998'de küçük bir Teksas kasabasında üç beyaz adamın, kırk dokuz yaşında bir siyahı arabalarına alması vakası. Adamı evine bırakmak yerine ıssız bir yere götürüp dövmüşler, sonra bir iple kamyonete bağlayıp asfalt yol üzerinde kilometrelerce sürüklemişler, başını ve sağ kolunu kopartmışlardı.

Başkalarının neler hissettiğini tahmin edebilme becerimize rağmen ya da belki tam da bu *yüzden* sergileyebiliyoruz böylesi hunharlıkları. Öte yandan bu becerimiz olumlu bir tavırla birleştiğinde, bizi aç insanlara yiyecek göndermeye, hiç tanımadığımız insanları kurtarmak için kahramanca gayret göstermeye (mesela deprem ya da yangınlarda), birisi hüznü bir hikâye anlattığında ağlamaya, komşumuzun çocuğu kayb olduğunda arayanlar arasına katılmaya sevk ediyor. Hem zalim hem de merhametli taraflarımızla, dünyada bir Janus kafası gibi duruyoruz, iki yüzümüz de farklı yönleri bakıyor. Bu bazen kafamızı öyle karıştırıyor ki ne olduğumuza dair aşırı basitleştirici genellemeler yapabiliyoruz. Ya "yaratılışın kralı" olduğumuzu iddia ediyor ya da kendimizi yegâne gerçek zalimler olarak resmediyoruz.

Neden her ikisi de olduğumuzu kabul etmiyoruz? Türümüzün bu iki yüzü, yaşayan en yakın iki akrabamızla örtüşüyor. Şempanze insan doğasının vahşi yönünü o kadar iyi sergiliyor ki pek az bilim insanı diğer yönü hakkında bir şeyler yazıyor. Ama biz aynı zamanda, birbirine gereksinim duyan, fazlasıyla sosyal mahluklarız ve akli başında, mutlu hayatlar sürdürebilmek için başka insanlarla etkileşime ihtiyaç duyuyoruz. Ölüm cezasından sonra bize verilebilecek en büyük ceza tek başına bir yere kapatılmak. Vücutlarımız ve zihinlerimiz yalnız bir hayata göre tasarlanmamış. İnsanlar arasında olmayınca ruhen çöküntüye uğruyoruz ve sağlığımız bozuluyor. Kısa süre önce yapılan bir tıbbi araştırmada, soğukalgınlığı ve grip virüslerine maruz bırakılan sağlıklı gönüllülerden, etrafında arkadaşları ve ailesi olmayanların daha kolay hastalandığı görüldü.

Bu bağlantı kurma ihtiyacı kadınlar tarafından doğal olarak anlaşılıyor. Memelilerde anne bakımı, emzirmeden ayrılmaz. Memeli evriminin 180 milyon yılı boyunca, yavrularının ihtiyaçlarına cevap veren dişiler, soğuk ve mesafeli olanlardan daha fazla çoğalmıştır. Yavrularını besleyen, temizleyen, taşıyan, rahatlatan ve savunan

annelerle dolu uzun bir silsileden geldiğimiz için insanlarda empati konusunda cinsiyetler arasında farklar olmasına şaşmamalıyız. Bu farklar sosyalleşmeden çok daha önce kendini gösterir: Empatinin ilk işareti –başka bir bebek ağladığında ağlamak– kız bebeklerde erkeklere göre daha yaygındır. Hayatın ileriki dönemlerinde de empati, kadınlarda erkeklere oranla daha gelişmiştir. Bu, erkeklerin empatiden nasibini almadığı ya da başkalarıyla bağlantı kurma ihtiyacı duymadığı anlamına gelmez ama, bunu erkeklerden ziyade kadınlarda ararlar. Bir kadınla, evlilik gibi uzun bir ilişki, bir erkeğin yaşamını uzatması için en etkili yoldur. Bu tablonun öteki yüzündeyseniz otizm –başkalarıyla bağlantı kurmamızı engelleyen bir empati bozukluğu– vardır ve erkeklerde kadınlara oranla dört kat fazladır.

Empatik bonobolar sıklıkla kendilerini başkasının yerine koyarlar. Atlanta'daki Georgia State Üniversitesi Dil Araştırma Merkezi'nde, Kanzi adında bir bonobo insanlarla iletişim kurmak üzere eğitildi. Bonoboların en ünlü simalarından biri oldu, konuşulan İngilizceyi anlamadaki büyük başarısıyla tanındı. Maymun dostlarının aynı eğitimi alınmadığını fark eden Kanzi, zaman zaman öğretmen rolüne de soyunuyor. Bir keresinde, küçük kız kardeşi Tamuli'ye bir araştırmacı basit sözel komutlara cevap vermeyi öğretmeye çalışırken onun yanında oturuyormuş; eğitimsiz bonobo cevap vermemiş. Araştırmacı Tamuli'ye hitap ederken, Kanzi hareketlerle onun sözlerini anlatmaya başlamış. Tamuli'den Kanzi'yi tımar etmesi istendiğinde, Kanzi onun elini tutup çenesiyle göğsünün arasına sıkıştırmış. Bu duruşu bozmayan Kanzi, gözlemcilerin yorumuna göre soru sorarcasına Tamuli'nin gözlerine bakmış. Kanzi hareketi tekrar ettiğinde, genç dişi ne yapacağını bilemiyormuş gibi parmaklarını onun göğsüne koymuş.

Kanzi komutların kendisine mi yoksa başkasına mı verildiğini gayet iyi anlıyor. Tamuli'ye verilen bir komutu kendisi uygulamaya kalkışmamış – onun anlamasını sağlamaya uğraşmış. Kanzi'nin kız kardeşinin bilgi eksikliğine karşı hassasiyeti ve ona öğretirken takındığı yumuşak tavır, bildiğimiz kadarıyla sadece insanlarda ve maymunlarda görülen bir empati seviyesine işaret ediyor.

Bir Ismin Nesi Var?

1978'de, ilk olarak bir Hollanda hayvanat bahçesinde yakından görmüştüm bonoboları. Kafeslerinin üzerindeki levhada "pigme şempanzeler" yazıyor, daha iyi tanınan kuzenlerinin küçük bir türü oldukları ima ediliyordu. Ama hiçbir şey hakikatten bu kadar uzak olamaz.

Fiziksel açıdan bir Concorde bir Boeing 747'den ne kadar farklıysa, bir bonobo da bir şempanzeden o kadar farklıdır. Şempanzeler bile bonobonun göze daha hoş görüldüğünü kabul ederdi herhalde. Bonobonun vücudu zarif ve ince, elleri piyanist elleri gibi, başı da görece küçüktür. Şempanzeye göre daha yassı, açık bir yüzü ve yüksek bir alnı vardır. Bonobonun yüzü siyah, dudakları pembe, kulakları küçük, burun delikleri geniştir. Dişilerinin memeleri vardır; bizim türümüz kadar belirgin olmasa da düz göğüslü diğer maymunlarla kıyaslandığında epey belirgindir. En bariz özelliği de almeti farikası olan saç biçimidir: muntazaman ortadan ayrılmış, uzun siyah saçlar.

İki maymun arasındaki en büyük fark vücut oranlarıdır. Şempanzelerin büyük kafaları, kalın boyunları ve geniş omuzları vardır – her gün jimnastik salonunda çalışıyormuş gibi görünürler. Bonoboların daha entelektüel bir görünümü vardır, vücutlarının üst kısmı zayıf, omuzları dar, boyunları incedir. Ağırlıklarının büyük bölümü, şempanzelerinkinden daha uzun olan bacaklarında toplanmıştır. Bunun sonucunda el eklemleri üzerinde, dört ayak yürüdüklerinde şempanzenin vücudu güçlü omuzlarından aşağı doğru eğimli durur, bonobonunsa yüksek kalçası sebebiyle gövdesi hayli yatay durur. Ayakta durduklarında ya da dik yürüdüklerinde, bonobo sırtını şempanzeden daha fazla düzleştirir, bu da duruşunu tekinsiz bir biçimde insana benzetir. Bu sebeple bonobolar "Lucy"ye, *Australopithecus* atamıza benzetilmiştir.

Bonobo bilimin keşfettiği son memelilerdendir. Keşif 1929'da, balta girmemiş bir Afrika habitatında değil, Belçika'nın bir sömürge müzesinde, küçük bir şempanzeye ait olduğu sanılan kafatasının incelenmesi sonucu vuku bulmuştur. Olgunluğa erişmemiş hayvanlarda kafatası kemiklerinin birleştiği yerlerde boşluklar olur. Bu ka-

fatasında boşluk yoktu. Bunun alışılmadık ölçüde küçük bir şempanzeyle ait olduğu sonucuna varan Alman anatomist Ernst Schwarz, yeni bir alttür bulduğunu ilan etti. Çok geçmeden anatomik farklılıklar, bonoboyu tümüyle yeni bir tür mertebesine yükseltecek kadar önemli bulundu: *Pan paniscus*.

Berlin'de Schwarz'ın öğrencisi olan bir biyolog, bana meslektaşlarının onunla nasıl dalga geçtiklerini anlatmıştı. Schwarz sadece iki şempanze türü değil, üç de fil türü olduğunu iddia etmişti. Herkes birincinin sadece bir, ikincininse iki türü olduğunu biliyordu. *Der Schwarz* için ürettikleri espiri "her şeyi fazla fazla" bildiğiydi. Sonuçta Schwarz'ın haklı olduğu ortaya çıktı. Afrika orman filinin ayrı bir tür olduğu kısa süre önce doğrulandı ve Schwarz bonobonun resmi kâşifi olarak kabul edildi – biliminsanları böyle bir onur için can atar.

Bonobonun cins adını, insan gövdeli, keçi bacaklı, kulaklı ve boynuzlu Yunan orman tanrısı *Pan*'dan alması çok isabetli olmuştur. Oyuncu, hovarda *Pan*, çoban (*pan*) flütünü çalarak su perileleriyle zevkusefa etmekten hoşlanır. Şempanze de aynı cinse mensuptur. Bonobo'nun tür adı, *paniscus*, "ufak" anlamına gelir, şempanzenin tür adı olan *troglodytes* ise "mağarada yaşayan" demektir. Bonoboya küçük keçi ilah, şempanzeyle de mağara keçi ilahı isimlerinin takılması ilginçtir.

"Bonobo" adı, Kongo Nehri üzerinde bir kasaba olan "Bolobo" dan gemiye yüklenen sandığa kasabanın adının yanlış yazılmasıyla ortaya çıkmış olsa gerek (gerçi artık ortadan kalkmış bir Bantu dilinde "bonobo"nun "ata" anlamına geldiğini de duydum). Her halükârda bu ismin, hayvanın doğasına uygun mutlu bir tınısı var. Primatologlar bazen şakalaşırken bunu bir fiil olarak kullanır, "Bu gece bonobolayacağız," derler, neyi kastettikleri birazdan açıklığa kavuşacak. Fransızlar bonobolara "Sol Yakanın Şempanzeleri" der – alternatif bir hayat tarzının imgelerini akla getiren bir isim – zira, bonobolar aslında batıya akan Kongo Nehri'nin güney kıyısında yaşarlar. Yer yer on beş kilometre genişliğe varan bu muazzam nehir, bonoboları kuzeydeki şempanze ve gorillerden kesin olarak ayırır. Eskiden kullanılan "pigme şempanze" adına rağmen şempanzelerden çok da küçük değildir. Ortalama yetişkin erkek bonobo kırk üç kilo, ortalama dişi otuz altı kilodur.

Bonoboları ilk seyretmeye başladığımda bana çarpıcı gelen çok duyarlı görünmeleri idi. Aynı zamanda beni hayrete düşüren bazı alışkanlıklarını keşfetmiştim. Bir karton kutu yüzünden çıkan küçük bir kavgaya şahit olmuşum; bir erkekle dişi birbirilerini kovalamış, itişip kakışmış, sonra aniden kavga bitmiş ve sevişmeye başlamışlardı! Daha önce gözlemlediğim şempanzeler kavgadan cinselliğe asla bu kadar kolay geçemezlerdi. Bu bonobo davranışının anormal olduğunu ya da bu ani duygu değişimini açıklayan bir ayırtıyı kaçırdığımı düşünmüştüm. Sonradan gördüğüm şeyin, bu Karma Sutra primatları için gayet normal olduğu ortaya çıktı.

Bunu çok sonra, San Diego Hayvanat Bahçesi'nde bonobolar üzerinde çalışmaya başladığımda öğrendim. Seneler içinde, vahşi bonobolar üzerine Afrika'dan azar azar bilgiler süzülüp bu gizemli kuzenimize dair bilgilerimize eklendi. Bonobolar, Kongo Demokratik Cumhuriyeti'nde (eski Zaire) hemen hemen İngiltere büyüklüğünde, görece küçük bir alanda, sık ve nemli bataklık ormanın yerlisidir. Irgatların şeker kamışı bıraktıkları bir açıklığa geldiklerinde alana önce erkekler girer. Dişiler gelmeden paylarını kapabilmek için aceleyle avuç avuç kamış toplarlar. Dişiler geldiğinde herkes arasında bol bol cinsellik yaşanır ve yiyeceğin en iyi kısmı yaşça büyük hanımağalar tarafından alınır. Aynı şey, mutlaka yaşlı bir dişi tarafından yönetilen hayvanat bahçesi toplulukları için de geçerli. Erkek ve dişilerin cüssece birbirlerinden insanlar kadar farklı olduğu, ortalama dişi bonobonun ağırlığının erkek bonobonun %85'i olduğu düşünülürse şaşırtıcı bir durum. Üstüne üstlük erkek bonobolarda, dişilerde olmayan keskin köpekdişileri vardır.

Peki dişiler denetimi nasıl ellerinde tutar? Cevap dayanışma. San Diego Hayvanat Bahçesi'ndeki erkek bir bonobo olan Vernon'u ele alalım, eşi ve arkadaşı olan Loretta adında tek bir dişinin bulunduğu küçük bir grubu yönetiyordu. Gördüklerim arasında bir erkeğin yönettiği tek bonobo grubu buydu. O sırada bunun normal olduğunu düşünmüştüm: Ne de olsa erkek egemenliği çoğu memelinin tipik özelliğidir. Ama Loretta görece gençti ve tek dişiydi. İkinci bir dişi gruba dahil olur olmaz güç dengesi değişti.

Loretta'yla diğer dişi karşılaştıklarında ilk yaptıkları şey cinsel ilişkiye girmek oldu. Bu harekete uzmanlar genito-genital (ya da GG) sürtünme diyorlar, ama ben daha renkli bir isimle anıldığını da

duydum: "hoka-hoka". Dişilerden biri kollarıyla bacaklarını diğerine sardı ve bir bebek bonobonun annesinin karnına yapıştığı gibi diğerine sarıldı. Yüz yüze durarak vulva ve klitorislerini, hızlı bir ritimle birbirine sürttüler. Bu arada yüzlerinde beliren sırıtiş ve yüksek sesli çığlıkları, maymunların cinsel hazzı bildiğine dair pek şüpheli bırakmıyordu.

Loretta'yla yeni diş arkadaşı arasındaki cinsellik gittikçe fazla-laştı ve Vernon'un hükmünün sonunu getirdi. Aylar sonra yemek saatindeki tipik manzara dişilerin cinsel ilişkide bulunması, sonra birlikte bütün yiyeceğe el koyması şeklindeydi. Vernon'un biraz yemek almasının tek yolu elini uzatıp dilenmesiydi. Bu davranış dişilerin yiyeceklerin denetimini elde bulundurduğu vahşi bonobolar arasında da çok yaygındır.

Erkek merkezli şempanzeyle kıyaslandığında, diş merkezli, erotik ve barışçı bonobo insanlığın ataları üzerinde düşünürken bize yeni bir bakış açısı sunar. Bonobo davranışının, dedelerimizin, kadınları saçlarından sürükleyen sakallı mağara adamları şeklindeki yaygın imgesiyle hiç alakası yoktur. Durumun ille de bunun tam aksi olması gerekmez, ama neyi bilip neyi bilmediğimiz konusunu açıklığa kavuşturmak faydalı olacaktır. Davranış fosilleşmez. Bu yüzden de insanın tarihöncesine dair yorumlarımız genelde diğer primatlar hakkında bildiklerimiz üzerine temellendirilmiştir. Davranışları, bize atalarımızın geçmişteki olası davranış yelpazesi konusunda fikir verir. Bonoboları öğrendikçe bu yelpaze de genişliyor.

Ana Kuzusu

Kısa süre önce, emektar maymun bakıcısı iki eski dostum Gale Folland ve Mike Hammond'la San Diego Hayvanat Bahçesi'nde tipik bir gün geçirdim. Herkesin yapacağı iş değildir bu. İnsanlarla ilişkilerimizde kullandığımız duygusal hazneden beslenmeden maymunların ihtiyaç ve tepkileriyle başa çıkmak imkânsızdır. Maymunları ciddiye almayan bakıcılar onlarla asla anlaşılamaz, aşırı ciddiye alanlar da her maymun grubunda bolca rastlanan hile, kışkırtma ve duygusal şantaj ağına düşer.

Halktan uzak bir alanda, bir tırabzan üzerinden eğilmiş geniş, çimenlik bir alana bakıyorduk. Havada gorillere has keskin bir ko-

ku vardı. Sabahın erken saatlerinde Gale, kendi büyüttüğü beş yaşındaki dişi Azizi'yi alana bırakmıştı. Duvara dayanmış heybetli bir erkek olan Paul Donn adındaki yeni erkekle aynı grupta bulmuştu kendini Azizi. Paul Donn ara sıra alanın etrafında göğsüne vurarak dolaşıyor, denetimi altındaki, daha doğrusu denetimi altında olmasını istediği dişileri etkilemeye çalışıyordu. Dişi goriller, özellikle yaşlı olanlar ona pabuç bırakma eğiliminde değildi: Bazen grup halinde onu kovalıyorlardı, Gale'in demesi "hizaya sokmak" için. Ama biz baktığımız sırada Paul Donn sakindi ve Azizi'nin ağır ağır ona yaklaştığını gördük. Erkek bunun farkında değilmiş gibi davranıyor, usul gereği ayak parmaklarını inceliyor, gergin goril kıza hiç bakmıyordu. Azizi ona ne zaman biraz daha yaklaşırsa, başını kaldırıp babalığı Gale'e bakıyordu. Gözlerini onun gözlerine dikiyordu. Gale başını sallayarak, "Git yanına, korkma" türü şeyler söylüyordu. Söylemesi kolay: Paul Donn Azizi'nin ağırlığının yaklaşık beş katı ağırlıktaydı, safi adale. Ama Azizi karşı koyamadığı bir çekime kapılmıştı.

Bu goriller zekâlarıyla ünlüdür. Goriller normalde alet kullanmaz: Vahşi hayatta hiç kullanmaz. Ama hayvanat bahçesindeki üç goril incir ağaçlarının lezzetli yapraklarını toplamanın yeni bir yolunu bulmuştu. Elektrikli bir tel ağaçlara çıkmalarına engel oluyordu, ama yerdeki dallardan birini alıp iki ayakları üzerinde kalkıyor ve dalı ağaca savurarak bu engeli aşıyorlardı. Dal aşağı düştüğünde genelde üzerinde bir-iki yaprak oluyordu. Dişilerden birinin uzun bir dalı ikiye bölüp daha kullanışlı bir hale getirdiği görülmüştü – gorillerin aletlerini şekillendirebildiğini göstermesi bakımından önemli bir adımdı bu.

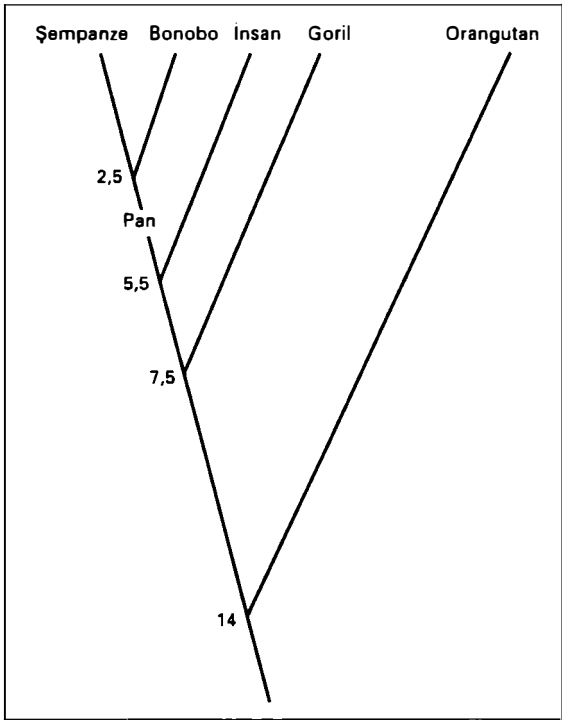
O gün aynı elektrikli tel yüzünden bir olay cereyan etti. Bu tür sahneler hemen çeler gözümü. Olgun dişilerden biri, çarpılmadan telin altından uzanıp orada büyüyen otları yemeyi öğrenmişti. Hemen yanında oturan yeni dişinin biraz önce ilk kez çarpıldığını söyledi Gale. Onun için tatsız bir tecrübeydi; bağırmasına ve elini hızlı hızlı sallamasına sebep olmuştu. Yeni dişi diğeriyle arkadaş olmuştu ve şimdi oturmuş ona bu kadar acı veren şeyi yapışını seyrediyordu. Arkadaşının elini telin altına uzattığını görür görmez arkasına geçip onu çekmeye başladı. Kolunu vücuduna dolayıp onu elektrikli çitten uzaklaştırmaya çalıştı. Ama ihtiyar olan yerinden kımıldadı.

madı, uzanmaya devam etti. Bir süre sonra yeni dişi tekrar oturup onu dikkatle seyretmeye başladı. Kollarıyla sıkı sıkı kendini kucaklamıştı. Ötekinin çarpıldığında duyacağı acı yüzünden kendini teskin ediyor gibiydi. "Hayalinde yer değiştirmekti" bu gerçekten de.

Şempanze ve bonobolar gibi goriller de büyük maymunlar olarak tanınır. Sadece dört büyük maymun türü vardır, dördüncüsü de orangutandır. Maymunlar büyük ve kuyruksuz primatlardır. Bu iki özellik, Hominoid diye bilinen insan ve maymun ailesini şebeklerden ayırır. Maymunlar asla şebeklerle karıştırılmamalıdır (bir maymun uzmanına şebeklerini çok sevdiğinizi söylemekten daha büyük hakaret olamaz!), "primat" ise bizi de içine alan daha kapsamlı bir sıfattır. Maymunlar arasında en yakın akrabalarımız şempanze ve bonobolardır, her ikisinin de yakınlık derecesi aynıdır. Yine de bu durum, primatologları hangisinin en iyi insan atası model olduğunu hararetle tartışmaktan alıkoymaz. Hepimiz tek bir atadan geliyoruz ve türlerden biri onun özelliklerini diğerinden daha fazla muhafaza etmiş, böylece insan evrimi açısından daha büyük bir önem kazanmış olabilir. Ama bunun hangisi olduğunu tespit etmek şu anda imkânsız. Bekleneceği üzere şempanze uzmanları oylarını şempanzeden, bonobo uzmanları da bonobodan yana kullanır genelde.

Goriller, bizim evrim dalından, şempanze ve bonobolara nazaran biraz daha önce ayrıldığından, gorile daha çok benzeyen maymunun özgün tip kabul edilmeyi hak ettiği söylenir. İyi de gorillerin son ortak atamıza benzediğini kim söylüyor? Onların da değişmek için bol bol zamanı vardı – yedi milyon yıldan fazla. Bizim asıl aradığımız bu süre zarfında en az değişen maymun. Önde gelen vahşi bonobo uzmanı Takayoshi Kano, bonobolar nemli ormanı hiç terk etmediği için –halbuki şempanzeler kısmen, bizim atalarımızsa tümüyle terk etmiştir– muhtemelen daha az değişim baskısına maruz kaldıklarını; bu yüzden de hepimizin atası olan orman maymununa daha çok benziyor olabileceklerini savunur. Amerikalı anatomist Harold Coolidge bonoboların "şempanzeyle insanın ortak atasına, yaşayan şempanzelerden daha yakın olabileceği" yorumunda bulunmuştur.

Bonoboların ağaç üzerinde yaşamaya uyum sağladıkları, insanlara göre biraz tuhaf olan vücut kullanma şekillerinden de gayet iyi anlaşılır. Ayakları el işlevi görür. Bazı şeyleri ayaklarıyla tutar, ile-

İnsanlarla dört büyük maymunun, DNA kıyaslamaları üzerine kurulmuş köken ağacı. Rakamlar türlerin kaç milyon yıl önce ayrıldığını gösteriyor. Şempanzelerle bonobolar tek bir cins teşkil ediyor: *Pan*. İnsan soyu *Pan* atasından 5,5 milyon yıl önce ayrılmıştır. Bazı biliminsanları, insanlar, şempanzeler ve bonoboların tek bir cins oluşturacak kadar yakın olduğunu düşünür: *Homo*. Bonobolarla şempanzeler, bizden ayrıldıktan sonra, yani yaklaşık 2,5 milyon yıl önce birbirlerinden ayrıldıkları için ikisi de bize aynı yakınlıktadır. Goril daha önce ayrılmıştır, bu yüzden de -Asya'daki tek büyük maymun olan orangutan gibi- bize daha uzaktır.

tişim esnasında ayaklarıyla jestler yapar, ilgi çekmek için ayaklarını çırpırlar. Maymunlara bazen *quadrupedal* (dört ayaklı) denir ama bonobolara *quadrumanual* (dört elleri) dense yeridir. Jimnastik becerileri diğer maymunların hepsinden daha fazla gelişmiştir; zıplar, daldan dala ilerler, inanılmaz bir çeviklikle ağaç tepesinde hareket ederler. Gerilmiş ipte, yerde yürür gibi rahatça iki ayak üzerinde yürürler. Bu akrobatik yetenekler, kısmen bile ormandan çıkmak

zorunda kalmamış, dolayısıyla ağaç üzerindeki hayat tarzından ödün vermemiş maymunlar için gayet kullanışlıdır. Bonoboların şempanzelerden daha ağaççıl oldukları, vahşi ortamda bir biliminsanını ilk kez gördüklerinde verdikleri tepkilerden de anlaşılır: Şempanzeler üzerinde durdukları ağaçtan yere atlayıp koşarak kaçar; bonobolarsa ağaçtan ağaca kaçar ve ancak iyice uzaklaştıklarında yere inerler.

Hangi maymunun son ortak atamıza en çok benzediği tartışması bir süre daha devam edecek sanırım, ama şimdilik şempanzelerle bonoboların insan evrimi açısından aynı ölçüde önemli olduğunu söylemekle yetinelim. Goril, hem o ikisinden hem de bizden muazzam cinsel dimorfizmiyle (dişilerle erkekler arasındaki cüsse farkıyla) ve ona eşlik eden sosyal sistemle (tek bir erkeğin dişilerden oluşan bir haremi tekelinde bulundurmasıyla) ayrılır. Fazla karışıklığa mahal vermemek için, bonobolar, şempanzeler ve bizim aramızdaki benzerliklerle farklılıkları incelerken gorillerden sadece zaman zaman söz edeceğim.

Azizi ve Paul Donn arasında ne olacağını görmek için fazla beklemedik. Kuşkusuz aralarında temas kurulacaktı ama saatler, hatta günler sürebilirdi bu. Bakıcılar bunun Azizi'nin tavırlarını ebediyen değiştireceğinin farkındaydı: Gale'in biberonla beslediği ve iyice ağırlaşana kadar sırtında taşıdığı, bağımlı, küçük goril olmayacaktı artık. Yeni kaderi bu grup içinde yaşamak, kendi türünden büyük bir erkeğin yakınında olmak ve belki kendi yavrularını yetiştirmektir.

Bonobolara yaklaştığımızda Loretta tiz bağırıışlarla beni selamladı. Bu hayvanat bahçesinde araştırma yaptığım zamanlar neredeyse yirmi yıl geride kaldığı halde beni hâlâ tanıyor: Tanıma kalıcıdır. Hayatımın belli bir döneminde her gün gördüğüm bir yüzü unutabileceğimi sanmıyorum, Loretta neden unutsun ki? Bağırıışları da bana özeldi. Bonobo bağırıışları çok kendine hastır: Şempanzelerle bonoboları ayırmanın en kolay yolu onları dinlemektir. Şempanzenin pes huu-huu sesi bonoboda yoktur. Bonoboların sesleri öyle tizdir ki (daha ziyade hii-hii gibi) Münih'teki Hellabrunn Hayvanat Bahçesi'ne ilk bonobolar geldiğinde müdür onları neredeyse geri gönderecekmiş. Bolobo'dan gelen kafeslerin örtüsünü açıp bakmadığından duyduğu seslerin maymunlardan geldiğine inanamamış.

Loretta tepetaklak bacaklarının arasından bakıp, davetkârca eli-

ni sallayarak, şişirdiği cinsel organlarını gösteriyor bana. Ona el sallarken dışarıda göremediğim bir erkeği soruyorum Mike'a. Mike beni geceyi geçirdikleri bölüme götürüyor. Erkek içeride oturuyor, yanında da ona eşlik eden genç bir dişi var. Mike ne zaman benimle konuşsa dişi bariz bir biçimde sinirleniyor. Bu yabancının burada işi ne, Mike neden ona her zamanki ilgiyi göstermiyor? Parmaklıkların arasından beni yakalamaya çalışıyor. Erkek uzakta duruyor ama önce sırtını, sonra göbeğini okşasın diye Mike'a uzatıyor, bu sırada –bu koşullar altında bütün erkek bonoboların olacağı şekilde– heybetli bir ereksiyon halinde. Hem erkek hem de dişi bonobolar için cinsellikle şefkati ayıran bir sınır yok.

Bu erkek, düşük mevkide olduğundan bonobo grubundan ayrı tutulması gerekiyor. Olgunluğa eriştiği halde kendini dişi grubundan koruyamıyor. Hayvanat bahçelerinde dişilerin erkeklere karşı düşmanlığı büyüyen bir sorun. Geçmişte hayvanat bahçesi cemiyeti erkek bonoboları dışarı göndermekle büyük hata etmiş. Üreme amacıyla başka hayvanat bahçelerine daima erkekleri göndermişler. Çoğu hayvan için sorun yaratmayan bu uygulama erkek bonobolar için tam bir felaket. Doğada, içine doğdukları grubu ergenlikte terk eden dişi bonobolar göç eder. Erkekler oldukları yerde kalıp, annelerinin korumasından faydalanır. Annesi etkili olan erkekler hiyerarşide yukarı tırmanır ve yiyecek yakınına gelmelerine göz yumulur. Hayvanat bahçeleri bu örneğe uymaları gerektiğini nice zorluktan sonra öğrendi. Maalesef sözünü ettiğim erkek de dışarıdan getirilmiş. Ana kuzusu olan erkekler en rahat içine doğdukları grupta yaşayabiliyor.

Yani saldırganlık bonobolar arasında da eksik değil. Dişiler saldırdığında işler çirkinleşiyor. Haykıran bir kol ve bacak topundan daima erkek yaralı çıkıyor. Bonoboların genelde çok iyi uzlaştırmacılar olması boşa değil: Kavgadan muaf değiller. Bonobonun cazip bir sosyal uyum örneği sunmasının sebebi altta yatan gerilimlerin görünür olması. Bu paradoks bizim için de geçerli. Bir geminin sağlam olup olmadığı nasıl fırtınada anlaşılırsa, bir ilişkiye de ancak zaman zaman çıkan çatışmaları aşabiliyorsa tam anlamıyla güvenebiliriz.

Bonobolar arasında birkaç cinsel temasa daha şahit olduktan sonra Mike, yerel bir biliminsanının, bonoboların hayvanat bahçelerinde nadiren cinsel ilişkide bulunduğu, yılda iki-üç kereyi geç-

mediği iddiasını dile getirmeden edemedi. Bonobolar cinsel şöhretlerini hak etmiyor olabilirler miydi? Tekrar insanların arasına karıştığımızda, bugün sadece iki saat içinde altı cinsel temas tespit ettiğimize göre, iki yıla bedel gözlem yaptığımızı söyleyerek şakalaştık. Bir an Gale'le Mike'ın üzerlerinde üniforma olduğunu unutmuşum, etrafımızda herkesin konuştuklarımıza kulak kabarttığı manasına geliyordu bu. Belki biraz fazla yüksek sesle, eskiden yaptığım bir çalışmayla böbürlendim: "Ben buradayken bir tek kışta yedi yüz cinsel temas saymıştım." Yakınımızda duran bir adam küçük kızını kolundan tuttuğu gibi hızla uzaklaştı.

Bazen bonobo cinselliği belli belirsizdir. Bir dalın üzerinde genç bir dişi, yolunu kapatan kendinden küçük bir erkeğin yanından geçmeye çalışır. Erkek yoldan çekilmeyi beceremez –belki düşmekten korkuyordur– bunun üzerine dişi dişlerini, erkeğin dalı tutan eline geçirir, böylece işler iyice sarpa sarar. Ama sonra güç kullanmak yerine dönüp klitorisini erkeğin koluna sürter. İkisi de olgunluğa erişmemiştir ama bonoboların çatışmaları giderme yöntemi budur, daha küçüklükten öğrenilen bir taktik. Bu temasın ardından dişi sü-kûnetle erkeğin üzerinden geçer ve dalın üzerinde yoluna devam eder.

San Diego'dan eve dönerken şempanzelerle aradaki zıtlık bana çarpıcı geldi. Atlanta yakınlarında, Yerkes Ulusal Primat Araştırma Merkezi'nin arazi istasyonunda kırk kadar şempanzeyle, açık havada çalışıyorum. Bu maymunları uzun zamandır tanıyorum ve ayrı karakterler olarak görüyorum. Onlar da beni gayet iyi tanıyor ve her araştırmacının hayalindeki iltifatta bulunuyor, yani bana mobilya muamelesi yapıyorlar. Çitin yanına gidip, Rita'nın üç yaşındaki kızı Tara'ya merhaba diyorum, bir tırmanma aletinin üzerinde oturuyor. Rita bize şöyle bir baktıktan sonra kendi annesini, Tara'nın anneannesini tımar etmeyi sürdürüyor. Gelen bir yabancı olsa, son derece korumacı olan Rita hemen atlayıp kızını kapardı. Bu alaka eksikliğinden şeref duyuyorum.

İki numaralı erkek olan Socko'nun dudağında derin, yeni bir yara görüyorum. Ancak bir başka erkek yapmış olabilir bunu: Bjorn, alfa erkek. Bjorn, Socko'dan daha ufak tefek ama son derece zeki, asabi ve kötü. Çok pis dövüşüyor ve böylece diğer maymunları denetimi altında tutuyor. Seneler içinde, Bjorn'un dövüş tekniğini sey-

rede seyrede bu sonuca vardık; kurbanlarında açtığı yaralar da, göbek ya da er bezi torbası gibi tuhaf yerlerde. Socko –iri, hantal muhallebi çocuğu– onunla aşık atamadığı için bu küçük diktatörün yönetiminde yaşamak zorunda. Ama neyse ki Socko'nun gelişimini tamamlamak üzere olan erkek kardeşi onunla birlikte gezmekten hoşlanıyor. Bu da yakında Bjorn'un başının belaya gireceğini gösteriyor.

Biz burada Yerkes'te, erkek iktidar siyasetinin, asla bitmeyen şempanze toplumu hikâyesinin tam göbeğindeyiz. Genelde bu kav-galar dişiler yüzünden çıkıyor, bu da en yakın akrabalarımız arasındaki temel farkın, birinin cinsel meseleleri güçle çözmesi, diğeri-ninse güç meselesini cinsellikle çözmesi olduğunu gösteriyor.

Medeniyet Cilas

Chicago'dan, Güney Carolina'daki Charleston'a giden uçakta gazetemini açtığımda gözüme ilk çalınan "Lili Kasırgası Charleston'ı Vuracak" başlığı oldu. Lili büyük bir kasırga olduğundan endişe verici bir haberdi bu, hem bir sene önce Hugo'nun yarattığı tahribat hâlâ hafızalardan silinmemişti. Gerçi neticede Lili, Charleston'ı pas geçti, ben de kendimi sadece akademik bir fırtına içinde buldum.

Katıldığım konferans, dünya barışı ve barışçı insan ilişkileri üzerineydi. Primatların çatışma giderme yöntemleri hakkındaki çalışmaini sunmak için oradaydım. İnsanların neden bazı alanları cazip bulduğu üzerine kafa yormak hep eğlenceli olmuştur, hele barış araştırmaları yapanlar arasındaki fevri tipleri görünce. Toplantıda, önde gelen iki barış savunucusu birbirlerine bağırmaya başladılar, birincisi Eskimolar'dan bahsedince ikincisi onu ırkçı olmasa bile sömürgeci bir tavır takınmakla suçladı çünkü bu halka İnuit denmesi gerekiyordu. *Never in Anger* (Öfkeyle Kalkma) kitabında yazanlara bakılırsa İnuitler, uzaktan yakından düşmanlığı andıran her türlü söz alışverişini engellemek için aşırı tedbirler almışlar. Sesini yükseltmenin cezası topluluktan atılmakmış, içinde bulundukları çevre düşünüldüğünde hayati tehdit oluşturan bir ceza.

Toplantıya katılanlardan bazıları kendini buzun üzerinde bulurdu kutupta olsak. Batılı olduğumuzdan diklenmemek bizim harcımız değil. Gazete manşetlerini görür gibi oluyordum: "Barış Konferansı Yumruklaşmayla Bitti." Koskoca adamların salondan çocuk-

lar gibi kapıyı çarparak çıktığını gördüğüm yegâne akademik toplantı budur. Bütün bu nümayişin ortasında bazıları, yüzlerinde derin biliminsanı kırıksıklarıyla, insanla maymun davranışının gerçekten birbirine benzeyip benzemediğini düşünmeye cüret edebilmişti.

Öte yandan, Hollanda'da bir grup akademisyenin kurduğu Saldırganlık Kulübü'nün pek çok toplantısına katılmıştım, hepsi de medeni ve sakindi. O sırada daha öğrenci olduğum halde, saldırganlık ve şiddeti konuşan psikiyatrist, kriminolog, psikolog ve etologlara katılmama izin veriliyordu. O zamanlar evrim hakkındaki görüşler daima saldırganlık etrafında dönerdi, türümüzün sözünü etmeye de-gecek başka davranış eğilimleri yoktu sanki. Pitbull'ları tartışırken ana başlığın bu hayvanların oluşturduğu tehlike olması gibi. İnsanı Pitbull'dan ayıran, türümüzün dövüşmek üzere özel olarak üretilmiş olmamasıdır. Çenelerimizin uyguladığı basınç pek zavallıdır; ayrıca yegâne önemli özelliğimiz başkalarını öldürmek olsa beyinlerimizin de bu kadar büyük olmasına gerek kalmazdı. Ama savaş sonrası dönemde, insan saldırganlığı her tartışmanın merkezindeydi.

Gaz odaları, toplu katliamlar ve iradi yıkımla II. Dünya Savaşı insan davranışının en kötü örnekleriyle doluydu. Dahası, Batı dünyası her şey yatıştıktan sonra olan biteni alt alta yazdığında, Avrupa'nın göbeğinde aslen medeni insanlar tarafından uygulanan vahşeti görmezden gelmek mümkün değildi. İnsanı hayvanla kıyaslamayan yok gibiydi. Hayvanlarda ketleme olmadığı söyleniyordu. Kültürleri yoktu, madem öyle medeniyetin cilası altından fışkırıp insan terbiyesini bir kenara iten şey genetik yapımızla ilgili, hayvanı bir şey olmalıydı.

Benim taktığım isimle bu "cila teorisi" savaş sonrası tartışmaların hâkim teması halini almıştı. İçimizin derinliklerinde biz insanlar vahşi ve ahlaksızdık. Bir dizi popüler kitap savaş, şiddet, hatta sporla kendine çıkış arayan zaptedilmez bir saldırganlık güdümüz olduğunu savunarak bu konuyu işleyip duruyordu. Bir diğer teori de saldırganlığımızın kendine has olduğuydu, kendi türünü öldüren yegâne primatlar bizdik. Türümüz gerekli ketlemeleri oluşturacak zaman bulamamıştı. Bunun sonucunda kurtlar ve aslanlar gibi "profesyonel yırtıcılar" kadar bile kontrol altında tutamıyorduk savaşma içgüdümüzü. Feci bir mizacımız vardı ve onunla baş edecek yeterli donanımımız yoktu.

Genelde insanın uyguladığı şiddetin ve özelde Holokost'un bu şekilde rasyonalize edilmeye başlandığını görmek zor değil, dönemin önde gelen sesinin Almanca konuşması da pek fayda getirmemişti. Dünyaca ünlü Avusturyalı balık ve kaz uzmanı Konrad Lorenz de saldırganlığın genlerimizde olduğunu hararetle savunuyordu. Öldürme insanlığını "Kabil damgası" halini almıştı.

Atlantik'in karşı kıyısında benzer bir görüş Amerikalı gazeteci Robert Ardrey tarafından savunuluyordu; Ardrey *Australopithecus*'un avını diri diri yutan, uzuvlarını birer birer ayırıp, susuzluğunu ılık kanla gideren bir etobur olduğu tahminlerinden ilham almıştı. Birkaç kafatası kemiğinden bu sonuca atlamak epey canlı bir hayal gücü gerektiriyordu, ama Ardrey katil maymun mitini bunun üzerine kurmuştu. *African Genesis*'te (Afrika'daki Kökenimiz) atamızı, doğanın hassas dengesini bozan, akıl hastası bir avcı olarak resmetmişti. Ardrey'nin demagojik sözleri şöyleydi: "Ayağa kalkan maymunlardan doğduk biz, yere düşen meleklerden değil, hem o maymunlar da silahlı katillerdi. Şimdi neye şaşıyoruz ki? Cinayetlerimize, katliamlarımıza, füzelerimize ve uyuşmayan düzenlerimize mi?"

İnanması zor ama popüler biyolojinin bir sonraki dalgası bunun da ötesine gitmeyi başardı. Ronald Reagan ve Margaret Thatcher'ın hırsın toplum için, ekonomi için ve hırs yapacak herhangi bir şeyi olanlar için iyi olduğunu vazettiği sıralarda biyologlar da bu görüşleri destekleyen kitaplar yayımlıyordu. Richard Dawkins'in *Gen Bencildir*'i, evrim kendini kollayanı kolladığına göre, bencilliğin, bizi aşağı çeken bir kusurdan ziyade değişimin itici gücü olarak görülmesi gerektiğini öğretiyordu bize. Hırçın maymunlar olabilirdik ama öyle olmamızın bir manası vardı ve dünya bu sayede daha iyi bir yer oluyordu.

Bu tür kitapların yanıltıcı dili –her şeye kusur bulan işgüzarların boş yere dikkatleri çekmeye çalıştığı gibi– küçük bir sorun teşkil ediyordu. Başarılı özellikler geliştiren genler nüfus içinde yayılır ve böylece yerleşirler. Ama bunun için kullanılan "bencil" sıfatı bir metafordan öteye geçemez. Bir tepeden aşağı yuvarlandıkça üzerine daha fazla kar toplayan kartopu da gelişir ama biz genelde kartoplarına bencil demeyiz. En uç noktasına götürüldüğünde "her şey bencilikten ibarettir" konumu kâbus gibi bir dünya yaratır. Ya-

rattıkları şokun yazdıkları şeyin değerini artırdığını gayet iyi bilen bu yazarlar, bizi Hobbesçu bir arenaya atarlar; bu arenada her koyun kendi bacağından asılır, insanlar sadece birbirlerini kandırmak için cömertlik yapar. Sevgi diye bir şey duyulmamıştır, duygudaşlık yoktur, iyilik de sadece yanılsamadır. O zamanların en meşhur sözü biyolog Michael Ghiselin'e aittir ve her şeyi anlatır: "Bir özgeciyi tırmaladın mı bir riyakârın kanını akıtırsın."

Neyse ki bu karanlık, sevimsiz yer sadece hayal ürünü; içinde güldüğümüz, ağladığımız, seviştığımız, bebekleri pışpışladığımız gerçek dünya, ona taban tabana zıt. Bu kurgunun yazarları bunun farkında ve bazen insanların içinde bulunduğu durumun onları yazdığı kadar kötü olmadığını itiraf ediyorlar. *Gen Bencildir* bunun iyi bir örneği. Dawkins, genlerimizin bizim için neyin iyi olduğunu bildiğini, insanı hayatta tutan aygıtın her küçük çarkını genlerin programladığını anlatıp durduktan sonra kitabının ta en son cümlesinde pekâlâ bütün o genleri pencereden atabileceğimizi söyler: "Dünyada kendini tekrar tekrar üreten bu bencillerin diktatörlüğüne isyan edecek tek bir tür varsa o da biziz."

Yirminci yüzyılın sonunda doğayı aşmamız gerektiği vurgulanıyordu. Darwin'in bu işle hiç alakası olmasa da bu görüşün reklamı Darvinci diye yapılıyordu. Darwin de benim gibi insanlığımızın diğer hayvanlarla paylaştığımız sosyal içgüdüler üzerine temellendiğine inanırdı. Bu görüş, temel içgüdülerini aşacak "tek tür" olduğumuzu iddia etmekten çok daha iyimser belli ki. İkinci görüşe bakılırsa, insan terbiyesi incecik bir kabuktan ibaret – miras almaktan ziyade icat ettiğimiz bir şey. Ne zaman onurlu denemeyecek bir şey yapsak, cila teorisyenleri bize altta yatan korkunç çekirdeği hatırlatacak: "Alın size insan doğası!"

Şeytani Yüzümüz

Stanley Kubrick'in, *2001: Uzay Yolculuğu* filminin açılış sahnesinde, sersemletici tek bir imgeyle şiddetin iyi olduğu gösterilir. İnsanlar arasında çıkan bir kavgada, birisi diğerine bir zebra kemiğiyle vurur, silah zaferle havaya kaldırılır ve binlerce yıl sonra dünyanın etrafını dolaşan bir uzay gemisine dönüşür.

Saldırganlığı ilerlemeyle bir tutmak "Afrika'dan Gelme" denen tezin altında yatar, bu tez bulunduğumuz yere soykırımla geldiğimizi söyler. Homo sapiens grupları Afrika'dan göç ettiklerinde, onlara çok benzeyen Neanderthal türü de dahil karşılırlarına çıkan bütün iki ayaklı maymunları öldürerek Avrasya'ya ilerlemişlerdir. *Man the Hunter* (Avcı İnsan), *Demonic Males* (Şeytani Erkekler), *The Imperial Animal* (Mütehakkim Hayvan) ve *The Dark Side of Man* (İnsanın Karanlık Yönü) gibi başlıklar taşıyan kitapların çoğunun merkezinde kana susamışlığımız vardır, ata modeli olarak şempanzeyi alırlar – *erkek* şempanzeyi. İlk James Bond filmlerinde peşine düşülen bombalar gibi, erkekler dişiler için kavga eder ama dişiler, eş ve annelikleri hariç nadiren hikâyeye girer. Bütün kararları erkekler alır, bütün dövüşleri onlar yapar – evrimin çoğunun da onlardan kaynaklandığı ima edilir.

Her ne kadar şempanze, Janus kafamızın şeytani yüzünü temsil eder olduysa da eskiden böyle değildi. Lorenz'le Ardrey'nin "Kabil damgamızın" altını çizdiği zamanlarda, vahşi şempanzeler tembel tembel ağaçtan ağaca dolaşıp meyve toplamaktan başka bir şey yapmıyorlardı. Katil maymun görüşünün savunucuları –ki sayıları hayli fazlaydı– bu bilgiyi kendi çıkarlarına kullandılar. 1960'ta Tanzanya, Gombe Deresi'nde çalışmaya başlayan Jane Goodall'dan keyiflerine göre alıntılar yaptılar. O sıralarda Goodall, şempanzeleri hâlen Fransız filozof Jean-Jacques Rousseau'nun soylu vahşileri olarak sunuyordu: başkalarıyla bağlantı kurmaya ya da rekabet etmeye ihtiyaç duymayan, kendi kendine yeten yalnızlar. Şempanzeler ormanda tek başına ya da sürekli üyeleri değişen küçük "ekipler" halinde dolaşıyorlardı. Yegâne kalıcı bağlar anneyle, ona bağımlı yavrusu arasındaydı. Maymunların cennette yaşadığının düşünülmesine şaşmamalı.

Bu izlenimlere ilk düzeltmeler, 1970'lerde, Gombe'nin biraz güneyindeki Mahale Dağları'nda şempanzeleri inceleyen Japon biliminsanlarından geldi. Amerikalı ve Avrupalı biliminsanlarının "bi-reyci" önyargılarıyla ilgili ciddi şüpheleri vardı. Bize bu kadar yakın bir hayvanın nasıl sözünü etmeye geçecek bir toplumsal hayatı olmazdı? Şempanzelerin her gün farklı bir ahablarıyla takılsalar da, diğer topluluklardan ayrı, tek bir topluluğun üyesi olduklarını ortaya çıkardılar.

İkinci düzeltme, vahşi şempanzelerin barışçı oldukları düşüncesine geldi; kimi antropologlar bu düşüncüyü, insan doğasının doğuştan saldırgan olduğu fikrini çürütmek için kullanıyordu. Bunun aleyhinde iki kanıt ortaya çıktı. Önce şempanzelerin şebekleri avladığını, kafataslarını kırdığını ve onları canlı canlı yediğini öğrendik. Bu onları etobur yapıyordu. Sonra 1979'da, *National Geographic*'in şık sayfaları maymunların birbirlerini de öldürdüklerini, bazen kurbanlarını yediklerini duyurdu. Bu onları hem katil hem yamyam yapıyordu. Haberde, kendi alanlarının dışındaki gafil düşmanların izini süren, onları kuşatmaya alan ve ölene kadar vahşice döven şempanze çizimleri de vardı. İlk başta bu haberler sadece bir iki kaynaktan gıdım gıdım geliyordu ama sonra bu sızıntı, görmezden gelmeyi imkânsızlaştıran bir akıntıya dönüştü.

Bu resim katil maymun resmiyle kaynaştı. Artık şempanzelerin öldürmek için iz sürdüğünü ve birbiriyle savaştan topluluklar içinde yaşadığını biliyorduk. Sonraki kitaplarından birinde Goodall, insan saldırganlığını eğitim ve kaliteli televizyon programlarıyla aşma umudunda olan bir grup akademisyene bu haberi nasıl verdiğini anlatır. Bizim yegâne saldırgan primatlar olmadığımız mesajı hiç hoş karşılanmamış: Donakalan meslektaşları ondan bu kanıtları fazla öne çıkarmamasını hatta yayımlamamasını istemişler. Bazıları da, araştırmacıların –orada doğal olarak bulunmayan fazlasıyla besleyici bir yiyecek olan– muz dağıttığı Gombe'deki kampın, saldırganlık seviyesini hastalıklı bir biçimde artırdığını öne sürmüş. Kamp alanındaki rekabet en ince ayrıntısına kadar belgelenmişti, ama aslında en ciddi savaş oradan çok uzakta meydana gelmişti. Goodall onu eleştirenlere direndi: "Her ne kadar rahatsız edici olsalar da gerçeklerle yüzleşmenin, bir inkâr vaziyetinde yaşamaktan daha iyi olduğunu düşünüyorum," dedi.

Muz eleştirisi pek tutmadı: Fazladan yiyecek dağıtılınayan başka Afrika kamplarında da savaşa rastlanmıştı. Basit hakikat şuydu: Vahşi şiddet şempazenin doğal yapısının bir parçasıydı. Bunu sergilemek *zorunda* değildiler –gerçekten de çok barışçı görünen bazı şempanze toplulukları vardı– ama buna muktedirdiler ve sıklıkla da icra ediyorlardı. Bu durum bir taraftan katil maymun teorisini desteklerken, bir taraftan da altını oydu. Lorenz'le Ardrey, kendi türüne karşı öldürücü güç kullanmanın sadece insana mahsus oldu-

ğunu iddia etmişlerdi, halbuki sadece şempanze değil, sırtlan, aslan, langur ve daha pek çok hayvan üzerindeki gözlemler, sık rastlanmasa da kendi türünü öldürmenin yaygın olduğunu gösterdi. Sosyobiolog Ed Wilson, herhangi bir hayvanın bin saatten fazla gözlenmesi halinde bilimsanlarının mutlaka ölümle biten bir dövüş göreceği sonucuna vardı. Bir karınca uzmanı olarak konuşuyordu, yani kitle halinde saldırıp öldüren böceklerin uzmanı olarak. Wilson'ın kelimeleriyle, "Rutin bir biçimde suikastler, çatışmalar ve meydan savaşları gerçekleştiren karıncaların yanında insanlar dinging pasifistler sayılır".

Şempanzenin karanlık yönünün keşfiyle –"kayıp cennet"– Rousseau kapı dışarı edilip Hobbes içeri buyur edildi. Maymunlardaki şiddet, bizim de acımasız olacak şekilde programlandığımız anlamına geliyordu kuşkusuz. Bu görüş evrim biyologlarının genetik olarak bencil olduğumuz iddiasıyla birleşince bütün taşlar yerine oturdu. Artık insanlığa dair tutarlı ve çürütülemez bir görüş vardı. Şempanzeye baktın mı ne menem canavarlar olduğumuzu anlarsın, savı hâkimdi.

Şempanzeler böylece hırçın insan doğası fikrini güçlendirmiş oldular, halbuki pek büyük bir zahmete gerek olmaksızın tam tersini de yapabilirlerdi. Ne de olsa şempanzelerde şiddet öyle her gün rastlanan bir hadise değil: Bilimsanlarının onu ortaya çıkarması onlarca yıl sürdü. Keşiflerinin tek yönlü etkisinden rahatsız olan Goodall da şempanzelerin iyi yönlerini, hatta merhametlerini aydınlatmak için kahramanca çarpıştı, ama beyhude. Bilim kararını vermişti: Katil daima katildir.

Şempanzeler şiddet kullanıyor olabilirler ama aynı zamanda toplumlarının güçlü denetleme mekanizmaları ve dengeleri vardır. Bunu günün birinde Hollanda'daki Arnhem Hayvanat Bahçesi'nde açıkça gördüm. Etrafı hendekle çevrili ormanlık bir adanın kıyısında tınaklarımızı yiyerek bekleyiyorduk. Hollandaca "küçük gül" manasına gelen Roosje adını taktığımız yeni doğmuş minik şempanze için endişeliydik. Roosje'yi Kuif evlat edinmişti. Sütü olmadığından, yavruyu biberonla beslemeyi öğretmişlerdi ona. Bu plan hiç tahmin etmediğimiz kadar iyi yürümüştü. Maymunun bu basit becerisi bizim için dev bir başarıydı, en azından öyle hissediyorduk. Ama şimdi anneyi yeni kızıyla birlikte dünyanın tüm hayvanat

bahçelerindeki en büyük şempanze topluluğuna bırakıyorduk, içerde dört tehlikeli, yetişkin erkek de vardı. Rakiplerini sindirmek isteyen erkek şempanzeler bütün tüylerini kabartarak üzerine koşar, böylece daha iri ve tehditkâr görünürler. Maalesef o anda topluluğun korkusuz lideri Nikkie de tam bu vaziyetteydi.

Erkek şempanzelerin çok haşın mizaçları vardır ve öyle kuvvetlidirler ki bir insanı kolayca alt edebilirler; öfkелendiklerinde denetlemek imkânsızdır. Yani Roosje'nin kaderi maymunların elindeydi. Sabahleyin grubun tepkisini ölçmek için Kuif'i kafeslerin önünden geçirmiştik. Hepsi Kuif'i tanıyordu ama Roosje yeniydi. Kuif erkeklerin kafesinin yanından geçerken bir şey dikkatimi çekti. Nikkie parmaklıkların arasından ona doğru hamle etmiş, Kuif keskin bir çığlıkla ondan kaçmıştı. Erkek, Kuif'in karnına sarılmış duran Roosje'yi hedeflemiş gibiydi. Sadece Nikkie bu şekilde davrandığı için onları gruba yavaş yavaş alıştırmaya, Nikkie'yi de en son aralarına bırakmaya karar verdim. Esas mesele Kuif'i onunla yalnız bırakmamaktı. Gruptaki koruyucularına güveniyordum.

Vahşi ortamda şempanzeler bazen kendi türlerinden yavruları öldürebilir. Bazı biyologların teorilerine göre bunun sebebi erkeklerin dişileri dölleme konusundaki rekabetidir. Sürekli mevki kavgası yapmalarını ve kendilerine ait olmayan yavruları öldürmelerini açıklayan bir teori bu. Nikkie, Roosje'yi dışarıdan gelmiş, kesinlikle yavrusu olamayacak bir bebek olarak görebilirdi. Bu da tedirgin edici bir durumdu çünkü araziden bildirilen o feci sahnelerden birine şahit olabileceğimiz anlamına geliyordu. Roosje paramparça edilebilirdi. Haftalardır onunla ilgilendiğim, Kuif'in onu beslemesine yardım ettiğim ve onu kendim de beslediğim için normalde olmayı tercih ettiğim mesafeli gözlemci değildim.

Adaya çıktığında topluluk üyelerinin çoğu Kuif'i sarılarak karşıladı, bebeğe kaçamak bakışlar fırlatıyorlardı. Herkes ardında Nikkie'nin beklediği kapıya kaygıyla bakıyor gibiydi. Bazı gençler etrafında gezinip durdukları kapıyı tekmeliyor, neler olacağını merak ediyordu. Bu sırada en yaşlı iki erkek Kuif'e yakın duruyor ve son derece dostane davranıyordu.

Yaklaşık bir saat sonra Nikkie'yi adaya bıraktık. İki erkek Kuif'i bırakıp, onunla yaklaşmakta olan Nikkie'nin arasına geçti. Ellerini birbirlerinin omuzlarına koymuşlardı. Senelerdir birbirlerinin can

düşmanı oldukları düşünülüşünde görülmeye değer bir manzara-
raydı bu. Belki de bizim korktuğumuz şeyden korktukları için genç
lidere karşı birleşmişlerdi. Bütün tüylerini dikmiş olan Nikkie hay-
li ürkütücü bir tavırla yaklaştı, diğer ikisinin kımıldamaya niyeti ol-
madığını görünce duraladı. Kuif'in savunma timi patrona o şekilde
dik dik bakarken inanılmaz kararlı görünmüş olmalı çünkü Nikkie
kaçtı. Yüzlerini görememiştim ama maymunlar da hemcinslerinin
yüz ifadelerini bizim kadar iyi okuyabilirler. Nikkie daha sonra Ku-
ife, diğer erkeklerin dikkatli bakışları altında yaklaştı. Çok kibardı.
İlk baştaki niyetinin ne olduğu sonsuza kadar bir muamma olarak
kalacak ama bu görüntü karşısında rahat bir nefes aldık ve Kuif'in
eğitimi birlikte üstlendiğimiz bakıcıyla kucaklaştık.

Şempanzeler bir potansiyel şiddet bulutu altında yaşar; hem
hayvanat bahçelerinde hem de doğada bebek katli önde gelen ölüm
sebeplerindendir. Ama neticede bir tür olarak *bizim* ne kadar saldıır-
gan olduğumuzu tartışırken şempanze davranışı yapbozun sadece
bir parçasını oluşturur. Asıl en yakın atamızın davranışı bize daha
çok şey söylerdi. Maalesef onlara dair bilgimizde büyük gedikler
var, hele on bin yıldan daha geriye baktığımızda. Daha önceden de,
son birkaç binyılda olduğumuz kadar gaddar olduğumuza dair sağ-
lam kanıtlar yok. Evrim açısından birkaç binyıl devele kulaktır.

Milyonlarca yıl önce dünya üzerindeki nüfuslarının ne kadar az
olduğu düşünülürse, atalarımız, birbiriyle kavga edecek fazla bir şe-
yi olmayan küçük avcı toplayıcı grupları halinde rahat bir hayat sür-
dürüyordu belki de. Bu, onların dünyayı fethetmelerine mani değıl-
di. En iyi uyum sağlayanların hayatta kalması, onların uyum sağla-
yamayanların ortadan kaldırılması olarak algılanır sıklıkla. Ama ev-
rim yarışını daha iyi bir bağışıklık sistemine sahip olmakla ya da ye-
mek bulma konusunda daha becerikli olmakla da kazanabilirsiniz.
Doğrudan çatışmayla bir tür nadiren bir diğerinin yerini alır. Dola-
yısıyla Neanderthalleri ortadan kaldırmamış olabiliriz, sadece soğı-
ğa daha iyi direndik ya da avcılık konusunda daha başarılıydık belki.

Başarılı insansıların, çapraz döllenme yoluyla daha az başarılı
olanları "soğurmuş" olması kuvvetle muhtemel, bu yüzden de Ne-
anderthal genlerinin halen bizde varlığını sürdürüp sürdürmediğı ce-
vaplanmamış bir soru. Birisiyle Neanderthal'e benziyorsun diye dal-
ga geçenler iki kere düşünmeli. Moskova'da bir laboratuvarı, bir

kafatası üzerinde yeniden yapılandırılmış çarpıcı bir Neanderthal yüzü görmüştüm. Biliminsanları, ülkelerinin önde gelen siyasetçilerinden birine tekinsiz bir benzerlik göstermesi nedeniyle büstü hal-ka açmaya cesaret edemediklerini söylemişlerdi; siyasetçi bu benzerlikten pek memnun olmayabilirdi.

Gizli Kalmış Maymun

Bir bonoboyu kazıyınca altından bir riyakâr çıkar mı?

Cila teorisinin bednam içeriğinin sadece insanı bağladığına emin olabiliriz. Hiç kimse hayvanların birbirlerinin gözünü boyamaya çalıştığını iddia etmeyecektir. İnsanlığın durumunu tartışırken maymunlar işte bunu için elzem. Zaman zaman da olsa zorba olmadıklarını gösterirlerse, iyiliğin insan icadı olduğu mefhumu zayıflamaya başlar. Duygudaşlık ve bilerek yapılan özgecilik gibi ahlakın temel direkleri başka hayvanlarda da bulunursa cila teorisini tümüyle reddetmek zorunda kalacağız. Darwin "Pek çok hayvan bir diğerrinin acı ya da tehlike altında olma gibi duygularını paylaşabiliyor," gözleminde bulunduğunda bunun farkındaydı.

Elbette duygu paylaşımı vardır. Yaralı bir arkadaşlarına bakmak, birisi geride kaldığında yavaşlamak, başkasının yaralarını temizlemek, tırmanma becerisini kaybetmiş ihtiyarlara ağaçtan meyve taşımak, maymunların yapmadığı şey değildir. Araziden gelen raporlardan birinde, yetim bir yavruyu evlat edinen, bir yerden bir yere giderken bu hastalıklı yavruyu taşıyan, onu tehlikeden koruyan, aralarında muhtemelen bir akrabalık bağı olmadığı halde hayatını kurtaran yetişkin bir erkek şempanzeden bahsediliyordu. 1920'lerde Amerikalı maymun uzmanı Robert Yerkes, Prens Chim adlı genç bir şempanzenin, ölümcül bir hastalığa yakalanmış Panzee adlı arkadaşına gösterdiği ilgiden öyle etkilenmişti ki, "Onun Panzee'ye karşı özgeci ve duygudaş davranışını anlatacak olsam maymunları ideali-ze ettiğim söylenirdi," itirafında bulunmuştu. Yerkes'in, Prens Chim'in hassasiyetine duyduğu hayranlık çok manidardır, hele primatoloji tarihinde gelmiş geçmiş herkesten fazla maymun bireyi tanıdığı düşünülürse. Bu iyi huylu, kaçak antropoidden, *Almost Human* (Neredeyse İnsan) başlıklı kitabında bahsetmiş, Prens Chim'in normal

bir şempanze olmadığına dair şüphelerini dile getirmişti. Ölümünden sonra yapılan bir araştırma onun gerçekten de bir şempanze değil bonobo olduğunu ortaya çıkardı. Yerkes bunu bilmiyordu – bonobonun ayrı bir tür olduğu ancak seneler sonra kabul görecekti.

Bonobolarla şempanzelerin davranışlarını karşılaştırmak için yapılan ilk araştırma 1930'larda Hellabrunn Hayvanat Bahçesi'nde sürdürüldü. Eduard Tratz ve Heinz Heck bulgularını 1954'te yayımladılar. Üç bonobo savaş sırasında bir gece şehir bombalandığında çok korkmuş, kalp krizinden ölmüşlerdi. Hayvanat bahçesinin bütün bonobolarının korkudan ölmesi ama şempanzelerin aynı kaderi paylaşmaması, bonoboların ne kadar duyarlı olduğunun bir diğer kanıtıdır. Tratz ve Heck bonobolarla şempanzeler arasındaki farkların uzun bir listesini çıkarmışlardı; bonobonun görece barışçillığı, cinsel davranışları ve kösnüllüğü de listedeydi. Saldırganlık bonoboda hiç rastlanmayan bir şey değildir ama şempanzelerin birbirlerini maruz bıraktıkları muamele, mesela ısırma ve bütün gücüyle vurma, bonobolar arasında nadiren görülür. Bir erkek şempanzenin bütün tüyleri, en ufak bir kışkırtmada dikilir. Yerden bir dal alıp zayıf gördüğü herkese meydan okur. Şempanzelerde mevki çok önemlidir. Bonobo ölçütleriyle bakıldığında şempanze vahşi ve ehlileşmemiş bir hayvandır ya da Tratz ve Heck'in deyişiyle, "Bonobo, yetişkin şempanzenin şeytani *Urkraft*'ından [ilkel güç] çok uzak, olağanüstü duyarlı, nazik bir mahluktur."

Madem bunlar 1954'te biliniyordu, neden bonobo insan saldırganlığı konusundaki tartışmalarda yoktu ve şu anda neden daha fazla tanınmıyor, diye sorulabilir. Bu çalışma Almanca yayımlanmıştı ve İngilizce konuşan biliminsanlarının İngilizceden başka dillerde yazılanları okuduğu zamanlar çok geride kalmıştı. Aynı zamanda bu araştırma sadece birkaç genç, tutsak maymunu kapsıyordu, bilimsel örnekleme açısından zayıftı, bu yüzden de kulağa çok ikna edici gelmemiş olabilir. Görece daha geç tarihlerde başlayan bonobo arazi araştırmaları, diğer büyük maymunlar üzerine yapılan araştırmalardan onlarca yıl geridedir. Bir diğer sebep de kültür: Bonobo erotizmi pek az yazarın değinmek istediği bir konuydu. Günümüzde de durum aynı. 1990'larda Britanyalı bir kameraman ekibi, bonoboları filme almak için Afrika'nın ücra ormanlarına gitti ama ne zaman "utanç verici" bir manzara merceklerinde belirse ka-

meraları kapattılar. Ekibe yardımcı olan Japon biliminsanları neden cinselliği belgelemediklerini sorduklarında, "Seyircilerimizin ilgisini çekmez," karşılığını aldılar.

Bütün bunlardan daha da önemlisi, bonoboların insan doğasına dair yerleşik fikirlere uymaması. İnanın bana, araştırmalarda birbirlerini katlettikleri ortaya çıksa şimdiye herkes bonoboları ezberlemişti. Asıl sorun barışçılıkları. Önce bonoboyu tanısaydık, şempanzeyi daha sonra, hatta hiç tanımasaydık ne olurdu hayal etmeye çalışıyorum bazen. İnsan evrimi hakkındaki tartışma belki bu kadar şiddet, savaş, erkek egemenliği üzerinden değil; cinsellik, empati, özen ve ortaklık üzerinden yürürdü. Ne farklı bir entelektüel coğrafyaya sahip olurduk kim bilir!

Ancak bir diğer kuzenimizin ortaya çıkmasıyla katil maymun teorisinin hükmü azalmaya başladı. Bonobolar bu fikre hiç aşına değilmiş gibi davranırlar. Bonobolar arasında hiç ölümcül savaş olmaz, avcılık çok azdır, erkek egemenliği yoktur ve muazzam cinsellik vardır. Şempanze şeytani yüzümüzse, bonobo meleksi yüzümüz olsa gerek. Bonobolar savaşmaz sevişir. Primat dünyasının hipileridir onlar. 1960'larda bir ailenin, eve geri dönmek isteyen uzun saçlı, ot tüttüren kara koyunla başı ne kadar beladaysa, bilimin de başı bonobolarla o kadar beladaydı. Işıkları kapadılar, masanın altına saklandılar ve davetsiz misafirin gitmesini umdular.

Bonobo kesinlikle bizim çağımızın maymunu. Margaret Thatcher çiğ bireyciliğini ortaya serdiğinden beri duruşlar çok değişti. "Toplum diye bir şey yoktur," demişti kendisi. "Tek tek kadınlar ve erkekler ve aileler vardır." Thatcher'ın bu yorumu, zamanın evrim görüşünden etkilenmiş olabilir ya da belki bunun aksi olmuştur. Her nasıl olduysa, yirmi yıl sonra, şişirilmiş borsa balonuna büyük şirket skandalları son iğneyi batırdığında, saf bireycilik kulağa o kadar havalı gelmemeye başladı. Enron öncesi dönemde kamuoyu –sanki oldum olası bilmiyormuş gibi– dizginsiz kapitalizmin nadiren insandaki iyi yönleri ortaya çıkardığını tekrar fark etmeye başladı. Reagan ve Thatcher'ın "hırs ayetleri" bayatladı. Kapitalizmin peygamberlerinden Merkez Bankası Başkanı Alan Greenspan bile frene basmanın iyi olacağını ima etti. 2002'de ABD Senatosu'ndaki bir kurulda, "İnsanlar geçmiş nesillere nazaran daha hırslı olmuş değil. Hırsın ifade bulduğu alanlar muazzam fazlalaştı," dedi.

Evrım biyolojisini takip edenler buna paralel bir hissiyat değişikliğinin farkına varmış olmalı. Aniden kitap başlıkları değişti, *Unto Others* (Başkalarına Özenle), *Evolutionary Origins of Morality* (Ahlakın Evrimsel Kökenleri), *The Tending Instinct* (İhtimam İçgüdüsü), *The Cooperative Gene* (İşbirliği Geni) ve benim kendi kitabım *Good Natured* (İyi Huylu). Saldırganlık ve rekabetten daha az; bağlılıktan, toplumların birlikteliklerinden, özen ve alakanın kökenlerinden daha fazla söz edilmeye başlandı. Bireyin daha geniş bir bütün içerisinde *aydınlanmış* şahsi çıkarları vurgulanmaya başladı. Çıkarların çatıştığı yerde, rekabet bütünü iyiliği için dizginleniyordu.

Dönemin diğer ekonomi gurularının yanı sıra Klaus Schwab, "sadece kurallarla değil değerlerle de" iş yapmanın zamanı olduğunu ilan etti. Bir taraftan evrım biyologları da "rasyonel olarak şahsi çıkar peşinde koşmanın bazen kötü bir strateji" olduğunu ısrarla söylemeye başladılar. Belki iki gelişme de kamuoyunun duruşundaki daha geniş savrulmalardan kaynaklanıyordu. Savaşın yıktığı ekonomilerini yeniden inşa eden ve kısa süre önce hayalini bile kurmadıkları bir refaha ulaşan sanayileşmiş dünya nihayet odağı sosyal alana kaydırmaya hazırды. Bir karar vermek lazımdı: Thatcher'ın sandığı gibi ayrı ayrı küçük adalarda oturan Robinson Crusoe'lar mıydık, yoksa birbirleriyle ilgilenen ve varoluş sebebini birbirlerinde bulan insanlardan oluşan, iç içe geçmiş karmaşık toplumların üyeleri miydik?

Birinciden ziyade ikinci olasılığa yakın duran Darwin insanların ahlaklı olacak şekilde dünyaya geldiklerine ve hayvan davranışının bu fikri desteklediğine inanırdı. Tanıdığı bir köpeğin, arkadaşı olan hasta kedinin sepeti yanından her geçişte onu bir-iki kere yaladığını anlatmıştı. Köpeğin olumlu duygularının bir işareti olduğunu söylemişti Darwin bunun. Aynı zamanda ensesi yaralı bir hayvanat bahçesi bakıcısının hikâyesini de anlatmıştı. Kafesini temizlediği haşın bir babun açmıştı yarayı. Babun, küçük bir Güney Amerika şebeğiyle birlikte yaşıyordu. Kafes arkadaşından ölesiye korkan şebek, bakıcının yakın dostuydu ve saldırı sırasında ısırp bağıarak babunun dikkatini dağıtmış, bakıcının hayatını kurtarmıştı. Küçük şebek, dostluğun özgeciliğe tercüme olduğunu göstererek hayatını tehlikeye atmıştı. Darwin, bunun insanlar için de geçerli olduğunu düşünüyordu.

Bonoboyu ve sinirbilimin son bulgularını daha bilmiyorduk o zamanlar. İnsanları beyin tarayıcılara bağlayıp, ahlaki ikilemleri çözmelerini isteyen uzmanlar, böylesi ikilemlerin beynin derinlerindeki kadim duygusal merkezleri harekete geçirdiğini keşfettiler. Ahlaki karar alma mekanizması, büyümüş neokorteksimizde yüzeysel bir olgu olmak şöyle dursun, görünüşe göre milyonlarca yıllık sosyal evrime dayanıyor.

Belki çok açık bir şeyi dile getireceğim ama ahlakın, kültürel ya da dini cila olduğu görüşüyle çelişen bir durum bu. Yanlış olduğu apaçık bir konunun nasıl olup da bunca yıl savunulduğuna şaşarım hep. Neden özgeciler ikiyüzlü bulundu, neden hisler tartışmanın dışında bırakıldı, neden cesaretle *Ahlaki Hayvan* adı verilmiş bir kitap, ahlakın bizim için doğal olduğunu inkâr etti? Çünkü evrim hakkında yazanlar "Beethoven hatası" yapıyorlardı. Süreçle ürünün birbirine benzemesi gerektiği sanısını kastediyorum bundan.

Ludwig van Beethoven'ın mükemmel bir biçimde kurulmuş müziğini dinlerken, hiç iyi ısınmayan dairesinin neye benzediğini gözünün önüne getiremez insan. Onu görmeye gidenler, bestecinin, düşünülebilecek en pis, leş kokulu, dağınık evde yaşadığından, ortalığın yemek artıkları, boşaltılmamış oturaklar, pis kıyafetlerden geçilmediğinden, iki piyanosunun toza ve kâğıtlara gömülü olduğundan şikâyet ederlerdi. Maestronun kendisi öyle paspal görünürdü ki bir keresinde sokak serserisi diye tutuklanmıştı. Hiç kimse Beethoven'ın karmaşık sonatlarını ve asil piyano konçertolarını nasıl böyle bir domuz ahırında yarattığını sormaz. Hepimiz harika şeylerin, acayip koşullar altında oluşabileceğini, süreç ve ürünün farklı şeyler olduğunu, bu yüzden de yemeklerinden çok memnun olduğumuz bir lokantada nadiren mutfağı görmeye gittiğimizi biliriz.

Yine de bu ikisini karıştırmak, bazılarının, "Doğal seçim acımasız, zalim bir eleme süreci olduğuna göre, acımasız, zalim mahluklar üretmiş olmalı," inancına saplanmalarına sebep olmuştur. Haşin bir süreç haşin davranışlar üretmelidir, daha doğrusu genel kanaat bu yöndedir. Ama doğanın düdüklü tenceresi hem (kendi yavruları dahil) kımıldayan her şeye atlayan balıklar, hem de bir tane si yönünü şaşırdığında hep birlikte karaya vuracak kadar birbirine bağlı pilot balinalar yaratmıştır. Doğal seçim hayatta kalan ve üreten organizmaları yeğler, bu kadar basit. Bu işi nasıl başaracakları

onlara kalmıştır. Diğerlerine göre daha az ya da fazla saldırgan, işbirliğine açık, özenli olduğu için üstünlük sağlayan her organizma genlerini yayacaktır. Süreç başarıya giden yolu belirlemez, Viyana'daki bir dairenin penceresinden hangi müziğin süzüleceğini belirleyemeyeceği gibi.

Maymunları Çözümlemek

Amhem Hayvanat Bahçesi'nde akşamüzerleri, Roosje'yi biberonla beslemesi için, bakıcılarla birlikte Kuif'i çağırırdık. Evlatlığıyla birlikte içeri gelmeden önce hep ilginç bir tören cereyan ederdi.

Uzun ayrılıklardan sonra maymunların birbirlerini öperek ve kucaklayarak (şempanzelerde) ya da cinsel temasla (bonobolarda) selamladıklarını görmeye alışmıştık. Kuif hoşça kal yapan (biz hoşça kal "diyen" deriz ama maymun sadece "yapabilir") gördüğüm ilk maymundu. Kuif binaya girmeden önce, grubun sayılan alfa dişisi ve en iyi arkadaşı Mama'ya gidip onu öperdi. Ondan sonra da yine aynı şeyi yapmak için en yaşlı erkek olan Yeroen'i arardı. Yeroen adanın öteki ucunda uyuyor olsa ya da arkadaşlarından biriyle bir tımar seansının ortasında olsa bile Kuif onu bulmak için epey dolaşırdı. Ev sahipleriyle vedalaşmadan bir partiden ayrılmayız biz de.

Selamlaşmak için gerekli olan yegâne şey tanıdık bir bireyi görünce duyulan mutluluktur. Çoğu sosyal hayvan bu tepkiyi sergiler. Hoşça kal demek daha karmaşık çünkü geleceği görmeyi, birisini bir süreliğine göremeyeceğini bilmeyi gerektiriyor. Günün birinde bir dişi maymun gece yattığı kafesten bütün samanı toplayıp adaya taşıdığına da benzer bir bakışın farkına varmıştım. Hiçbir şempanze kucağında samanla yürümediğinden bu durum dikkatimizi çekmişti. Kasım ayıydı ve hava gittikçe soğuyordu. Görünüşe göre bu dişi dışarıda sıcak sıcak oturmaya karar vermişti. Samanları topladığı sırada soğuğu hissediyor olamazdı –ısıtınalı bir binadaydı– demek ki bir gün önceden, ertesi gün havanın nasıl olacağını tahmin etmişti. Bütün günü saman yuvasında geçirdi, herkes çalmak için beklediğinden bir an olsun içinden ayrılmadı.

Çoğumuzu maymunları incelemeye çeken işte bu tür zekâ örnekleri. Sadece çoğunu başka hayvanlarla paylaştıkları saldırgan

ya da cinsel davranışları değil, yaptıkları her işe kattıkları şaşırtıcı öngörü ve incelikler. Bu zekâyı yakalamak genelde zor olduğundan tutsak maymunlar üzerinde yapılan araştırmalar son derece önemli. Nasıl hiç kimse, bir çocuğun zekâsını onun okul bahçesinde nasıl koştuğuna bakarak ölçmüyorsa, maymun idrakı üzerindeki araştırmalar da yüz yüze bir yaklaşım talep ediyor. Maymunlara sorunlar sunmak gerekiyor ki nasıl çözdükleri görülebilsin. İyi koşullardaki (geniş açık alana ve doğal grup büyüklüğüne sahip) tutsak maymunların bir başka üstünlüğü, davranışlarının arazidekilere nazaran daha yakından izlenebilmesi. Arazidekiler en kritik anlarda çalırların arasında gözden kaybolabiliyor.

En sevdiğim ofisimin (bende ofis bol) Yerkes Arazi İstasyonu'ndaki şempanzelere bakan bir penceresi var, böylece olup biten her şeyi görebiliyorum. Benden saklanamıyorlar (ne zaman yemeğimi çaktırmadan yemeye çalışsam anlaşıldığı üzre, ben de onlardan). İktidar politikaları, kavgalardan sonra barışmalar ve alet kullanımının önce tutsak maymunlarda gözlenip, sonra araziden teyit alınmasının sebebi basit gözlem. Genelde dürbünle gözlem yapıp, şahit olduğumuz her sosyal olayı bilgisayara kaydediyoruz. Oyun, cinsellik, saldırganlık, tımar, bebek bakımı ve her kategori içindeki yüzlerce ince ayırım için uzun bir kodlar listemiz var ve "kim kime ne yaptı" formatında sürekli veri giriyoruz. Olaylar çok karmaşık bir hal alırsa, mesela büyük bir kavga koparsa ya filme çekiyor ya da spor spikeri gibi teybe anlatıyoruz. Bu şekilde yüzlerce, binlerce gözlem biriktiriyor, sonra verileri düzenlemek için bir bilgisayar programı kullanıyoruz. İşimizden büyük zevk alsak da primat araştırmalarının bezdirici bir tarafı da var.

Maymunlara bir problem sormak istediğimizde onları gruptan ayırıp küçük bir binaya çağırıyoruz. Yardımcı olmaya zorlayamayacağımız için istekli olmalarına güvenmekten başka çaremiz yok. Maymunlar sadece kendi isimlerini değil diğer maymunların isimlerini de biliyorlar, böylece A bireyinden B'yi çağırmasını rica edebiliyoruz. İşin hilesi, deneyi hoş bir tecrübe haline getirebilmek. Joystick'leri olan bilgisayarlar çok ilgilerini çekiyor. Yardımcım içinde aygıtların bulunduğu arabayla görüldüğü anda gönüllüler sıraya giriyor. Bilgisayarın anında geribesleme yapması çocuklar gibi maymunların da çok hoşuna gidiyor.

Deneylerden birinde Lisa Parr, Yerkes şempanzelerine, benim Arnhem Hayvanat Bahçesi'nde çektiğim yüzlerce şempanze fotoğrafını gösterdi. Aralarında okyanus olduğundan bu yüzleri hiç görmediklerine emindik. Bilgisayar ekranında bir yüz belirliyordu, sonra bir tanesi ilk görünen yüzün aynısı olmak üzere iki yüz. Şempanze oku birincisiyle aynı olan yüze götürdüğünde bir yudum meyve suyu veriliyordu. Daha önce de sima tanıma testleri yapılmıştı ama şempanzeler bu konuda pek iyi değildi. Gerçi önceki deneylerde, ayırt etmesi daha kolay olduğu sanısıyla insan yüzleri kullanılmıştı. Şempanzeler için durum farklıydı. Başka şempanze yüzlerini tanımak konusunda daha başarılıydılar. Lisa, sadece aynı yüzün farklı resimleri arasındaki benzerlikleri değil, anneyle çocukları arasındaki benzerlikleri de gördüklerini tespit etti. Aile albümünüze baktığımda, nasıl kimin sizin kimin eşinizin akrabası olduğunu anlayabilirsem, şempanzeler de akrabalar arasındaki benzerliği aynı şekilde anlayabiliyordu. Biz kendi yüzlerimize karşı ne kadar duyarlıysak onlar da kendilerinininkine o kadar duyarlıydı.

Başka bir araştırma şempanzelerin birbirlerine bilerek bir şeyler gösterip gösteremediği sorusuna cevap arıyordu. Daha önce anlattığım Kanzi ve Tamuli hikâyesi bunu yapabildiklerini gösteriyor ama bu iddia halen tartışmalı. Bazı biliminsanları, bizim yaptığımız gibi parmakla ya da elle işaret etme üzerine odaklanıyor. Gerçi ben bu kadar sınırlı bir bakış açısı benimsemek için bir sebep göremiyorum. Nikkie bir keresinde benimle çok daha incelikli bir teknik kullanarak iletişime geçmişti. Benim hendeğin üzerinden yabancı yemişler atmama alışmıştı. Bir gün veri toplama işine dalıp hemen arkamdaki çalılardan sarkan yemişleri tümüyle unutmuşum. Nikkie unutmamıştı. Tam karşıma oturdu, kızıl kahverengi gözlerini benimkilere kilitledi ve —dikkatimi çektiğini anladıktan sonra— başını ve gözlerini aniden çevirip sol omzumun üzerinde bir yere sabitledi. Sonra tekrar bana bakıp hareketi tekrar etti. Bir maymuna nazaran daha anlayışsız olabilirim ama ikincide onun bakışlarını takip ettim ve yemişleri gördüm. Nikkie ne istediğini tek bir ses ya da el hareketi kullanmadan ifade etmişti. Böyle "işaret etmek" için başkasının sizin gördüğünüz şeyi görmediğini anlamanız gerekir; bu da herkesin aynı bilgiye sahip olmadığının farkında olduğunuz anlamına gelir.

Kanzi'nin yuvası olan Dil Araştırma Merkezi'nde, Charles Menzel tarafından çok açıklayıcı bir işaret deneyi yapılmıştı. Charlie, Panzee adındaki dişi şempazenin kafesi yakınında ağaçlık bir yere yiyecek gömüyor ve bu sırada Panzee'nin onu seyretmesine izin veriyordu. Panzee, yiyecek saklama faaliyetini parmaklıklar arkasından görüyordu. Charlie'nin bulunduğu yere gidemeyeceğinden, yiyeceği almak için insan yardımına muhtaçtı. Charlie, çalılıklar arasında yere küçük bir çukur kazıp içine bir şeker ya da çikolata saklardı. Bazen bunu akşam herkes gittikten sonra yapardı. Yani Panzee bu gördüğü şeyi ertesi sabaha kadar kimseye anlatamazdı. Ertesi sabah bakıcılar geldiğinde deneyden haberleri bile olmuyordu. Panzee'nin önce bakıcının ilgisini çekmesi, sonra da onun bildiği şeyi bilmeyen, hatta ilk başta neden "bahsettiğini" bile anlamayan birine bilgi vermesi gerekiyordu.

Panzee'nin becerisini bir keresinde bana canlı olarak gösteren Charlie, maymunların zihinsel becerileri konusunda bakıcıların, bu hayvanlarla her gün ilişki içinde olmayan filozof ve psikologlara nazaran daha olumlu şeyler düşündüğünü söyledi bana. Panzee'nin karşısında onu ciddiye alan insanların bulunması deney için elzemdi. Panzee'nin yardıma çağırdığı insanların hepsi ilk başta davranışına şaşırdıklarını ama çok geçmeden onlardan ne istediğini anladıklarını söylemişlerdi. Onun işaretlerini, kaş göz hareketlerini, solumalarını, bağırımlarını takip ettiklerinde ormanda saklı olan şeyi bulmakta hiç zorlanmamışlardı. Onun talimatları olmasa nereye bakacaklarını bilemezlerdi. Panzee asla yanlış bir yeri ya da daha önce kullanılan bir yeri işaret etmemişti. Sonuçta maymun, hafızasında mevcut olan geçmiş bir olayı, onunla ilgili hiçbir şey bilmeyen, hiçbir ipucu veremeyecek insanlara anlatmayı başarmıştı.

Bu örnekleri vermemin sebebi, maymunların geçmiş duygusu, gelecek duygusu, yüz tanıma becerisi ve genelde sosyal davranışları hakkında bir önermede bulunduğumuzda dayanabileceğimiz mükemmel araştırmalar olduğunu göstermek istemem. Bu kitapta, en yakın akrabalarımız hakkında bildiklerimize yeni bir çehre kazandırmak için en canlı örnekleri seçtim, ama iddialarımın çoğunu destekleyen koca bir akademik literatür külliyatı var. Dikkatinizi çekirim bütün iddialarımı demedim, bu da neden fikir ayrılıklarının varlığını sürdürdüğünü ve bu alandaki çalışmaların ucunun bucağının

görünmediğini açıklıyor. Büyük maymunlar üzerine bir konferans yüz, iki yüz uzmanı çekebilir ama psikolog ve sosyologların on bin bulabilen toplantılarıyla kıyaslandığında bir hiçtir bu. Bu yüzden de hiçbirimiz maymunları anlamakta istediğimiz seviyede değiliz.

Meslektaşlarımdan çoğu arazide çalışıyor. Tutsak maymunlar üzerinde çalışmanın üstünlükleri varsa bile doğal davranış araştırmalarının yerini asla tutamaz. Laboratuvarda sergilenen her dikkate değer becerinin, yabani şempanzelerle bonobolar için ne manaya geldiğini, bundan nasıl bir fayda sağladıklarını bilmek istiyoruz. Bu soru evrime bağlanıyor: Bu beceri ilk başta neden ortaya çıkmış olabilir? Yüz tanımanın faydaları gayet açık, peki gelecek duygusuna ne demeli? Arazide çalışanlar, hareket halindeki şempanzelerin, bazen karınca ve termit avlayacakları bir yere gelmeden saatler önce ot ve çubuk topladıklarını keşfettiler. İhtiyaç duyacakları aletleri, yolda bol oldukları yerlerden topluyorlar. Hangi yolu takip edeceklerini de bunu düşünerek planlıyor olmaları hayli muhtemel.

Bu araştırmanın belki de en önemli tarafı maymunların içgüdüsel yönümüze dair ortaya çıkardıkları değil. Ağır gelişimleri (yetişkinliğe on altı yaş civarı varıyorlar) ve bol miktarda öğrenme fırsatlarıyla, bizden daha fazla içgüdülerine göre hareket etmezler. Maymunlar hayatlarında pek çok karar verirler: Mesela yeni doğmuş bir yavruya saldırırsınlar mı yoksa korusunlar mı, bir kuşa yardım mı yoksa eziyet mi etsinler? Dolayısıyla kıyasladığımız şey, insanlarla maymunların doğal eğilimler, zekâ ve tecrübe karışımıyla sorunları nasıl çözdüğü. Bu karışımdan neyin doğuştan gelme olup neyin olmadığını çıkarmak imkânsız.

Yine de bu kıyaslama, sırf bir adım geri atmamızı ve bilmediğimiz bir yönümüzü gösteren bir aynaya bakmamızı sağladığı için bile öğreticidir. Bir bonobonun elini tuttuğunuzda başparmağınızın onunkinden daha uzun olduğunu fark edersiniz, kolunun üst kısmına dokunduğunuzda hiç o kadar sert kas görmediğinizi hissedersiniz, alt dudağını çekiştirdiğinizde sizinkinden ne kadar büyük olduğunu anlarsınız, gözlerine baktığınızda en az sizinki kadar sorgulayıcı bakışlarla karşılaşırırsınız. Bütün bunlar zihin açar. Benim hedefim sosyal hayat konusunda da aynı kıyaslamaları yapmak ve dalga geçmeyi sevdiğimiz bu tüylü karakterlerle paylaşmadığımız tek bir eğilim bile olmadığını göstermek.

İnsanlar hayvanat bahçesinde maymunlara gülüyorlarsa, bunun sebebi tam da onlara tutulan aynadan rahatsız olmaları bence. Yoksa zürafa ve kanguru gibi tuhaf görünümlü hayvanlar da komik gelmez miydi? Primatlar hafif bir huzursuzluk uyandırırılar çünkü bize kendimizi acımasız bir dürüstlikle gösterirler. Desmond Morris'in çarpıcı sözünü hatırlatırlar bize: Hepimiz "çıplak maymunlarız". Bizim aradığımız ya da aramamız gereken de bu dürüstlüktür ve işin güzel tarafı, şimdi bonoboyu daha fazla tanıdığımız için, kendi yansımamızı birbirini tamamlayan iki aynada görebiliyoruz.

İktidar

Kanımızdaki Machiavelli

Bütün insanlarda bulunan bir temayül var, sadece
Ölümle son bulan, daimi ve bitmek bilmez bir İktidar arzusu.

THOMAS HOBBS

Eşitlikçilik sadece bir liderin yokluğu değildir,
bütün insanların esasen eşit olduğuna dair pozitif bir ısrar ve
başkalarının otoritesine boyun eğmeyi reddetmektir.

RICHARD LEE

Memleketim Hollanda'nın nadir tepelerinden birine bisikletimle tırmanırken, beni Arnhem Hayvanat Bahçesi'nde bekleyen ürpertici manzaraya kendimi hazırlamaya çalışıyordum. Sabahın erken saatlerinde, en sevdiğim erkek şempanze olan Luit'in kendi türünün üyeleri tarafından yaralandığını haber veren bir telefon almıştım. Maymunlar, güçlü köpekdişleriyle büyük zarar verebilirler. Çoğunlukla, bizim "blöf" gösteri dediğimiz şeylerle birbirlerini sindirmeye çalışırlar ama bazen blöf, eylemle desteklenir. Bir gün önce hayvanat bahçesinden çıkarken Luit için endişeliydim ama bu gelişmeye hiç de hazırlıklı değildim.

Normalde kibirli olan ve insanlara fazla şefkat göstermeyen Luit, kendisine dokunulsun istiyordu. Bir kan gölü içinde oturmuş, başını gece kafesinin parmaklıklarına dayamıştı. Onu usulca okşadığımda derin derin iç geçirdi. Nihayet bağ kurabilmiştik ama bir primatolog olarak kariyerimin en hazin anında. Luit'in hayati tehlikesi olduğu çok açıktı. Halen hareket edebiliyordu ama muazzam miktarda kan kaybetmişti. Bütün vücudunda derin yaralar vardı, el ve ayak parmaklarının bazılarını kaybetmişti. Çok geçmeden daha hayati uzuvlarını da kaybetmiş olduğunu gördük.

Luit'in benden teselli beklediği o ânı modern insanlığın bir alegorisi olarak görmüşümdür sonradan: Kendi kanına bulanmış vahşi şempanzeler gibi güvenecek bir dal arıyoruz. Yaralama ve öldürme eğilimimize rağmen her şeyin yoluna gireceğini duymak istiyoruz. Gerçi o sırada sadece Luit'in hayatını kurtarmak üzerine odaklanmıştım. Veteriner gelir gelmez Luit'i uyuşturup ameliyata aldık ve vücuduna yüzlerce dikiş attık. Luit'in testislerinin kopmuş olduğunu da bu umutsuz ameliyat sırasında fark ettik. Testisler skrotal kesenin içinden çıkmıştı ama derinin üzerindeki delikler, bakıcıların kafes zeminindeki samanların arasında bulduğu testislerden daha küçük görünüyordu.

"Sıkılarak çıkarılmış," demişti veteriner sakın bir sesle.

Bire Karşı İki

Luit, narkozdan çıkamadı. Diğer iki erkeğe karşı çıkıp, hızla yükselmenin bedelini ağır ödedi. Bu iki maymun, kaybettikleri iktidarı geri almak için ona kumpas kurmuşlardı. Bunu öyle irkiltici bir şekilde yapmışlardı ki şempanzelerin siyaseti ne kadar ciddiye aldıkları kafama iyice dank etmişti.

İkiye bir manevralar şempanze iktidar kavgalarına hem zenginlik hem tehlike katar. Koalisyonlar anahtar rol oynar. Hiçbir erkek tek başına hüküm süremez, en azından uzun müddet çünkü grup bir bütün olarak herkesten kurtulabilir. Şempanzeler güç birliği etme konusunda o kadar kurnazdır ki bir liderin hem konumunu güçlendirmek hem de toplumun kabulünü kazanmak için müttefiklere ihtiyacı vardır. Tepede kalmak zorla hâkimiyet kurmak, destekçileri mutlu etmek ve toplu isyanı engellemek arasında denge kurmayı gerektirir. Bu kulağa tanıdık geliyor çünkü insanlarda da siyaset aynı şekilde işler.

Luit ölmeden önce Arnhem kolonisi, yeni sivrilmiş genç Nikkie ve bir ayağı çukurda, müsamahakâr Yeroen tarafından ortaklaşa idare ediliyordu. Yetişkinliğe yeni adım atmış, on yedisindeki Nikkie, keş kıklı, kaslı bir tipti. Çok kararlıydı ama herkesi alt edecek kadar dişli değildi. Artık fiziksel olarak liderlik vazifesini sürdürecektir durumda olmayan ama perde arkasında ipleri elinde tutan Yeroen tarafından destekleniyordu. Yeroen, anlaşmazlıkları uzaktan seyret-

der, ancak her şey ayyuka çıktığında devreye girer, sükûnetle taraflardan birini destekler, böylece herkesi kararlarını dikkate almaya zorlardı. Yeroen genç ve daha güçlü erkekler arasındaki rekabeti kurnazca kullanırdı.

Bu grubun karmaşık tarihine girmeden, Yeroen'in seneler önce iktidarı elinden alan Luit'ten nefret ettiğini söylemekle yetinelim. Luit, üç sıcak yaz ayı boyunca her gün, kolonide herkesi etkileyen gerilimlere sebep olan mücadelede Yeroen'i yenmişti. Ertesi sene Yeroen, Nikkie'nin Luit'i tahttan devirmesine yardım ederek rövanşı aldı. Ondan sonra Nikkie alfa erkek, Yeroen de onun sağ kolu oldu. İçtikleri su ayrı gitmiyordu. Luit'in, tek başına olduklarında ikisinden de korkusu yoktu. Gece kafeslerindeki teke tek mücadelelerde Luit kolonideki bütün erkeklere baskın çıkıyor, yiyeceklerini alıp onları kovalıyordu. Hiçbiri tek başına ona haddini bildiremiyordu.

Bu da Yeroen'le Nikkie'nin sadece takım olarak hüküm sürebildiği anlamına geliyordu. Dört uzun yıl boyunca bunu sürdürdüler. Ama zamanla koalisyonları zayıflamaya başladı. İnsanlar arasında da görüldüğü üzere ayrılığa sebep olan mesele cinsellikti. Kralı kral yapan Yeroen olağanüstü cinsel imtiyazlardan yararlanmıştı. Nikkie başka erkeklerin en çekici dişilerin yanına yaklaşmasına izin vermezken Yeroen için daima ayrıcalık tanıyordu. Anlaşmanın bir parçası da buydu: Nikkie iktidarı kapmıştı, Yeroen de cinsellik pastasından bir dilim. Fakat bu mutlu düzenleme ancak Nikkie'nin anlaşma şartlarını değiştirmesiyle son buldu. Dört yıllık hâkimiyeti esnasında kendine güveni arttıkça artmıştı. Onu tepeye kimin çıkardığını unutmuş muydu? Genç lider iyice ağırlığını koyup, sadece diğer erkeklerin değil Yeroen'in de cinsel maceralarına karışmaya başlayınca işler çirkinleşti.

Hüküm süren koalisyon arasındaki iç çatışma aylar sürdü, ta ki Yeroen'le Nikkie bir dalaşın sonrasında barışmayana kadar. Nikkie'nin peşinden gelmesine, bağırmasına ve her zamanki gibi kucaklaşmak için yalvarmasına rağmen ihtiyar tilki sonunda hiç arkasına bakmadan yürüyüp gitti. Canına tak etmişti. Luit iktidar boşluğunu bir gecede doldurdu. Hem bedenlen hem de ruhen, tanıdığım en muhteşem erkek şempanze olan Luit, alfa erkeği konumunda hızla gelişti. Dişilerin gözdesiydi, anlaşmazlıklarda mükemmel hakemlik yapar, zulme uğrayanları korurdu ve şempanzelerin insanlarla ortak

bir becerisi olan böl ve yönet taktiğini uygulayarak rakipleri arasındaki ittifakları engellemekte çok etkiliydi. Luit başka erkekleri yan yana gördüğünde ya onlara katılır ya da ayırmak için bir hücum gösterisi sergilerdi.

Nikkie'yle Yeroen, ani statü kaybı yüzünden feci sıkıntılı görünüyorlardı. Cüsseleri bile küçülmüş gibiydi. Ama zaman zaman eski koalisyonlarını tekrar diriltmeye hazır bir görünüm sergiliyorlardı. Bunun, gece bölmelerinde, Luit'in kaçamayacağı bir yerde meydana gelmesi muhtemelen rastlantı değildi. Bakıcıların aydınlığa kavuşturduğu korkunç sahne, Nikkie'yle Yeroen'in anlaşmazlıklarını çözmekle kalmayıp, birlikte gayet eşzamanlı bir biçimde hareket ettiklerini gösteriyordu. Kendilerinde neredeyse hiç yara yoktu. Nikkie'nin vücudunda birkaç yüzeysel tırmık ve ısırık vardı ama Yeroen'de hiç yoktu, bu da onun Luit'i tuttuğunu, bu arada genç erkeğin yapacağını yaptığını gösteriyordu.

Olup biteni asla tam olarak öğrenemedik, maalesef kavgayı durdurabilecek hiçbir dişi de mevcut değildi. Denetimden çıkan erkek çekişmelerine toplu halde müdahale ettikleri görülmedik şey değildir. Ancak saldırının yapıldığı gece dişiler aynı bina içinde ayrı kafeslerdeydi. Bütün olanları takip etmiş ama müdahale konusunda çaresiz kalmış olmalılar.

Luit'in kendi kanının içinde oturduğu o sabah kolonide tekinsiz bir sessizlik vardı. Hayvanat bahçesi tarihinde ilk olarak maymunların hiçbiri kahvaltılarını yemedi. Luit götürülüp, koloninin geri kalanı dışarı –otlu ve ağaçlı iki dönümlük adaya– bırakıldığında, ilk olarak Puist adında bir dişi Nikkie'ye olağandışı şiddetli bir saldırıda bulundu. Öyle ısrarlı bir saldırganlığı vardı ki normalde çok ürktücü olan genç erkek ağaca kaçtı. Puist, ne zaman inmeye kalksa bağırıp üzerine saldırarak tek başına onu orada tuttu. Puist, Luit'in dişiler arasındaki bir numaralı müttefikiydi. Gece kaldığı yerden erkeklerin tarafını görebiliyordu ve ölümcül saldırı konusundaki fikrini ifade ettiği açıktı.

Böylece, birleşme gereğinden, fazla havalanan bir hükümdarın kaderine kadar ikiye bir siyasetinin bütün unsurlarını sergilemişti şempanzelerimiz. İktidar, erkek şempanzeyi harekete geçiren başlıca şeydir. Ele geçtiğinde büyük faydalar sağlayan, kaybedildiğinde yoğun bir ıstırap veren, daimi bir saplantıdır.

Kürsülerdeki Erkekler

Siyasi cinayet bizim türümüzde de az rastlanan bir şey değildir: John F. Kennedy, Martin Luther King, Salvador Allende, Yitzhak Rabin, Gandhi. Liste uzar gider. Normalde siyasi açıdan sakın (ya da Hollandalıların deyiimiyle "medeni" olan) Hollanda bile birkaç yıl önce, adaylardan Pim Fortuyn'a düzenlenen suikastle sarsılmıştı. Daha eski tarihlerde, ülkem en tüyler ürpertici siyasi cinayetlerden birine şahit oldu. Johan de Witt karşıtları tarafından tahrik edilen bir grup, başbakan ve kardeşi Cornelius'u ele geçirdiler. Kılıç ve tüfeklerle öldürdüler, cesetlerini ayaklarından astılar ve mezbahadaki domuzlar gibi böğürlerini deştiler. Kalpleriyle iç organları alınıp ateşte kızartıldı ve coşkun kalabalık tarafından yendi! 1672'de meydana gelen bu tüyler ürpertici hadise, ülkenin savaşlardan arkaya yenik çıktığı bir dönemde oluşan derin hüsrandan kaynaklanmıştı. Cinayetin anısı şiirler ve resimlerde canlı tutulmuştur. Lahay Tarih Müzesi kurbanlardan birinin ayak parmağı ve kopartılmış dilini halen sergiler.

İster insan ister hayvan için olsun, ölüm zirveye ulaşma çabasında ödenecek nihai bedeldir. Tanzania'daki Gombe Ulusal Parkı'nda Goblin adında bir şempanze var. Senelerce grupta kabadayılık yaptıktan sonra bir grup öfkeli şempanzenin saldırısına uğramış. Önce dört genç erkekten aldığı destekle ona meydan okuyan rakibine yenilmiş. Arazide çokça rastlandığı gibi, sık çalılar arasında meydana geldiğinden dövüş gözlemlenememiş. Ama Goblin bağırarak dışarı fırlamış; bileğinde, ellerinde, ayaklarında ve en kötüsü erbezlerinde yaralarla kaçmış. Yani yaraları Luit'inkilere çok benziyormuş. Goblin'in erbezleri enfeksiyon kapmış, şişmiş, ateşi çıkmış, neredeyse ölecekmiş. Günler sonra ağır ağır hareket ediyor, sık sık dinleniyor ve çok az yiyormuş. Ama bir veteriner onu okla uyuşturmuş ve antibiyotik vermiş. Kendi topluluğundan uzakta geçirdiği nekahet döneminden sonra yeni alfa erkeğini sindirmeye yönelik saldırılar düzenleyerek geri dönmeye çalışmış. Yaptığı hesap hatasını ağır ödeemiş, çünkü gruptaki diğer erkekler galeyana gelip onu kovalamışlar. Yine ciddi yaralar almış ve veteriner tarafından kurtarılmış. Neticede topluluğa yeniden kabul edilmiş ama çok aşağı bir mevkide.

Zirvedekileri bekleyen kader de iktidar yolunun bir parçası. Yaralanma ve ölme riski bir yana, iktidar konumunda olmak gerilimli bir şey. Kandaki stres hormonlarından kortizolu ölçmek suretiyle de gösterilebilir bu. Vahşi hayvanlar üzerinde uygulamak çok kolay değil ama Robert Sapolsky yıllardır Afrika düzlüklerinde erkek babunları okla uyuşturuyor. Bu fazlasıyla rekabetçi primatlar arasında kortizol seviyesi, bir bireyin toplumsal gerginliklerle başa çıkmakta ne kadar başarılı olduğuna bağlı. İnsanlardaki gibi babunlarda da karakterle ilgili bir şey. Bazı baskın erkeklerde yüksek stres seviyesine rastlanma sebebi, başka bir erkeğin ciddi meydan okumasıyla, endişe gerektirmeyen nötr davranışı arasındaki farkı anlamıyor oluşları. İşkilli ve paranoyaklar. Ne de olsa yanlarından geçen bir rakipleri sorun çıkartmak değil, sadece A noktasından B noktasına gitmek istiyor olabilir. Hiyerarşi değişken olduğunda yanlış anlamalar birikip, zirveye yakın erkeklerin sinirlerini altüst ediyor. Stres bağışıklık sistemine zarar verdiğinden, yüksek seviyedeki primatlarda, büyük şirket yöneticilerinde de sık rastlanan ülser ve kalp krizi gibi rahatsızlıklar hiç nadirattan değil.

Yüksek mevkinin üstünlükleri çok fazla olmalı, yoksa evrim asla böyle delice hırslara izin vermezdi. Kurbağadan fareye, tavuktan file bütün hayvanlar âleminde var bu hırs. Yüksek mevki genelde dişiler için yiyecek, erkekler için eş demek. "Genelde" diyorum çünkü erkeklerin yiyecek, dişilerin eş için rekabet ettiği de vaki, gerçi ikincisi çoğunlukla bizimki gibi erkeklerin çocuk büyötmeye yardımcı olduğu türler için geçerli. Bütün evrim gelip üremedeki başarıya dayanır, bu da erkeklerle dişilerin farklı öncelikleri olmasını açıklar. Bir erkek rakiplerini uzak tutup olabildiğince çok dişiyile çiftleşerek yayar dölünü. Bir dişi için çok manasız bir stratejidir bu: Çok sayıda erkekle çiftleşmenin ona bir faydası yoktur.

Dişi niceliği değil niteliği hedefler. Çoğu dişi hayvan eşiyile yaşamaz, bu yüzden de tek yapmaları gereken en güçlü ve sağlıklı cinsel partneri bulmaktır. Bu şekilde yavruları iyi genlerle donanmış olur. Ama erkeklerin çekip gitmediği türlerin dişileri farklı bir konumdadır; nazik, koruyucu ve iyi yiyecek bulan erkekleri tercih ederler. Üremede dişilerin ne yediğinin de büyük önemi vardır, özellikle hamileyseler ya da emziriyorlarsa almaları gereken kalori beş misli artar. Baskın dişiler en iyi yiyeceklere el koydukları için en

sağlıklı yavruları onlar yetiştirir. Rhesus makakları gibi bazı türlerde hiyerarşi öyle katıdır ki baskın bir dişi kendisinden aşağı olanı, şişmiş yanaklarıyla yanından geçerken durdurabilir. Yanaklardaki keseler maymunların yiyecekleri güvenli bir yere taşımalarını sağlar. Baskın dişi, aşağı konumdakinin başını tutar, ağzını açar, adeta ceplerini karıştırır. Bu müdahalesi direnişle karşılaşmaz çünkü aşağı konumdaki direnecek olursa ısırılacaktır.

Zirvede olmanın faydaları hükmetme güdüsünü açıklar mı? Bir erkek babunun aşırı büyük köpekdişlerine ya da bir erkek gorilin cüssesine ve kaslarına baktığımızda doğal seçilimin yegâne geçer akçesini kazanmak, üreyebilmek için rakiplerini yenmek üzere evrimleşmiş dövüş makineleri görürüz. Erkekler için ya hep ya hiçtir bu oyun; kimin tohumlarını bol bol ve çok uzaklara saçacağını, kimin hiç tohum saçamayacağını mevki belirler. Bunun sonucunda erkekler dövüşecek, rakiplerinin zayıf noktalarını tespit edecek ve tehlikeye gözü kapalı atlayacak yapıdadırlar. Risk almak da zayıflıkları saklamak gibi bir erkek özelliğidir. Erkek primat dünyasında, zayıf görünmek istemezsiniz. Modern toplumda da erkeklerin kadınlara nazaran daha az doktora gitmesine ve onları destekleyen koca bir grup karşısında bile duygularını açığa vurmakta zorlanmasına şaşmamalı. Erkeklerin duygularını gizleyecek şekilde sosyalleştiği gibi genel bir kanı vardır, ama bu tutumun, onları her an aşağı etmek için fırsat kollayan başka bireylerle çevrili olmaktan kaynaklanması daha muhtemel görünüyor. Atalarımız başkalarındaki en ufak bir tökezlemenin ya da sıhhat kaybının farkına varıyorlardı mutlaka. Yüksek mevkideki bir erkeğin kusurlarını kamufle etmesi çıkarınaydı, bu eğilim zamanla kökleşmiş olabilir. Şempanzeler arasında, yaralı bir liderin hücum gösterilerine ayırdığı enerjiyi ikiye katlaması görülmedik şey değildir. Böylece mükemmel vaziyette olduğu yanılsaması yaratır.

Erkeklerin doğurgan dişileri elde etmesini sağlayan genetik özellikler babadan yavruya aktarılır. Hayvanlar nasıl daha fazla üreyeceklerini düşünmezler ama genlerini en fazla yayacak şekilde davranırlar. İnsan erkeği de aynı eğilimi miras almıştır. İktidarla cinsellik arasındaki bağlantıyı hatırlatan çok şey vardır. Bazen, Monica Lewinsky skandalında olduğu gibi bu bağlantı, büyük bir farfara ve ikiyüzlülükle teşhir edilir ama çoğu kimse liderlerin cinsel cazibesi

konusunda gerçekçidir ve hovardalıklarını görmezden gelir. Bu sadece erkek liderler için geçerlidir. Erkekler genelde güçlü eşlerden hoşlanmadıkları için yüksek mevki, cinsel alanda kadınların yararına değildir. Ünlü bir Fransız kadın siyasetçi bir keresinde iktidarı pastaya benzetmişti – sevdiğini ama kendisi için iyi olmadığını bildiğini söylemişti.

Cinsiyetler arasındaki bu fark erken yaşta meydana çıkar. Kanada'da yapılan bir araştırmada, dokuz-on yaşındaki oğlan ve kız çocukları, rekabeti ölçen oyunlar oynamaya davet edildi. Kızlar, kazanmanın tek yolu bu olmadığı müddetçe birbirlerinin oyuncaklarını almaya isteksizdi, erkeklerse oyunun sonucunu nasıl etkilerse etkilesin oyuncakları birbirlerinden kapıyorlardı. Kızlar sadece gerekliyse rekabet ediyordu, oğlanlar rekabet olsun diye.

Benzer şekilde, erkekler ilk karşılaştıklarında, birbirlerini üzerinde tartışacak bir şey –*ne olursa*– bularak yoklarlar, genelde umurlarında bile olmayan bir konu yüzünden küplere binerler. Tehditkâr duruşlar alırlar –bacaklar açık, göğüs ileri çıkık– geniş el hareketleri yapar, yüksek sesle konuşur, üzeri örtülü hakaretler savurur, hassas espiriler yaparlar. Birbirleri karşısında nerede durduklarını bilmek için can atarlar. Başkalarını, kendileri lehine netice elde etmelerini sağlayacak kadar etkilemek isterler.

Dünyanın farklı köşelerinden egoların, akademik bir toplantının ilk gününde birbirleriyle karşılaştığı bir seminer salonunda beklenilecek bir hadisedir bu, yahut bir barda. Kenara çekilmeyi tercih eden kadınların aksine erkekler bu entelektüel itiş kakışa öyle bir kendini kaptırır ki bazen kıpkırmızı veya bembeyaz kesilirler. Şempanzelerin hücum gösterileriyle –tüyleri dimdik, yüksek ses çıkaran her şeye vurarak, yollarına çıkan küçük ağaçları sökerek– yaptıkları şeyi insan erkeği daha uygar bir şekilde, başkasının savlarını lime lime ederek ya da daha ilkel bir biçimde, ağızlarını açmalarına izin vermeyerek yapar. Hiyerarşinin netleşmesi birinci önceliktir. Aynı adamlar arasındaki bir sonraki karşılaşma daima daha sakin geçer, bu da bir şeylerin yerine oturduğunu gösterir, ama bunun ne olduğunu söylemek zordur.

Erkekler için iktidar en büyük afrodizyaktır, hem bağımlılık da yapar. Nikkie'yle Yeroen'in iktidar kaybına verdikleri vahşi tepki, hüsransaldırganlık savına harfiyen uyuyor: Hınç ne kadar büyük-

se öfke de o kadar büyük olur. Erkekler iktidarlarını kıskançlıkla korur ve birisi meydan okumaya kalktı mı bütün itidallerini kaybederler. Yeroen için bu ilk de değildi. Luit'e yapılan saldırının bu kadar şiddetli olmasının sebebi ikinci kez zirveye çıkması da olabilir.

Luit'in -Yeroen'in hükmünü sona erdiren- ilk galibiyetinde eski liderin tepkisi beni çok şaşırtmıştı. Normalde ağırbaşlı bir karakter olan Yeroen tanınmaz hale gelmişti. Bir çatışmanın ortasında çürümüş elma gibi ağaçtan düşer, yerde kıvrılır, acı acı bağırır, grubun geri kalanı tarafından teskin edilmeyi beklerdi. Annesinin meme vermediği bir bebek maymun gibi davranırdı. Öfke nöbetleri sırasında gözünün ucuyla annesini kollayan, onda yumuşama emareleri görmeye çalışan bebekler gibi, ona kimin yaklaştığının daima farkında olurdu. Etrafındaki grup yeterince büyük ve güçlüyse, özellikle de içinde alfa dişisi varsa cesaretini anında toplardı. Arkasında destekçileri, rakibinin yeniden karşısına dikilirdi. Belli ki Yeroen'in öfke nöbetleri, ustalıklı yönlendirmenin bir diğer örneğiydi. Ama bana en ilginç gelen, tüm bunların bebeklere has bağıllıkla paralellik göstermesidir, ki "iktidara sarılmak" ve "güçten kesilmek" gibi ifadeler bu durumu gayet güzel açığa vurur. Bir erkeği kürsüsünden düşürmek, bir bebeğin elinden en sevdiği eşyasını almaya benzer.

Yeroen sonunda zirvedeki yerini kaybettiğinde, dövüşlerden sonra oturup boş boş uzaklara bakardı. Etrafındaki sosyal faaliyetlerin farkında bile değildi ve haftalarca yemek yemeyi reddetmişti. Hastalandı sanmıştık ama veteriner hiçbir sorun göremedi. Yeroen o eski, etkileyici kabadayının hayaleti gibiydi. Bu yenik, içe kapanmış Yeroen imgesini hiç unutmadım. İktidarı kaybettiğinde içinde bir şeyler sönmüştü sanki.

Böyle çarpıcı bir dönüşüme bir kez daha şahit oldum ama bu sefer kendi türümde. Yaşlı bir profesör, olağanüstü itibar ve ego sahibi bir meslektaşım filizlenmekte olan bir kumpasın farkına varamamıştı. Bazı genç fakülte üyeleri, siyasi açıdan hassas bir konuda onunla farklı görüşteydi ve ona karşı oy kullanılması için başarılı bir kampanya yürütmüşlerdi. O zamana kadar hiç kimsenin ona kafa tutacak cesareti bulduğunu sanmıyorum. Alternatif teklife destek verme işini organize edenler arasında kendi adamlarından birisi de vardı. Onun için tam bir sürpriz olan kritik oylamanın ardından, profesörün beti benzi atmıştı. Sanki on yaş yaşlanmıştı; konumunu

kaybeden Yeroen gibi içi boşalmış, hayaletimsi bir görünüm almıştı. Profesör için tartışılan meseleden çok daha önemli bir şey vardı; bölümü kimin yönettiği. Toplantıyı takip eden hafta ve aylar boyunca koridorlarda yürürkenki hali tavrı tümüyle değişmişti. Beden dili "Burası benden sorulur" değil "Beni rahat bırakın" diyordu.

Bob Woodward ve Carl Bernstein'ın *The Final Days* (Son Günler) isimli kitabı, istifa edeceği kesinleştikten sonra Başkan Richard Nixon'ın nasıl çöktüğünü anlatır: "Hıçkırıklar arasında sızlanıyordu Nixon. Basit bir hırsızlık ... nasıl yapmıştı ... bütün bunları? ... Sonunda dizlerinin üzerine çöktü, eğilip yumruğunu halıya vurdu ve 'Ben ne yaptım? Ne oldu böyle?' diye bağırdı." Dışişleri Bakanı Henry Kissinger'ın, tahttan indirilen lideri bir çocuk gibi teskin ettiği söyleniyor. Nixon'a sarılmış ve sakinleşene kadar, başardığı işleri tekrar tekrar sıralamış.

İlkel Bir Eğilim

İnsan ırkının açık (Friedrich Nietzsche'nin deyimiyle) "güç istenci", bunu ifade etmek için harcadığı muazzam enerji, çocuklar arasında hiyerarşinin küçük yaşlarda ortaya çıkması ve zirveden yuvarlanan yetişkin erkeklerin çocuklar gibi perişan olması göz önünde bulundurulduğunda toplumumuzun bu mesele etrafında oluşturduğu tabu beni şaşırtıyor. Çoğu psikoloji ders kitabında, kötü muamele içeren ilişkiler hariç, iktidar ve egemenlikten bahsedilmez. Herkes inkâr içinde sanki. İktidar dürtüsü üzerine bir çalışmada, şirket yöneticilerine iktidarla ilişkileri sorulmuş. İktidar hırsı diye bir şeyin varlığını kabul etseler de kendi üzerlerine hiç alınmamışlar. Sorumluluk, itibar ve otoriteden hoşlandıklarını söylemişler. İktidar peşinde koşanlar *başkalarıymış*.

Seçimlere giren adaylar da aynı şekilde üzerlerine alınmıyorlar. Halka hizmet etmek, ekonomiyi ve eğitimi düzeltmek için bu işe sıvandıklarını söylüyorlar. İktidar istediğini itiraf eden bir adaya rastladınız mı hiç? Belli ki "hizmet" kelimesinin iki anlamı var: Modern demokrasinin çamur atma yarışına sadece bizim için girdiklerine inanan var mı? Adayların kendisi buna inanıyor mu? Ne müthiş bir fedakârlık olurdu bu. Şempanzelerle çalışmak insanı ferahlatıyor: hepimizin özlediği dürüst siyasetçiler onlar. Siyaset fi-

lozofu Thomas Hobbes, bastırılmaz bir iktidar güdüsü olduğu iddiasını öne sürdüğünde hem insanlar hem de maymunlar açısından hedefi vurmuştu. Şempanzelerin mevki için nasıl gözü kara mücadele verdiğini görünce, gizli itkiler ve menfaat vaatleri aramaya gerek kalmıyor.

Genç bir öğrenci olarak, adalarına bakan küçük bir gözlem penceresinden Arnhem şempanzeleri arasındaki dramları takip etmeye başladığımda buna hazırlıklı değildim. O zamanlar öğrenciler düzene karşı kabul edilirdi ve omuzlarıma kadar uzanan saçlarım bunun kanıtıydı. İktidarın kötü, hırsın gülünç olduğunu düşünürdük. Yine de maymunlar üzerindeki gözlemlerim zihnimi açtı ve iktidar ilişkilerini kötü bir şey olarak değil, kökleşmiş bir şey olarak görmemi sağladı. Belki de eşitsizliği sadece kapitalizmin bir ürünüdür deyip savuşturmamak lazımdı. Daha derinlere işlemiş gibiydi. Şimdilerde bize banal görünebilir ama 1970'lerde insan davranışı tümüyle esnek görünüyordu: Doğal değil kültürel bir şeydi. İnsanlar, gerçekten isterlerse cinsel kıskançlık, cinsiyet rolleri, maddi sahiplenme ve egemenlik arzusu gibi ilkel eğilimlerden kurtulabileceklerine inanıyorlardı.

Bu devrimci çağrıdan habersiz olan şempanzelerim de aynı ilkel eğilimleri sergiliyorlardı, ama bilişsel bir ahenksizlik yaşamadan. Kıskanç, cinsiyetçi, sahiplenmeci, sade ve basittiler. O zamanlar ömrüm boyunca onlarla çalışacağımı ya da tahta bir tabureye oturup binlerce saat onları seyretme lüksüne bir daha asla sahip olmayacağımı bilmiyordum. Hayatta en çok şey öğrendiğim zamandı. Kendimi öyle kaptırmıştım ki maymunlarımla şu ya da bu eyleme neden karar verdiklerini tahmin etmeye çalışıyordum. Geceleri rüyamda onları görmeye başlamıştım ve daha önemlisi etrafımdaki insanlara başka bir gözle bakıyordum.

Ben doğuştan gözlemciyim. Satın aldığı şeyleri bana her zaman söylemeyen karım, bir odaya girdiğimde, ne kadar küçük olursa olsun bir yeniliği ya da değişikliği saniyeler içinde fark etmeme alıştı artık. Diğer kitaplar arasına konmuş yeni bir kitap ya da buzdolabında yeni bir kavanoz olabilir bu. Bilinçli olarak yapmıyorum bunu. Keza insan davranışlarına dikkat etmeyi de seviyorum. Lokantada oturacak yer seçerken mümkün olduğunca çok masa görmek isterim. Etrafımdaki sosyal dinamikleri –sevgi, gerilim, sıkıntı, an-

tipati— insanların vücut dilinden takip etmek hoşuma gider. Vücut dili, sarf edilen sözlerden daha çok bilgi verir bana. Başkalarını takip etmek otomatikman yaptığım bir şey olduğundan bir maymun kolonisini yakın takibe almak benim için kolay oldu.

Gözlemlerim, insan davranışlarını evrimci bir bakış açısıyla görmeme yardım etti. Bundan sadece, sıkça kulaklarımıza çalınan Darvinci bakış açısını kastetmiyorum, birisi karşı çıktığında maymun gibi kafamızı kaşımamızı ya da bir arkadaşımız başkasına aşırı ilgi gösterdiğinde küskün bir hal almamızı kastediyorum. Aynı zamanda bana hayvanlar hakkında öğretilenleri de sorgulamaya başladım: Sadece içgüdülerine göre hareket ederler; gelecek konusunda hiçbir fikirleri yoktur; yaptıkları her şey bencilcedir. Bunları gördüklerimle bağdaştıramıyordum. Nasıl kimse "insan" diye bir şeyden bahsetmiyorsa ben de "şempanze" hakkında genelleme yapma becerimi kaybetmiştim. Seyrettikçe yargılarım, başka insanlar hakkında verdiğimiz hükümlere benzemeye başladı; falanca nazik ve dost canlısıdır, filanca benmerkezcidir gibi. Bir diğeri aynı tek bir şempanze bile yoktur.

Bir şempanze topluluğunda olup bitenleri, aktörler arasında ayırım yapmadan ve hedeflerini anlamaya çalışmadan takip etmek imkânsızdır. Şempanze siyaseti, insan siyaseti gibi, birbirini yenmek için çarpışan ayrı ayrı stratejilerden oluşur. Biyoloji literatürü, güdüler diline uzaklığı yüzünden, sosyal manevraları anlama konusunda pek fayda sağlamamıştır. Biyologlar niyet ve hislerden konuşmaz. Ben de Niccolò Machiavelli'ye başvurdum. Sakin gözlem anlarında, dört yüzyıl önce yayımlanmış bir kitabı okudum. *Prens*, adada gördüklerimi yorumlamak için doğru zihniyet çerçevesini sundu bana, gerçi filozofun kendisi eserinin bu şekilde kullanılacağını hiç tahmin edemezdi eminim.

Şempanzeler arasında hiyerarşi her yere sızmıştır. İki dişiyi binanın içine getirip —testler için sık sık yaparız bunu— ikisine de aynı vazifeyi verdiğimizde, birisi yapmaya daha istekli olur, diğeri ağırdan alır. İkinci dişi ödülleri almaya nadiren cüret eder ve bulmaca kutusuna, bilgisayara, deney için kullandığımız şeylere hiç elini sürmez. Diğer maymun kadar istekli olsa bile "üstüne" hürmet eder. Aralarında gerilim ya da düşmanlık yoktur, dışarıda grup içinde de birbirlerinin en iyi arkadaşı olabilirler. Sadece, bir dişi diğeri

üzerinde egemenlik kurmuştur.

Arnhem kolonisinde, alfa dişisi Mama, diğer dişilere sert saldırılarda bulunarak zaman zaman mevkiinin altını çizerdi ama genelde itirazsız saygı görürdü. Mama'nın en iyi arkadaşı Kuif onun iktidarını paylaşırdı ama erkek koalisyonu gibi değil. Dişiler, herkes onları lider gördüğü için zirveye çıkar, bu da üzerinde kavga edecek pek bir şey olmadığı anlamına gelir. Mevkii şahsiyet ve yaşa bağlı olduğundan, Mama'nın Kuif'e ihtiyacı yoktu. Kuif, Mama'nın iktidarını paylaşıp da ona katkıda bulunmuyordu.

Halbuki erkekler arasında iktidar daima kapanın elinde kalır. Yaş ya da başka bir özellik üzerinden ihsan edilmez; onun için savaşmak, kapmaya çalışanlara karşı kıskançlıkla savunmak gerekir. Erkeklerin koalisyon kurma sebebi, birbirlerine ihtiyaç duymalarıdır. Mevkiyi, sadece bireysel olarak değil grupça kimin kimi yendiği belirler. Bir erkeğin rakibini fiziksel olarak yenmesi pek işine yaramaz, hele bunu her yaptığında bütün grup üzerine saldırıyorsa. Yönetmek için bir erkeğin hem fiziksel güce, hem de kavga kızıştığında yardım edecek arkadaşlara ihtiyacı vardır. Nikkie alfa olduğu zamanlarda Yeroen'in yardımı onun için hayati önem taşıyordu. Nikkie hem Luit'i hizaya sokmak için ihtiyar erkeğin yardımına ihtiyaç duyuyordu, hem de dişiler arasında pek tutulmadığı için. Dişilerin ona karşı birleşmesi görülmedik şey değildi. Saygı duyulan Yeroen, Nikkie'yle bağırışan dişilerin arasına geçerek böylesi toplu memnuniyetsizliklere son verebiliyordu. Nikkie'nin, bu kadar bağımlı olduğu halde onu var eden Yeroen'e nankörlük yapması çok şaşırtıcıydı.

Ama karmaşık stratejiler hesap hatalarını da beraberinde getirir. Bu yüzden siyasi "beceriden" bahsederiz; ne yaptığın, kim olduğundan daha önemlidir. Kendimizi iktidara göre ayarlar, yeni düzenlemelere hızla tepki veririz. Bir işadama büyük bir şirketle iş yapmak istediğinde birbiri ardına türlü türlü insanla görüşmeler yapar ve bu görüşmelerde ziyaret ettiği şirketteki rekabet, sadakat, kıskançlık gibi durumların fotoğrafını çeker, kimin gözü kimin kolumunda, kim kendini kim tarafından safdışı edilmiş hissediyor, kim gözden düşüyor ya da ayrılmak üzere, anlar. Bu fotoğraf en azından şirketin yönetim şeması kadar değerlidir. İktidar dinamiklerine karşı duyarlı olmadan hayatta kalamayız.

İktidar her yerde, sürekli onaylanıyor ya da sorgulanıyor ve mutlak bir kesinlikle algılanıyor. Ama sosyal bilimciler, siyasetçiler, hatta sıradan insanlar ona öcü muamelesi yapıyor. Altta yatan güdülerin üzerini örtmeyi tercih ediyoruz. Machiavelli gibi ondan adlı adınca bahsederek büyüü bozanlar şöhretlerini tehlikeye atıyor. Çoğumuz öyle olsak bile "Makyavelci" diye bilinmek istemiyoruz.

Yerlere Kapanmak

Hayvan davranışları arasında ismi "gagalama düzeni" kadar iyi bilinen tek bir keşif daha yoktur. Gagalamak tam manasıyla insan davranışı sayılmasa da, bu terim modern toplumda sık sık kullanılır. Şirketlerdeki gagalama düzeninden ya da Vatikan'daki gagalama düzeninden (zirvedeki "primatlar") bahseder, eşitsizlikleri ve bunların kadim kökenini kabul ederiz. Süzölmüş insanlar olarak evcil kuşlarla paylaştığımız bir-iki şey olduğunu ima ederek kendimizle de dalga geçeriz.

Çocuk bile görebilir bunu, latife olsun diye söylemiyorum. Sonradan önemli açılımları olacak gagalama düzenini, yirminci yüzyılın başlangıcında, daha altı yaşındayken tavuklara âşık olan Thorleif Schjelderup-Ebbe adında Norveçli bir çocuk keşfetmişti. Annesi ona bir kümes tavuk almış, o da çok geçmeden hepsine isim takmıştı. On yaşına geldiğinde ayrıntılı defterler tutuyordu Thorleif, ki bunları senelerce saklayacaktı. Tavukların kaç yumurta yumurtladıkları, kimin kimi gagaladığı dışında özellikle hiyerarşideki istisnalar çok ilgisini çekiyordu – A'nın B'ye, B'nin C'ye ama C'nin de A'ya üstün olduğu "üçgenler". Yani başlangıçtan itibaren gerçek bir biliminsanı gibi sadece rütbe sıralamasındaki düzenlilikle değil düzensizliklerle de ilgileniyordu. Küçük Thorleif'in keşfettiği –sonradan da tez konusu edeceği– sosyal merdiven şimdi bize o kadar bariz geliyor ki kimsenin gözünden kaçabileceğine ihtimal bile vermiyoruz.

Aynı şekilde bir grup insanı seyrederken hangi bireylerin daha büyük bir özgüvenle hareket ettiğini hemen fark ederiz; bakışları üzerlerinde toplayan, en çok onaylanan, tartışmaya girme konusunda en tereddütsüz olan, alçak sesle konuştukları halde herkesin onları dinlemesini (şakalarına gülmesini) bekleyen, taraflı fikirleri di-

le getiren onlardır. Ama bundan çok daha ince mevki ipuçları da vardır. Biliminsanları eskiden insan sesinde 500 hertz ve altındaki frekans bandını manasız ses kabul ediyordu, çünkü bir ses filtreden geçirilip bütün yüksek frekanslar içinden çıkarıldığında, pes bir uğultudan başka bir şey kalmaz geriye. Bütün kelimeler kaybolur. Ama sonradan bu pes uğultunun bilinçdışı bir sosyal aygıt olduğu ortaya çıktı. Kişiye göre değişse de, bir konuşma esnasında insanlar birbirine yaklaşma eğilimindedir. Tek bir uğultu üzerinde anlaşırlar ve genelde alçak mevkideki insan kendini diğerine uydurur. Bu, ilk olarak Larry King Live televizyon şovunun bir çözümlemesiyle ortaya kondu. Sunucu Larry King, Mike Wallace ya da Elizabeth Taylor gibi yüksek mevkideki konuklarına göre ayarlıyordu sesinin tınısını. Halbuki alçak mevkideki misafirler tınılarını King'e göre ayarlıyordu. King'in sesine en çok uyum sağlayan ve böylece özgüven eksikliği sergileyen, eski Başkan Yardımcısı Dan Quayle'di.

Aynı izgesel çözümleme ABD başkan adayları arasındaki televizyon tartışmalarına da uygulandı. 1960'la 2000 arasındaki sekiz seçimde de halk oyu ses çözümlemesiyle uyuşuyordu: Halkın çoğunluğu ses tınısını diğerine uydurmayan adaya oy vermişti. Bazı örneklerde fark aşırıydı, mesela Ronald Reagan ve Walter Mondale arasında. Gerçi 2000 seçimlerini, baskın değil de hafif pes bir ses şablonu olan George W. Bush kazandı, ama bu tam olarak istisna sayılmaz, zira Demokratlar, halk oyunun egemen ses tonuyla Al Gore'dan yana olduğunu söyleyecektir.

Bilinç radarının altında işte bu şekilde mevkimizi iletiyoruz ne zaman biriyle konuşsak, ister yüz yüze ister telefonda. Üstüne üstlük, bürolarımızın büyüklüğünden, kıyafetlerimizin fiyatına kadar türlü yöntemlerle insan hiyerarşisini açığa vuruyoruz. Bir Afrika köyünde şef en büyük evde oturur ve sırmalı kaftan giyer; üniversitelerdeki açılış törenlerinde akademik kıyafetli profesörler mağrur bir edayla, öğrencilerle velilerin yanından geçer. Japonya'da selam verirken ne kadar eğilindiği, sadece erkeklerle kadınlar arasındaki değil (kadınlar daha fazla eğilir) yaşlı ve genç aile üyeleri arasındaki rütbe farkını da ortaya koyar. Hiyerarşi en çok erkeklerin kalelerinde belirginleşir, mesela yıldızları ve çizgileriyle orduda ya da papanın beyaz, kardinallerin kırmızı, monsenyörlerin mor, papazların siyah giydiği Roma Katolik Kilisesi'nde.

Şempanzeler, selamlaşma törenlerinde, en az Japonlar kadar resmidir. Alfa erkeği tüyleri diken diken etrafta fır dönüp, yolundan çekilmeyenlere vurarak etkili bir gösteri sunar. Gösteri hem dikkatleri erkeğe çeker hem de seyredenleri etkiler. Tanzanya'da, Mahale Dağları Milli Parkı'ndaki bir alfa erkeği, koca kayaları kaldırıp kuru nehir yatağına yuvarlayarak muazzam bir gürültü çıkarmayı âdet haline getirmişti. Diğerlerinin, güçlerinin yetmeyeceği bu görüntüyü nasıl saygıyla seyrettiğini tahmin edebilirsiniz. İcracı, daha sonra oturup seyircilerinin yaklaşmasını bekliyordu. Önce çekine çekine, sonra toplu halde, temenna ederek –buna "kafa sallama" denir– ve dalkavukluk yaparak, saygılarını homurtulu soluklarla belirterek yaklaşıyorlardı. Baskın erkekler bu selamlaşmaları dikkatle takip ediyorlar anlaşılan, çünkü bir sonraki gösteride, bazen onlara "özel muamele" yapmayanları seçip bir sonraki sefere aynı hataya düşmemelerini garanti altına alıyorlar.

Bir keresinde Beijing'deki Yasak Şehir'e gitmiştim. Versailles'ın dört, Buckingham Sarayı'nın on misli büyüklükteki bu şehrin zevkle süslenmiş binalarını bahçeler ve uçsuz bucaksız meydanlar çevreliyor. Önlerinde diz çökmüş muazzam kalabalıklar karşısında arzı endam etmek, onları ihtişamlarıyla sindirmek üzere yapılmış süslü tahtlarında hüküm süren Çin imparatorlarını hayal etmek zor değildi. Avrupalı kraliyet aileleri halen Londra ve Amsterdam sokaklarında, altın yaldızlı arabalarıyla dolaşıyor; artık büyük ölçüde sembolik olsa bile toplumsal düzenin altını çizen bir güç gösterisi sergiliyorlar. Mısır firavunları da sadece senenin en uzun gününde yapılan görkemli bir törenle etkilerdi seyredenleri. Amon-Ra'ya adanmış Güneş Tapınağı'nın belli bir noktasında dururlardı, böylece güneş arkalarındaki dar koridordan parlayıp onları muazzam bir ışıltıyla sarmalar, ilahi bir güce sahip olduklarını kanıtlardı. Daha mütevazı bir seviyede, renkli cüppeler giymiş piskoposlar kendilerinden aşağı olanlara öpmeleri için yüzüklerini uzatır, kraliçe de kadınlar tarafından diz çökerek selamlanır. Ama en acayip mevki ritüeli ödülü, devrik Irak diktatörü Saddam Hüseyin'in, zira astları onu koltuk altından öperek selamlamış. Onlara iktidarın kokusunu sunmak için miydi acaba bu?

İnsanlar mevkinin fiziksel göstergelerine karşı duyarlıdır. Amerikalı başkan aday Michael Dukakis ya da İtalyan başbakanı Silvio

Berlusconi gibi ufak tefek adamlar, tartışmalarda ve resmi grup fotoğraflarında küçük bir kutunun üzerine çıkarlar. Berlusconi'nin, normalde ancak göğüs hizasına geldiği bir liderle yüz yüze gülüşürken çekilmiş fotoğrafları vardır. Napolyon kompleksleriyle dalga geçsek bile kısa adamların otorite kurmak için daha fazla gayret göstermesi gerekir. Gerek maymunların gerekse çocukların ilişkilerini düzenlemekte kullandıkları fiziksel önyargılar yetişkin dünyasında da ağırlık taşır.

Pek az insan sözsüz iletişimin farkındadır ama yenilikçi bir işletmecilik kursu, köpekleri, yöneticilere "ayna" tutmak için kullanarak bu konuya dikkat çekiyor. Yöneticiler köpeklere emir veriyor, aldıkları tepkiler de ne kadar ikna edici olduklarını gösteriyor. Her adımı planlamak isteyen ve bir şey kötü gitti mi dünyası karan mükemmeliyetçiler, köpeğin ilgisini çabucak kaybediyor; emir verirken beden dili kararsızlık ifade edenler de karşılarında şaşır-mış ya da şüpheli bir köpek buluyorlar. En iyi karışımın sıcaklık ve kararlılık olması şaşırtıcı değil. Hayvanlarla çalışan herkes, beden diline karşı tekinsiz duyarlılıklarına alışmıştır. Benim şempanzele-rim bazen ruh halimi benden bile iyi bilirler: Bir maymunu kandır-mak zordur. Bunun bir sebebi de dikkat dağıtan sözlerin yokluğu-dur. Sözel iletişime öyle çok önem veririz ki bedenlerimizin bizim hakkımızda ne söylediğini takip etmeyiz.

Nörolog Oliver Sacks, Başkan Reagan'ın bir konuşması sırasında, afazi koğuşundaki bir grup hastanın gülmekten katıldığını anla-tır. Kelimeleri anlayamayan afazi hastaları, söylenenlerin çoğunu yüz ifadeleri ve beden hareketlerinden takip eder. Sözel olmayan ipuçlarına karşı öyle duyarlıdırlar ki yalanlara kanmazlar. Sacks'a göre, konuşması hasta olmayanlara çok normal gelen başkan, ya-nıltıcı sözlerle ses tonunu öyle büyük bir kurnazlıkla birleştirmişti ki ancak beyinde hasar olanlar altındaki hakikati görebiliyordu.

Hiyerarşilere ve onlara eşlik eden beden diline sadece duyarlı olmakla kalmayız, onlarsız yaşayamayız. Kimileri onlardan kurtul-mak isteyebilir ama ahenk için istikrar gerekir, istikrar da son ker-te de iyi kabul görmüş bir sosyal düzene dayanır. Bir şempanze ko-lonisinde istikrar olmadığında neler olduğunu kolayca görebiliriz. Normalde patronun önünde eğilip ona saygılarını sunmak için yo-lunu değiştiren bir erkek korkusuzca gürültü ve kargaşa yaratmaya

başladığında ortalık karışır. Meydan okuyanın cüssesi büyümüş gibidir, hücum gösterileri yaparken lidere her gün biraz daha yaklaşıyor, ona doğru ağaç dalları ve ağır kayalar fırlatarak dikkatini çekmeye çalışır.

İlk başta böylesi karşılaşmaların sonucu belirsizdir. Rakiplerin başkalarından ne kadar destek aldığına göre bir şablon ortaya çıkar ve meydan okuyandan daha az destek alıyorsa liderin işi biter. Meydan okuyan için hayati an ilk zaferi değil, ilk biat gösterisidir. Sabık alfa, çok sayıda dalaşı kaybedebilir, panikle kaçabilir ve bir ağacın tepesine çıkıp ciyak ciyak bağırabilir, ama beyaz bayrağı çekmediği müddetçe, ona meydan okuyan erkeğin karşısında pes homurtulu soluklar çıkarmadıkça ve önünde eğilmedikçe hiçbir şey belli olmaz.

Meydan okuyan da sabık alfa boyun eğene kadar yumuşamayacaktır. Esasen rakip, devrik krala, tekrar arkadaş olmanın tek yolunun yenilgiyi kabul ettiğini gösteren homurtulu soluma olduğunu söylemektedir. Basbayağı şantajdır bu; meydan okuyan, alfanın pes etmesini beklemektedir. Çoğu kereler, yeni bir alfaya yaklaşıırken homurtulu solumayan erkeklerin tek başına kaldığını gördüm. Alfa yürür gider – konumunu tanımayan biriyle neden uğraşsın ki? Bir erin bir subayı selama durmadan selamlaması gibi olur. Rahat ilişkilerin anahtarı gerekli saygıyı göstermektir. Ancak rütbe meselesi çözüldükten sonra rakipler barışır ve sükûnet yeniden tesis edilir.

Hiyerarşi ne kadar belirginse pekiştirme gereği o kadar azdır. Şempanzelerde istikrarlı bir hiyerarşi gerilimleri ortadan kaldırır böylece diklenmeler azalır: Astlar sürtüşmeden kaçınır, üstler de gerek duymaz. Herkes için en iyisi budur. Grup birlik olur, birbirini tımar eder, oynar, rahatlar çünkü kimse kendini emniyetsiz hissetmez. Erkek şempanzeleri oyun yüzü dediğimiz ifadelerle (kocaman açık bir ağız, gülüşe benzer sesler) ortalıkta koşuşurken, birbirlerinin bacağını çekerken, şaka olsun diye dürtüklerken gördüğümde kimin kime hükmettiğine emin olduklarını biliyorum. Her şey düzene sokulmuş olduğundan kendilerini bırakabiliyorlar. Aralarından birisi varolan düzeni bozmaya kalkıştığı anda bırakılan ilk davranış oyun oluyor. Birdenbire ilgilenmeleri gereken daha ciddi işler çıkıyor.

Şempanzeler arasındaki mevki törenleri sadece iktidarla ilgili değil yani, aynı zamanda uyumla da ilgili. Alfa erkeği mükemmel bir gösteriden sonra tüyleri diken diken, kral edasıyla durur; saygı dolu seslerle önünde eğilen, yüzünü, göğsünü ya da kollarını öpen astlarıyla neredeyse ilgilenmez bile. Vücudunu eğip alfaya aşağıdan bakan dişi ya da erkek homurtucu, kimin zirvede olduğunu, kimin huzurlu, dostça ilişkilere imkân tanıdığını açıkça ortaya koyar. Sadece bu da değil; hiyerarşinin netleşmesi etkin iş paylaşımı için de elzemdir. Büyük şirketler ve ordu gibi en çok işbirliğine dayanan insan müesseselerinin en iyi tanımlanmış hiyerarşilere sahip olmasının sebebi budur. Belirleyici bir eylemde bulunmak gerektiğinde emir komuta zinciri, demokrasiye galebe çalar. Koşullara göre bir anda daha hiyerarşik bir moda geçebiliriz. Bir araştırmada, yaz kampında on yaşındaki erkek çocukları birbiriyle yarışan iki gruba ayrılmış. Grup dışındakileri aşağılama –diğer grubun üyeleriyle karşılaştığında tiksintiyle burun kapatma– türü tavırlar hızla yaygınlaşmış. Öte yandan, sosyal normlar ve lider-takipçi davranışının gelişmesiyle birlikte grup içi bağlar sağlamlaşmış. Deney, ortaklaşa eylemde bulunmak gerektiği anda gelişen mevki hiyerarşilerinin, üyeleri birbirine bağlayıcı yönünü gözler önüne seriyor.

Buradan en büyük paradoksa geliyorum: Bir hiyerarşi içindeki konumlar yarışmadan doğsa da, hiyerarşik düzen bir kere kuruldu mu çatışma gereğini ortadan kaldırıyor. Elbette merdivenin alt basamaklarında olanlar daha yüksekte olmayı tercih ederler ama kötünün iyisine razı oluyorlar, yani kendi hallerine bırakılmaya. Mevkinin çeşitli işaretlerle sürekli ifade edilmesi, patronları, konumlarının altını güç kullanarak çizme gereği olmadığına ikna ediyor. İnsanların şempanzelerden daha eşitlikçi olduğuna inananlar bile toplumlarımızın, kabul görmüş bir düzen olmaksızın ayakta duramayacağını itiraf edeceklerdir. Hiyerarşik şeffaflık peşinde koşarız. İnsanlar, görünümeleri ya da kendilerini takdim etme şekilleriyle, karşımızdaki konumları hakkında bize en ufak ipucu vermese ne büyük yanlış anlamalara düşerdik. Veliler çocuklarının okuluna gittiğinde müdür yerine kapıcıyla da görüşebilirdi. Yanlış kişiyi kızdırmamayı umarak sürekli birilerine yoklama çekmek durumunda kalırdık.

Din adamlarını, çok önemli bir kararın alınacağı bir toplantıya tıpatıp aynı kıyafetlerle davet etmek gibi olurdu bu. Papazdan papa-

ya farklı rütbelerdeki din adamları kimin kim olduğunu bilemezdi. Sonuç, renk kodlamasını telafi etmek için gösterişli sindirme gösterilerine mecbur kalan –belki avizelerden sallanan– yüksek "primatların" çıkardığı rezil bir arbede olurdu.

Kız Gücü

Okula giden bütün çocuklar diğer "türün" –hiç birlikte oynamadığı türün– üyelerinin ancak etrafta çok sayıda değillerse taciz edilebileceğini öğrenir. Kendilerini grup olarak korumaya meyillidirler.

Sürtüşme karşısında kadınların birleşmesi kadim bir özelliktir. Dişi gorillerin, yeni bir erkek gorilin hücumlarına karşı koyup, hep birlikte kovalayarak onu hizaya soktuklarını anlatmıştım. Dişi şempanzeler de grup halinde erkeklere saldırırlar, özellikle tacizkâr olanlara. Bu koalisyonlar öyle iyi dayak atar ki hangi erkek karşısına çıksa bir an önce yollarından çekilmeye çalışır. Dişilerin hiçbir güç ve hızdan yana bir erkekle boy ölçüşemeyeceği için dayanışma şarttır. Arnhem kolonisinde bu dayanışma Mama'nın otoritesine otorite katardı çünkü orkestra şefi kendisiydi. Hem bütün dişiler onu lider kabul ederdi hem de kendisi bunu onlara hatırlatmaktan çekinmezdi. Erkek iktidar mücadeleleri sırasında bir dişi Mama'nın tercihi dışında birini desteklerse kendisi için ağır sonuçları olurdu. Dönek, yaralarını yalarken düşünecek epey vakit bulurdu.

Dişi gücü, doğadaki şempanzeler arasında bu kadar belirgin değildir. Dişiler, kendilerine bağımlı yavrularıyla birlikte, diğerlerinden ayrılarak yiyecek –meyve ve yaprak– ararlar. Kaynaklar, bir grubun toplu halde beslenemeyeceği kadar dağınıktır. Bu dağınık hayat, dişilerin kapalı yerlerde oluşturduğu ittifakları kurmalarını engeller, bir çılgınlıkla diğerlerini harekete geçiremezler. Yakınlık cinsiyetler arası uçurumu küçültür. Hayvanat bahçelerindeki dişiler erkek silahlarına "el koyar", arazide asla olmaz bu. Tüylerini dikmiş, sağa sola sallanıp böğürerek kavgaya hazırlanan bir erkeğin yanına yaklaşırlar. Erkekler hücumla kalkmadan önce böyle on dakika kadar ısınabilir. Bu da dişilere, erkeklerin ellerini açıp silahlarını –ağır sopa ya da taşları– almak için bir fırsat sunar. Dişilerin bunu yapmak için çok iyi sebepleri vardır: Erkekler hüsrana uğradı mı acısını genelde dişilerden çıkarır.

Hayvanat bahçesindeki görece cinsiyet eşitliği yapay olabilir ama hayli eğitici. Doğada şempanze gözlemi yapanların tahmin edemeyeceği potansiyel bir dişi dayanışmasının ipuçlarını verir. Şempanzenin kız kardeşi olan türün gerçekleştirdiği potansiyel tam da budur. Bonobo dişileri ormanda takım halinde hareket ederler, çünkü toplu halde yolculuk etmelerine imkân tanıyan daha zengin bir çevrede yaşarlar. Bonobolar şempanzelerden daha büyük gruplar halinde toplanır, neticede dişileri de onlardan çok daha sosyaldir. Tımar ve cinsellikte ifadesini bulan uzun bir dişi dayanışması tarihi, erkek üstünlüğünü silip süpürmüştür; hatta her şeyi tersine çevirmiştir. Sonuçta temelden farklı bir düzen ortaya çıkar. Yine de bir devamlılık görüyorum ben: Dişi bonobolar Afrika'nın büyük maymunlarında örtülü olan dişi dayanışmasını mükemmelleştirmiştir.

Dişi bonoboların ortak yönetimi hayvanat bahçelerinde iyi bilinir, arazide çalışanlar da seneler öncesinden bunun ipuçlarını görmeye başlamış olmalı. Ama insan evriminde erkek egemenliği adeta verili kabul edildiğinden kimse böyle akla hayale gelmez bir iddiada ilk bulunan olmak istemedi herhalde. Ta ki 1992'ye, yani biliminsanlarının sunduğu bulgular, bonobo kız gücüne dair şüpheli bir taraf bırakmayana kadar. Raporlardan birinde hayvanat bahçelerindeki yiyecek rekabeti belgelenmişti; iki dişiyle birlikte yaşayan bir erkek şempanze bütün yiyeceği kendine alırken, aynı koşullar altındaki bir bonobo erkeği yiyeceğe yaklaşamaz bile. İsteddiği kadar hücum gösterisi yapsın, dişiler onun yaygarasını görmezden gelip yiyeceği kendi aralarında bölüşür.

Doğada, alfa dişi bonobo, bir açıklığa arkasında bir dalı sürükleyerek girer ve diğerlerinin seyrettiği ama uzak durduğu bir gösteri sergiler. Dişi bonoboların erkekleri kovalaması, aralarında bölüşükleri büyük meyvelere el koyması görülmedik şey değildir. *Anonidium* meyveleri on kiloyu bulabilir, *treculia* meyveleriyse otuz kiloyu, yani neredeyse erişkin bir bonoboyla aynı kiloyu. Bu devasa meyveler yere düştükten sonra dişiler tarafından sahiplenilir ve dilenen erkeklerle ancak zaman zaman paylaşılır. Tek bir erkek bonobonun, tek bir dişiye üstünlük sağladığı vakidir, hele de gençse, ama toplu halde olduklarında dişiler daima erkeklere hükmeder.

Cinsiyet meselelerinin bizi ne kadar büyülediği düşünüldüğünde, bonoboların hemen tutulmasına şaşmamak lazım. Alice Walker,

By the Light of My Father's Smile (Babamın Tebessümü Işığında) kitabını bu yakın akrabamıza adadı; *New York Times* köşe yazarı Maureen Dowd bir keresinde siyasi yorumlarına, bonoboların cinsel eşitliğine düzdüğü övgüleri de katmıştı. Ancak bonobolar, bazılarına, gerçek olamayacak kadar iyi görünüyor. Siyaseten doğrucu bir kurgu, liberalleri mutlu etmek için uydurulmuş bir maymun olabilir mi bu bonobo? Bazı biliminsanları erkek bonoboların pısırik değil "şövalye ruhlu" olduğunda ısrarlı. "Stratejik boyun eğmeden" dem vurarak, zayıf cinsiyetin nüfuzunu güçlü cinsiyetin iyi kalpliliğine bağlıyorlar. Dişi egemenliğinin altı üstü yiyeceklerle sınırlı olduğuna dikkat çekiyorlar. Bazıları da bonoboları insanların ataları arasından hepten çıkarmaya çalışıyor. Ünlü bir antropolog bonoboların rahatça görmezden gelinebileceğini, zira türlerinin doğada tehlike altında olduğunu söyleyecek kadar ileri gitti. Sadece başarılı türlerin dikkate almaya değeceğini ima ediyordu.

Erkek bonobolar sadece nazik delikanlılar mı? Dünya üzerindeki bütün hayvanlara uygulanabilecek tek bir ölçüt varsa o da, A bireyi B bireyini yiyeceğin başından kovalıyorsa, A'nın baskın olduğudur. Afrika'da yirmi beş yıl boyunca bonobolar üzerinde çalışmış Takayoshi Kano tarafından da belirtildiği gibi, dişi egemenliği gerçekten de sadece yiyecekten ibarettir. Onlar için önemli olan buysa, gözlemleyen insan için de önemli olmalıdır. Kano, etrafta yiyecek olmasa bile, yüksek mevkideki dişilerden biri geldiğinde erişkin erkeklerin boyun eğme ve korku tepkisi verdiğine de dikkat çekmişti.

Bonobolar üzerinde çalışanlar arasında, ilk hayret ve gördüklerine inanamama dalgası çoktan dindi. Cinsiyetlerin tepetaklak düzenine öyle alıştık ki aksini hayal dahi edemiyoruz. Son derece doğal geliyor. Halbuki şüpheler görünüşe göre bizim türümüzdeki işleyişin ötesine geçemiyorlar. *Bonobo: The Forgotten Ape* (Bonobo: Unutulmuş Maymun) kitabının tanıtım turu esnasında, en sıcak an –yoksa en soğuk mu demeli– çok saygın bir Alman biyoloji profesörünün sorduğu soruyla yaşandı. Profesör konuşmamdan sonra ayağa kalkıp, adeta suçlayıcı bir tonla hönkürdü: "Bu erkeklerin nesi var böyle?!" Dişi egemenliği sinirlerine dokunmuştu. Halbuki ben, bonoboların cinsel ilişki sıklıklarını ve düşük saldırı-ganlık seviyesini hesaba katarak, şikâyet edecek fazla da bir şeyleri olmadığını düşünürüm. İnsan ve şempanze biraderlerine nazaran

daha az stres altında oldukları söylenebilir. Profesöre verdiğim cevap —erkek bonoboların keyfinin yerinde olduğu— onu pek tatmin etmişe benzemiyordu. Bu maymun, soyumuza ve davranışımıza dair önyargıları derinden sarsıyor.

Peki erkek bonobo olmanın nesi güzel? Bir kere doğada, erkek/dişi bonobo oranı neredeyse bire bir. Bonobo toplulukları eşit sayıda erkek ve dişiden oluşuyor, halbuki şempanzelerde dişiler erkeklerin iki katı. İki türde de doğumdaki cinsiyet oranı bire bir olduğuna ve topluluk dışında dolaşan erkekler olmadığına göre, demek ki şempanzelerde erkeklerin ölüm oranı çok daha yüksek. Bu türün topluluk içi savaşları, daimi iktidar mücadelesinden kaynaklanan yaralanmalar ve stres düşünüldüğünde şaşacak bir şey yok. Sonuçta erkek bonobolar, maço akrabalarından daha uzun ve sağlıklı bir hayat sürüyor.

Bir aralar bonoboların bizimki gibi bir aile yapısı olduğu zannediliyordu. Yetişkin erkeklerin belli dişilerle istikrarlı ilişkileri vardı. Nihayet bizi monogaminin kökeni hakkında aydınlatacak maymunu bulduğumuzu düşünmüştük. Sonra Kano ve diğerlerinin sabırlı arazi çalışmalarından bu bağların ana oğul arasında olduğunu öğrendik. Erişkin erkekler ormanda annelerinin peşinden ayrılmıyor, hele anneleri yüksek mevkideyse onun ilgi ve korumasından faydalanıyorlardı. Aslında erkek hiyerarşisi annelerle ilgili bir şey. Erkek bonobolar kendi aralarında sürekli değişen koalisyonlar oluşturmak yerine annelerinin gözündeki konumları için yarışıyorlar.

Bunun tipik bir örneği, doğada yaşayan alfa dişi Kame'dir. Üç erişkin oğlu içinde en büyüğü alfa erkeği olan Kame, ihtiyarlayıp zayıfladıkça çocuklarını savunmaya çekinir olmuştu. Beta dişinin oğlu bunu hissetmiş olacak ki Kame'nin oğullarına meydan okumaya başladı. Kendi annesi ona arka çıkıyor, onun adına zirvedeki erkeğe saldırmaktan korkmuyordu. Sürtüşme öyle bir noktaya geldi ki iki anne birbirlerine sille tokat giriştiler, yerlerde yuvarlandılar ve beta dişi Kame'yi tuş etti. Kame bu aşağılanmanın ardından bir daha durumu toparlayamadı ve oğulları orta rütbedeki konumlara düştüler. Kame öldükten sonra iyice kenara itildiler ve yeni alfa dişisinin oğlu zirveye yerleşti.

Kame'nin oğulları şempanze olsalardı konumlarını korumak için güçbirliği yaparlardı. Oysa bonobolarda erkek ittifakları hiç iyi ge-

lişmemiştir, dişilerin bu kadar etkili olmasını sağlayan da budur. Böyle iktidar mücadeleleri nadiren gözlenirse de bonobo toplumunun tümüyle eşitlikçi olduğu fikrini çürütür. Hiç gerilim olmadığı söylenemez, erkekler hayli rekabetçidir, dişiler de olabilir. Rütbenin büyük faydaları olduğu anlaşılmaktadır. Üst mevkilerdeki erkeklerle, yiyecek konusunda daha çok hoşgörü gösterilir ve cinsel ilişkide daha fazla partner bulurlar. Yani oğlunu üst kademelere çıkarmayı beceren bir anne, kendi soyunu torunlarıyla sürdürür. Bonoboların bu bağlantıdan haberi yoktur ama doğal seçim, oğullarının mevkî arayışına faal olarak yardım eden annelerin yüzüne gülmüş olmalı.

Bonobo toplumunun, temelde şempanze toplumunun tersi olduğu anlamına mı gelir bu? Öyle denemez. Bana kalırsa şempanze daha fazla *zoon politikon*, yani siyasi hayvandır. Bunun sebebi hem koalisyonların oluşturulma tarzı hem de dişi hiyerarşisinin farklı doğasıdır. Hem maymunlarda hem de insanlarda dişi hiyerarşisi için daha az çekişme yaşanır, sonuçta da daha az zorlanma ortaya çıkar. Kadınlar nadiren kendilerini hiyerarşi içinde düşünür, ilişkileri de asla erkeklerinki kadar resmi olmaz. Ama diğerlerinden daha fazla saygı gören kadınların mevcudiyeti de inkâr edilemez. Genelde yaşlı kadınlar gençler üstünde egemenlik kurar. Aynı sosyal tabaka içinde yaşça büyük kadınların hükmü geçer. Geleneksel olarak kadınlar aile içinde büyük nüfuz sahibidir, orada zirveye çıkmak için savaşmalarına, böbürlenmelerine, blöf yapmalarına gerek yoktur: Yaşları onları zirveye taşır. Kişilik, eğitim ve aile büyüklüğü önemlidir elbette, hem kadınların da çok incelikli rekabet yöntemleri vardır, ama bütün şartlar eşit olduğunda bir kadının diğer kadınlar karşısındaki konumunu yüzde elli yaş belirler.

Aynı şey maymunlar için de geçerlidir. Arazide, dışarıdan yeni gelen genç dişilere karşı yaşlı dişilerin üstünlüğü vardır. Dişiler ergenlikte kendi toplumlarından ayrılıp bir başkasına gider. Dişi şempanzelerin, yeni topluluklarının alanı içinde kendilerine bir mıntıka bulmaları gerekir, bunun için de yerleşik dişilerle rekabet ederler çoğunlukla. Genç bonobo dişileri, dişiler arasındaki daha sıkı bağlardan faydalanarak, yerleşik bir dişiye tımar etmek ve onunla cinsel ilişkide bulunmak suretiyle kendine "sponsor" arar; bulabilirse yaşlı dişi genci korur, kanatları altına alır. Zamanla genç dişi de yeni göçmenlerin sponsoru olabilir, böylece döngü devam eder. Bu

sistem de yaşlı olanlardan yana işler. Dişi hiyerarşileri asla tam manasıyla yaşa göre şekillenmese de, düzeni açıklamaya çalıştığımızda yaş en önemli etken olarak ortaya çıkar.

Dişi maymunlar arasında egemenlik mücadelesi erkeklere nazaran çok daha azdır. Böyle bir mücadele de ancak aynı yaş grubundaki dişiler arasında olur. Otuz yaşın üzerindeki dişilerden oluşan bir grupta, zirveye asla yirmi yaşındaki bir dişi yerleşemez. Fiziksel üstünlükle de alakası yoktur bunun; yirmi yaşındakiler fiziksel gücün zirvesindedir, genç dişiler o deneyimli, çetin ceviz yaşlı hanımların karşısına dikilmek gibi bir istek duymazlar hiç. Onlarca yıl hiçbir rekabetle karşılaşmamış alfa dişiler bilirim. Elbette zirvedeki dişinin orada kalmasının, fiziksel ya da zihinsel sağlığıyla belirlenen bir sınırı vardır, ama onlar bu sınıra erkeklerden onlarca yıl sonra ulaşır.

Yaşlı dişilerin gençlere hadlerini bildirme şekli harikadır, zira çoğunlukla açık saldırganlık gösterneden yapılıır. Kendi annelerinden uzak gençler tarafından anne figürü olarak görülen yaşlı dişinin mesaj vermek için tek yapması gereken, bir selamı almaması, yiyecek paylaşmayı reddetmesi, bir tımar teşebbüsü karşısında sırtını dönüp yürümesidir. Yaşlı dişi duygusal baskı yapar. Genç olan öfke krizi de geçirse kılını bile kıpırdatmadan seyredir. Daha nelerini görünüştür böyle. Bu terslemelerin sebepleri çok ince olabilir. Mesela genç dişi, yaşlının yavrusunu çimdiklemiş veya onun almayla gittiği bir yiyeceği kapmış ya da yaşlı dişi bir alfa erkeğini tımar etmeye gittiğinde erkeğin yanından ayrılmamıştır ama yaşlı olanın buna terslenmesi için aradan saatler geçmesi gerekebilir. İnsan gözlemci için dişilerarası etkileşimi takip etmek, erkeklerin arasındaki açık çekişmeleri takip etmekten çok daha zordur.

Erkek egemenliği dövüş becerisi ve dostların desteğine bağlı olduğundan yaşın erkek hiyerarşileri üzerindeki etkisi farklıdır. Yaşlanmak bir erkek için üstünlük sağlamaz. Alfa erkekler nadiren dört-beş yıldan fazla iktidarda kalır. Şempanzelerinki gibi yönetimde erkeklerin olduğu bir sistemde zirve konumu düzenli olarak el değiştirir, halbuki bonobolarinki gibi yönetimde dişilerin olduğu bir sistemde toplumsal değişim hem daha ender hem de kademeli olur. Ancak alfa dişi zayıfladığında ya da öldüğünde hareketlilik yaşanır, o da zirve yakınlarında. Hırslı bireylerin konumlarını yük-

selmeleri için çok daha az hareket alanı tanır bu durum.

Bonobolar arasında daha az siyasi manevraya rastlanmasının bir sebebi daha vardır: Koalisyonları akrabalığa dayanır. Yaş gibi akrabalık da verilidir: Oğullar annelerini seçemez. Erkek bonobonun, sosyal merdivenin üst basamaklarına çıkma fırsatlarına karşı tetikte olması gerekir ve bu bakımdan erkek şempanzeden daha az rekabetçi değildir. Ama her şey annesine, onun diğer dişilere göre konumuna bağlı olduğundan erkek bonobonun aynı zamanda sabırlı da olması gerekir. Kendi geleceğini şekillendirmek için, başka erkeklerle ortaklık yapabilen erkek şempanzeye göre daha az fırsatı vardır. Erkek şempanze kendi kardeşleriyle ortaklık kurabileceği gibi hiçbir akrabalığı olmayan erkeklerle de ortaklık kurabilir. Bu esneklik sayesinde erkek şempanzeler fırsatçı strateji uzmanlarına dönüşmüş, doğa da onlara saldırgan bir mizaç ve ürkütücü bir fizik bahşetmiştir. Muazzam kasları vardır; hafif gövdeleri ve duyarlı ifadeleriyle bonobo erkeklerinin yanında haşın ve tehditkâr görünürler.

Dolayısıyla anne odaklı bir toplum hayatı farklı bir tür erkek yaratmıştır. Bonobo erkeğinin bir kusuru yoktur ama çoğu erkek onun gibi olmak istemez. En yakın akrabaları olan insan ve şempanzelerin doğuştan kendilerine hak gördükleri, kendi kaderini denetleme becerisinden mahrumdurlar.

Güç Zayıflıktır

Gerilim yükseldiğinde erkek şempanzeler birbirine yakın durur. Yeroen, Luit ve Nikkie'nin o uğursuz gece aynı kafeste kalmasının sebebi buydu. Bakıcılarla ben, erkeklerin ayrı ayrı yerlerde yatmalarını istemiştik ama şempanzeler kadar güçlü hayvanları kontrol etmek zor. İkisi birlikte gece kafesine girince üçüncü de onlara katılmak istedi. Dışarıda kalmayı göze alamazdı. Diğer ikisinin birbirini tımar etmesini engellemese bir düşman ittifakına nasıl mani olurdu? Ölümünden önceki gece üç erkeği ayırmak için saatler harcadık ama işe yaramadı. Birbirlerine yapışmış gibilerdi, açık kapılardan takım halinde geçiyor, birbirlerinin kalçalarını tutuyor, kimseyi geride bırakmıyorlardı. Bir gecelik onları bir arada bırakmaya razı olduk.

İkiye bir dinamiği üçlü insan ailelerinin bildik bir sorunudur. Üçlünün bir üyesi diğer ikisi tarafından oyunların dışında bırakılır.

Avcı kabilelerde töreler üç kişiyle ava çıkılınması gerektiğini söyler çünkü ancak ikisi sağ dönebilir (anlaşmazlık çıktığı takdirde ikiyeye bir kalınacağı anlamına gelir bu). Üçlü şekilleri kolayca kavrarız. Satrançta kale ve fil, vezire karşı savunma için yeterlidir, gerçek hayatta da arkasız bilmesinler diye arkadaşlarımızdan hakkımızda bir-iki iyi laf etmelerini isteriz.

Erkek şempanzeler bu dinamiğe çok aşınadır ve koalisyonlarının öneminin farkındaymış gibi davranırlar. Koalisyon partnerleri arasındaki iç kavgalar öyle tehlikelidir ki barışmak için çırpınırlar, hele zirvede olup da kaybedecek daha fazla şeyi olan. Yeroen'le Nikkie kavga ettikten sonra bir an önce barışmak için can atarlardı: Birleşik cepheyi muhafaza etmeye mecburdular. Genelde bir dişi yüzünden rekabet ederken birbirlerini kovalayıp bağırışırlar, biraz sonra sarılıp öpüşürlerdi. Herkese iktidarda kalmaya niyetli olduklarını gösterirdi bu. Barışamadıkları gün ikisi de rütbe kaybetti.

Aynı fenomen, bir siyasi parti içinde birbiriyle yarışan adaylar arasında da cereyan eder. Partinin adayı kesinleştğinde kaybeden onu desteklemeye koşar. Muhaliflerin, partinin zayıfladığını düşünmesini istemez hiç kimse. Birbirlerinin sırtını sıvazlayan iki eski düşman, kameralara birlikte gülücükler saçar. George W. Bush, 2000 yılında pek fazla talibi olan adaylığı kazandığında, rakibi John McCain, affetmeye ve unutmaya hazır olduğundan şüphe eden muhabirlerin karşısına zoraki bir gülüşle çıkmıştı. McCain, tekrar tekrar "Vali Bush'u destekliyorum, Vali Bush'u destekliyorum, Vali Bush'u destekliyorum," deyişiyle insanları epeyce güldürmüştü.

Koalisyon siyasetine uluslararası seviyede de rastlanabilir. Bir keresinde Washington D. C.'de bir beyin fırtınası toplantısına davet edilmiştim. İlginç bir karışımdı grubumuz: siyaseti şekillendirenler, antropologlar, psikologlar, Pentagon'dan tipler, siyasetbilimciler ve tek bir primatolog (ben!). Berlin Duvarı'nın yıkılmasından kısa süre sonraydı. Bu tarihi olay benim için çok anlamlıydı. Hollanda'da yaşadığım zamanlarda Doğu Almanya'daki Sovyet işgalciler, isteseler iki saat içinde kapıma dayanabilirlerdi. Ağır NATO askeri araçları ne zaman yakınlardaki bir otoyoldan homur homur geçse bunu hatırlardım.

Dünyanın en büyük iki askeri gücü maziye karıştığı için artık daha emniyetli bir dünyada yaşayacağımız varsayımı üzerine yapıl-

mıştı toplantı. Görevimiz neler beklenebileceğini tartışmaktı: Yeni dünya düzeni nasıl işleyecekti, Birleşik Devletler yeni kavuştuğu, dünyanın yegâne süper gücü mevkiinde ne gibi iyi işler yapabiliirdi? Gerçi bunun altında yatan önermeye pek katılmıyordum ben çünkü bir gücün yok olması meydana illa diğerine bırakmaz. Daha basit bir dünyada böyle olabilirdi ama Amerikalılar bazen ülkelerinin dünya nüfusunun %4'ünden daha azını barındırdığını unutuyorlar. Uluslararası durum konusunda benim yaptığım değerlendirme, hayvan davranışı üzerine temellendiği için kolayca gözardı edilebilirdi, tabii siyasetbilimcilerden birisi de askeri tarihten yola çıkarak aynı fikirleri öne sürmeseydi. Mesajımız, koalisyon teorisinden, yanıltıcı ölçüde basit iki kelimeyle özetlenebilir: Güç zayıflıktır.

Yeroen'in konumunu kaybettikten sonra seçtiği partner bu teoriyi gayet güzel kanıtlıyor. Kısa bir süreliğine Luit alfabeydi. Luit fiziksel açıdan en güçlü erkek olduğundan çoğu durumun tek başına üstesinden geliyordu. Dahası, terfi ettikten kısa süre sonra dişiler de birer birer ondan tarafa geçmişti – en önemlisi, Mama da. Mama o sırada hamileydi; o durumdaki dişilerin hiyerarşide istikrarı sağlamak için her şeyi yapmaları doğaldır. Konumundaki rahatlığa rağmen Luit diğer erkekler arasındaki yakınlaşmalara hemen engel olurdu, özellikle de Yeroen'le tehdit oluşturabilecek yegâne erkek Nikkie arasındaki yakınlaşmalara. Bazen bu sahneler dövüşle noktalanırdı. Her iki erkeğin de onunla arkadaş olmak istediğini gören Yeroen'in önemi günbegün artmaktaydı.

Bu noktada Yeroen'in önünde iki seçenek vardı: En güçlü oyuncu olan Luit'e yanaşıp karşılığında bir-iki çıkar kapabiliirdi – bu çıkarların ne olacağına Luit karar verirdi. Yahut Nikkie'nin Luit'e meydan okumasına yardım eder ve konumunu ona borçlu olacak yeni bir alfa erkek yaratırdı. Yeroen'in ikinci yolu seçtiğini gördük. En güçlü oyuncunun genelde en itici siyasi müttefik olduğunu söyleyen "güç zayıflıktır" paradoksuyla uyumlu bir seçim. Luit öyle güçlüydü ki gücü zararınaydı. Ona katılan Yeroen'in pek az kazancı olurdu. Koloninin süper gücü olarak Luit'in ihtiyaç duyduğu tek şey ihtiyar erkeğin tarafsızlığıydı. Nikkie'yi desteklemek Yeoren için mantıklı bir seçimdi. Onu kukla gibi oynatacak, Luit'le olabileceğinden çok daha fazla nüfuz sahibi olacaktı. Bu tercihi itibarının artmasına ve daha fazla dişiyeye erişmesine de yaramıştı. Yani Luit "güç

zayıflıktır" ilkesini kanıtladıysa, Yeroen de ona karşılık gelen "zayıflık güçtür" ilkesini kanıtlamıştı. Bu ilkeye göre ikincil oyuncular kendilerini büyük üstünlük sağlayan bir yol kavşağına yerleştirebilir.

Aynı paradoksların uluslararası siyasi arenada da işlerliği vardır. Tukidides'in iki küsur bin yıl önce Pelepones Savaşı'nı yazdığı zamandan beri milletlerin, ortak tehdit kabul edilen milletlere karşı müttefik aradığı bilinir. Korku ve hınç zayıfları birbirinin kollarına iter, tartının hafif tarafındaki ağırlıklarını artırır. Bunun sonucunda bütün milletlerin nüfuzlu konumlara sahip olduğu bir güç dengesi ortaya çıkar. Bazen tek bir ülke ana "dengeleyicidir", I. Dünya Savaşı'ndan önce Avrupa'da Büyük Britanya'nın olduğu gibi. Güçlü bir deniz kuvvetine ve işgale karşı tam bir bağımsızlığa sahip olduğu için Britanya, herhangi bir kıta gücünün bir diğerine galebe çalmasını engellemek için mükemmel konumdaydı.

Sezgileri boşa çıkaran neticeler de görülmedik şey değildir. Yüz milletvekilinden oluşan bir parlamenter sistem düşünelim, çoğunluğun oyu gerekmektedir ve kırk dokuz üyesi olan iki parti, bir de iki üyesi olan minicik bir parti vardır. Sizce içlerinde en güçlü parti hangisidir? Bu koşullar altında (1980'lerde Almanya böyleydi) iki üyesi olan parti şoför koltuğuna oturacaktır. Koalisyonlar nadiren kazanmalarına izin verecek büyüklükten daha fazla olur, dolaşısıyla iki büyük parti asla birlikte yönetime geçmek istemez. İkisi de küçük partiyle flört ederek ona orantısız bir güç kazandırır.

Koalisyon teorisi "ucu ucuna kazanan koalisyonlara işaret eder; oyuncular kazanacak kadar büyük ama içinde bir ağırlıkları olacak kadar küçük olan koalisyona katılmayı tercih eder. En güçlüye yanaşmak, alınacak karşılığı azalttığı için nadiren ilk seçenektir. Öngörülebilir bir gelecekte Birleşik Devletler, hem iktisadi hem de askeri açıdan dünyanın en güçlü oyuncusu bile olsa, onun kazanan koalisyonlara dahil edilmesini garantilemez bu. Aksine ona karşı otomatik bir hınç doğacak, geri kalan güçler arasında durumu dengeleyecek koalisyonlar oluşacaktır. Beyin fırtınası toplantısında, yaygın kabul gören bir fikir olduğu inancıyla koalisyon teorisinden bahsettim ama yorumların asık suratlarla karşılaştı. Pentagon'un planlarını "güç zayıflıktır" senaryosuna göre yapmadığı açıktı.

Gerçi böyle bir senaryonun sahnelenmesi fazla uzun sürmedi. 2003 ilkbaharında bir sabah uyandım ve gazetemde beklenmedik

bir fotoğrafı karşılaştım, gülümseyen üç dışişleri bakanı, yan yana Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi binasına doğru yürüyorlardı. Fransa, Rusya ve Almanya, Birleşik Devletler öncülüğünde planlanan Irak işgaline karşı olduklarını, Çin'in de kendi taraflarında olduğunu ilan etmişlerdi. Fransızlarla Almanlar ya da Ruslarla Çinliler birbirlerine çok bayılmazlar. Bu tuhaf ortaklık, ABD hükümetinin, o zamana kadar uluslararası ittifakları bozmadan dünyanın en güçlü oyuncusu olmasını sağlayan, uzlaşma yaratmaya dayalı siyasetini terk etmesiyle kurulmuştu. ABD izolasyonla karşı karşıyaydı. Diplomasinin sona ermesiyle birlikte on yıl önce hayal bile edilemeyecek bir karşı oluşum meydana çıkmıştı.

Maymunların Magna Carta'sı

Tuhaftır, deniz seviyesi altındaki yaşam Hollandalıların eşitlikçi ethosunu açıklar. On beş ve on altıncı yüzyıllardaki fırtınaların yol açtığı seller halk arasında ortak bir amaç hissi yaratmıştır. Her vatantaş ülkeyi kuru tutmak için çalışmak, kanal duvarları yıkılmak üzereyse gece yarısı ağır kil torbaları taşımak zorundaydı. Bütün şehrin sulara gömülmesi an meselesiydi. Mevkiini vazifeden kaçmak için kullananlar hoş karşılanmazdı. Günümüzde bile Hollanda monarşisi şatafatlı törenlerden kaçınır. Senede bir kere, kraliçe bisiklete biner ve halktan biri olduğunu göstermek için yanında çalışanlara sütü kakao ikram eder.

Hiyerarşilerin doğası kültürlerle göre değişir. Almanların askeri resmiyetinden, İngilizlerin keskin sınıf ayrımlarına, Amerikalıların rahat tavırlarına ve eşitlik sevgilerine kadar her türü mevcuttur. Her ne kadar bazı kültürler rahat da olsa, hiçbir şey antropologların tabiriyle gerçek eşitlikçilerin mevki reddiyle boy ölçüşemez. Bisiklete binen bir kraliçeye ya da Bill adındaki bir başkana sahip olmanın çok ötesindedir bu insanlar. Kral fikri bile onlara itici gelir. Navajo Kızılderilileri, Hottentotlar, Mbuti Pigmeleri, Kung San, Inuit ve benzerlerinden bahsediyorum. Avcı toplayıcılardan, tarımcılara kadar değişen bu küçük ölçekli toplumların –cinsiyetler ve anne çocuk arasındaki ayrım hariç– bütün zenginlik, güç ve mevki ayrımlarını ortadan kaldırdığı söylenir. Eşitlik ve paylaşım önplandadır. Yakın atalarımızın da milyonlarca yıl böyle yaşadığına inanılmak-

tadır. Madem öyle, hiyerarşiler bizim zannettiğimiz kadar genlerimize işlemiş olmayabilir mi?

Antropologlar eskiden eşitlikçiliği, insanların en iyi yönlerini ortaya koydukları, birbirlerine sevgi gösterip değer verdikleri, pasif ve barış yanlısı bir düzenleme olarak görürlerdi. Aslanla kuzunun yan yana uyuduğu bir ütopya durumuydu bu. Böyle durumların imkân dahilinde olmadığını söylemiyorum—kısa süre önce Kenyadüz-lüklerinde bir dişi aslanın bir antilop yavrusuna anne şefkati gösterdiği haberleri geldi— ama biyolojik açıdan sürdürülmesi imkânsızdır. Bir noktada özçakar çirkin kafasını uzatır: Avcılar boş midelerini hisseder ve insanlar kaynaklar için birbirine girer. Eşitlikçilik karşılıklı sevgi, hele pasiflik üzerine kurulu değildir. İnsanların kontrol etmeye ve egemenlik kurmaya yönelik evrensel arzusunu tanıyan, aktif olarak korunan bir durumdur. Eşitlikçiler güç istencini inkâr etmez, aksine çok iyi bilir. Her gün onu zaptetmeye çalışır.

Eşitlikçi toplumlarda, başkalarına egemenlik kurmaya çalışanlar küçük görülür ve erkek gururu hoş karşılanmaz. Köyüne dönen başarılı avcı, tek kelime etmeden kulübesinin önünde oturur. Mızrağın üzerindeki kan sözlerden daha çok şey anlatır. En ufak bir böbürlenme, sefil avı hakkında alay ve hakaretlerle cezalandırılır. Keza başkalarına ne yapması gerektiğini söyleyebileceği gibi bir fikre kapılan müstakbel şefe, bu girdiği havaların pek komik olduğu söylenir açıktan açığa. Antropolog Christopher Boehm bu aynı seviyeye çekme mekanizmalarını araştırmış. Kabadayılık taslayan, kendi servetlerini artıran, erzağı paylaştırmayan ve yabancılarla kendi çıkarları doğrultusunda ilişki kuran liderlerin, kendi cemaatlerinin saygı ve desteğini çabucak kaybettiğini görmüş. Her zamanki dalga geçme, dedikodu ve itaatsizlik taktikleri işe yaramazsa eşitlikçiler sert tedbirler almaktan da geri durmuyormuş. Başkalarının hayvanlarına el koyan ve karılarını cinsel ilişkiye zorlayan bir Buraya şefi öldürülmüş, haddini aşan bir Kaupaku lideri de. Bunun bir alternatifi de kötü bir lideri ortada bırakmak elbette. Onu terk edip kendinden başka hiç kimseye patronluk taslayamamasını sağlamak.

Hiç lider olmadan hayatta kalmak zor olduğundan eşitlikçiler genelde, bir kişinin eşitler arasında birinci gelmesine izin verir. Buradaki anahtar kelime "izin vermektir" çünkü bütün grup mevkiyi kötüye kullanmaya karşı tetiktedir. Bunu yaparken soyumuza has

ama primat akrabalarımızla da paylaştığımız toplumsal araçlar kullanırlar. Seneler içinde, takımım bir kavga sırasında taraflardan herhangi birine destek olmak için bir başkasının araya girdiği binlerce vaka kaydetmiştir. Hem şebeklerde hem maymunlarda.

Şebekler kazananı destekleme eğilimindedir, bu da baskın bireylerin nadiren direnişle karşılaştığı anlamına gelir. Aksine grup onlara yardımcı olur. Şebeklerin böylesi katı ve istikrarlı hiyerarşileri olmasına şaşmamalı. Şempanzeler, bir kavgaya müdahale etmeleri halinde, yeneni de yenileni de destekleyebildikleri için onlardan farklıdır. Bu yüzden de bir saldırgan kendisine yardım mı edileceğini yoksa karşı mı konacağını asla bilemez. Şebek toplumuyla aralarında hayati bir farktır bu. Şempanzelerin yenilene oynama eğilimi, içten içe istikrarsız bir hiyerarşi yaratır. Zirvedeki iktidar diğer bütün maymun gruplarına göre daha sallantıdadır.

Yerkes Arazi İstasyonu'ndaki şempanze grubumuzun alfa erkeği Jimoh, ergen bir erkekle, gözdesi dişilerden birinin gizlice çiftleştikten şüphe ettiğinde, bu durumun tipik bir örneği yaşandı. Genç erkek ve dişi akıllıca davranıp ortadan kayboldular ama Jimoh onları aramaya gitti ve genç erkeği buldu. Normalde büyük olan erkek, suçluyu sadece kovalar ama her nedense –belki de dişi o gün onunla çiftleşmeyi reddettiği içindir– Jimoh son sürat onun peşinden gitmeye devam etti ve durmadı. Kovalamaca sırasında alanın bütün çevresini dolaştılar. Genç erkek bağılıyor ve korkudan altına kaçırıyordu, Jimoh ise onu yakalamaya azmetmişti.

Ancak alfa onu yakalayamadan hadiseye yakın dişiler "voaov" diye bağırmaya başladılar. Öfkeli sesiyle bu bağırış, saldırganları ve mütecavizleri protesto etmek için kullanılır. İlk başta bağırırlar grubun geri kalanının ne tepki vereceğini görmek için etrafa bakıyorlardı ama diğerleri, özellikle de alfa dişi onlara katıldıktan sonra bağırışları iyice yükselip bütün herkesin sesinin duyulduğu sağır edici bir koro halini aldı. Cılız başlangıç, grubun oyu kimden yana çıkacak belli değilmiş gibi bir izlenim yaratıyordu. Ama protestolar ayyuka çıktıktan sonra Jimoh saldırıya, yüzünde asabi bir sırıtişla son verdi: Mesajı almıştı. Durmasaydı, bu huzursuzluğu gidermek için kurulmuş bir ittifakla karşılaşacaktı kuşkusuz.

Kabadayı erkeklere verilen cezalar çok ağır olabilir. Doğada yaşayan şempanzelerde topluluk dışına atılmalar saptanmıştır. Erkek-

ler alanın sınırındaki tehlikeli bölgede durmaya zorlanır – bir raporda "sürgüne giden" erkeklerden bahsedilmektedir. Sürgün genellikle toplu bir saldırıyla başlar; Gombe Nehri'nde Goblin'e yapılan saldırı gibi. Veteriner tedavi etmese hayatta kalamazdı. Goblin'in iki kere ölümün eşiğinden dönmesinden hareketle, önde gelen arazi araştırmacıları, onu topluluktan atmak için kullanılan şiddetin, "fırtınalı" tabir ettikleri yönetim şekliyle alakalı olduğu yorumunda bulundular.

Toplunun alt katmanlarında olanlar kuma bir çizgi çekerek, üst katmanlardakilere, onu aşarlarsa başlarına kötü şeyler geleceği tehdidini savuruyorlarsa, hukukta anayasa dediğimiz şeyin başlangıcıyla karşı karşıyayız demektir. Elbette günümüz anayasaları, değil maymun toplulukları, insan gruplarına bile doğrudan uygulanamayacak kadar rafine kavramla doludur. Yine de, sözgelimi ABD Anayasası'nın, İngiliz kralına karşı yapılan devrimden doğduğunu unutmamak lazım. ABD Anayasası'ndaki "Biz Halk", harika bir düzyazıyla, kitlelerin sesiyle konuşur. Selefi 1215'teki Magna Carta'dır. Kral John'u, aşırı taleplerine bir son vermemesi halinde, savaş ve ölümle tehdit etmiştir tebası. Yine temel ilke, haddini aşan bir alfa erkeğine karşı girişilen ortak direnişti.

Üst seviyelerdeki bireyler bu kadar sorun yaratıyorsa onları oraya getirmek neden? Birincisi, anlaşmazlıkları gidermek için. Herkesin taraf almasındansa, otoriteyi, düzeni sağlayıp anlaşmazlıklara çözüm bularak herkesin iyiliğine hizmet edecek tek bir insana, ihtiyarlar heyetine ya da hükümete vermekten daha iyi bir yol var mı? Tanımı gereği eşitlikçi toplumlar, sürtüşmelerde iradesini dayatacak sosyal hiyerarşiden yoksundur, dolayısıyla hakemliğe güvenirler. Anahtar tarafsızlıktır. Modern toplumda adli sistem tarafından üstlenilen hakemlik, toplumu en büyük düşmanından korur: içten içe kaynayan nifaktan.

Baskın şempanzeler kavgaları ayırmak için genelde ya zayıfı desteklerler ya da tarafsızca araya girerler. Bütün tüylerini dikip, kavgacılar bağırmaı kesene kadar ikisinin arasında dururlar; hücum ederek onları dağıtırlar; ya da birbirine kilitlenmiş kavgacıları elleriyle çeke çeke basbayağı ayırırlar. Bunu yaparken asıl amaçları taraflardan birini desteklemek değil düşmanlığa bir son vermek gibi görünmektedir. Mesela tanıdığım en akıllı başında lider olan

Luit, alfa rütbesi aldıktan topu topu birkaç hafta sonra "kontrol rolü" diye bilinen şeyi üstlenmişti. İki dişi arasındaki kavga çığırından çıkmış, ortalıkta tüyler uçuşmaya başlamıştı. Bir sürü maymun koşup arbedeye katılmıştı. Bağırışıp dövüşen koca bir maymun yumağı kumun üzerinde yuvarlanıyordu, ta ki Luit içine dalıp döve döve hepsini ayırana kadar. Luit diğerleri gibi taraf tutmamıştı. Dövüşmeye *kim* devam ediyorsa ona bir tane ekletmişti.

Maymunların akrabalarını, arkadaşlarını ve müttefiklerini kolladığı düşünülebilir. Maymun toplumunun çoğu üyesi için doğrudur bu, ama denetimi elinde bulunduran erkek farklı kurallara göre davranır. Luit, alfa olarak kendini çatışan tarafların *üzerine* yerleştirmişti; müdahaleleri arkadaşlarına yardım etmekten ziyade barışı tekrar tesis etmeye yönelikti. Luit'in, çatışmalarda belli bireylerden yana devreye girmesi, onlarla oturup birbirlerini tımar ettikleri zamana göre belirlenmiyordu. Tek tarafsız şempanzeydi, bu da bir hakem olarak görevini, sosyal tercihlerinden ayırdığı anlamına geliyordu. Aynı şeyi yapan başka erkekler de gördüm. Christopher Boehm de antropolojiden primatolojiye geçiş yaptığında, doğada etkin bir biçimde çatışmaları engelleyen, sona erdiren ya da gideren, yüksek rütbeli şempanzeler gözlemlemişti.

Bir topluluk her müstakbel hakemin otoritesini kabul etmez. Nikkie'yle Yeroen, Amhem kolonisini takım halinde yönetirken, anlaşmazlık çıktığında Nikkie müdahale etmeye çalışırdı. Ancak çoğunlukla, sonunda şiddet gören kendisi olurdu. Özellikle yaşça büyük dişiler, gelip kafalarına vurmasını kabul etmezlerdi. Bunun bir sebebi Nikkie'nin tarafsızlıktan uzaklığı olabilir: Kavgayı kim başlatırsa başlatsın kendi arkadaşlarının tarafını tutardı. Halbuki Yeroen'in barıştırma çabaları daima kabul görürdü. İhtiyar erkek, zamanla kontrol rolünü genç ortağının elinden almıştı. Bir kavga çıktığında Nikkie hiç yerinden kıınılmamaya zahmet etmiyor, vakanın halini Yeroen'e bırakıyordu.

Bu da kontrol rolünün ikinci komutan tarafından icra edilebileceğini, kimin icra edeceği konusunda kararı grubun verdiğini gösteriyor. Kontrol rolü zayıf güçlünden koruyan bir şemsiyeyse, onu tutan topluluğun bütünüdür. Topluluğun üyeleri en etkili hakemden yana ağırlık koyarak, barış ve düzeni garantilemek için gereken zemin onlara temin eder. Bu önemlidir çünkü iki genç arasındaki en kü-

çok dalaşma bile büyüyerek çok daha beter bir şeye dönüşebilir. Gençlerin kavgaları anneler arasında gerilim yaratır. İki anne de kendi yavrusunu korumaya çalışır. İnsan kreşlerinde de rastlandığı üzere bir annenin olay yerine gelmesi diğerini de hemen tahrik eder. Bunlarla ilgilenecek daha yüksek bir otoritenin bulunması –ve bu işi adaletle ve asgari güçle yapacağına itimat edilmesi– herkesi rahatlatır.

Şempanzeler, şebeklerin katı hiyerarşileriyle, insanların eşitlik eğilimi arasında bir yerdedir. İnsanlar asla mutlak eşitliğe ulaşamaz elbette, küçük ölçekli toplumlarda bile. İnsan hiyerarşisini ortadan kaldırmanın daimi bir mücadele halini almasının sebebi basittir; hepimiz mevki sahibi olma arzusuyla doğarız. Eşitlikçilik, başarıldığı dereceye göre, aşağı konumdakilerin birleşip kendi çıkarlarını korumasını gerektirir. Siyasetçiler bu işe iktidar için girebilir ama seçmenler kendilerine yapılacak hizmete odaklanır. Siyasetçilerin birinciden değil de sürekli ikinciden bahsetmesine şaşmamalı.

Bir lider seçtiğimizde aslında ona, "Bize faydan dokunduğu müddetçe başkentte en tepede durursun," deriz. Demokrasi böylece iki insan eğilimini birden tatmin eder: hem güç istencini hem de onu kontrol altında tutma arzusunu.

Tecrübeli Devlet Adamı

Mama'ya bu ismi, Arnhem şempanze kolonisindeki hanımağa konumundan dolayı vermiştim. Bütün dişiler ona itaat ederdi, erkekler de siyasi çatışmaları çözmekte en son ona başvururlardı. Gerilim yumruk yumruğa dövüşün kaçınılmaz olduğu bir noktaya gelmişse, kavgaya eden erkekler ona koşar, biri bir kolunun öteki öbür kolunun altına girer, oradan birbirlerine bağırırlardı. Anaç tavrının yanı sıra muazzam özgüveni Mama'yı mutlak güç merkezine oturtmuştu.

Halen hayatta. Ne zaman hayvanat bahçesine gitsem, kalabalığın içinde yüzümü tanır ve hendeğin üzerinden bana selam vermek için, romatizmalı kemiklerini kımıldatarak yaklaşır. Hatta bana homurtuyla solur, yani beni daha üst rütbede gördüğünü ifade eder, ama onunla kavgaya edecek olsak emin olun hiç şansım olmazdı. Kuşkusuz kendisi de bunun farkında. Ancak bunun kafalarımızı karış-

tırmasına izin vermeden, ikimiz de toplum yapısının başka, gerçek hayatta kimin kime ne yapabileceğinin başka olduğunu biliyoruz.

Toplumun bu çifte katmanlı yapısı kafa karıştırıcı. Resmi yapısı, işlevini görebilmek adına şeffaf olmalı ama altta yatan daha bulanık etkiler var. Bir birey zirvede olmadan da güçlü olabilir ya da tam tersi, pek nüfuzu olmadan tepede olabilir. Mesela Arnhem'de, homurtuyla soluma ve kafa sallama, resmen Nikkie'yi Yeroen'in üzerine koymuştu, Yeroen'i Luit'in, Luit'i Mama'nın, Mama'yı diğer bütün dişilerin vs. Ancak bu berrak düzenin ardında gölge bir yapı vardı; Yeroen, Nikkie'yi kontrol eden ipleri elinde bulunduruyordu, Luit'in gücü fazlasıyla nötralize edilmişti ve Mama, muhtemelen Yeroen'den bile fazla nüfuz sahibiydi.

Çalıştığımız yerde perde arkasında nelerin olup bittiğini anlamakta ustayızdır; toplumsal basamaklara göre hareket etmenin bizi bir yere götürmeyeceğini biliriz. Daima pek önemli olmayan yüksek rütbeli insanlar ve insanın arkadaşlık kurmak istediği düşük rütbeli insanlar vardır (mesela patronun sekreteri). Kriz zamanlarında resmi yapı kendini dayatır ama bütün itibarıyla, biz insanlar birbiriyle kesişen nüfuzlardan oluşan gevşek bir düzen kurmayı severiz. "Tahtın ardındaki güç" ya da "kukla" gibi ifadelerimiz vardır ki bir şempanze kolonisinde de rastlanan karmaşıklığı yansıtır.

Mahale Dağları'nda arazi araştırmacıları Yeroen gibi davranan yaşlı şempanzeler görmüşlerdi. Erkek fiziksel olarak düşüşe geçtiği anda oyunlar oynamaya, genç erkeklerden bazen birinin bazen diğerinin tarafını tutmaya başlar, böylece kendini herkesin başarısında anahtar konuma getirmeye çalışır. Zayıflığını güce dönüştürür. İnsan siyasetindeki tecrübeli devlet adamlarını hatırlatır bu: hızlı zamanlarını geride bırakmış Dick Cheney'leri, Ted Kennedy'leri, en yüksek mevkiye kendileri çıkma hırından vazgeçseler de herkesin danışmak için akın akın geldiği adamları. Sadece kendi kariyerlerine odaklandıkları için genç adamlardan o kadar faydalı danışmanlar çıkmaz.

Jessica Flack yüzlerce saatini, sıcak Georgia güneşinde bir kulede oturup sadece şempanzelerin yüksek mevki karşısında çıkardıkları homurtulu soluklara odaklanarak geçirdi. Zirvedeki erkeğin ille de en fazla homurtuyu kazanmadığını keşfetti. En yakın rakiplerinden alıyordu homurtulu solukları, bu da onu resmen alfa yapı-

yordu, ama grubun geri kalanı alfanın yanından bir selam verip geçiyor, başka bir erkeğe homurtuyla soluyor ve onu öpüyordu. Alfa'nın gözü önünde biraz biçimsiz bir durumdu bu, ama ilginç olan, bu erkeklerin daima çatışmalarda hakem rolünü üstlenenler olmasıydı. Arnhem Hayvanat Bahçesi'nde de grubun baş hakemi Yeroen, asıl patron Nikkie'den daha fazla homurtu alırdı. Denebilir ki bir grup "oy"unu sevilen arabuluculardan yana kullanıyor, saygısını onlara gösteriyor, böylece alfanın sinirini bozuyor, o da tekrar tekrar görmezden gelince kendisinin de sözünün geçtiğini göstermek için görkemli bir blöf gösteri sergiliyor.

Yeroen, Nikkie'yi iktidara getirmekle, kendisi için nüfuzlu bir rol biçmişti. Ancak Luit'in ölümüyle ağırlığı ortadan kalktı. Birdenbire Nikkie'nin ihtiyar erkeğe ihtiyacı kalmamıştı. Artık kendi kendine patron olabilecekti, en azından öyle sanıyordu. Halbuki ben Amerika'ya gittikten kısa süre sonra Yeroen, daha genç bir erkek olan Dandy'yle bağ kurmaya başladı. Seneler sürse de Dandy sonunda Nikkie'nin liderliğine meydan okudu. Bu sırada doğan gerilim Nikkie'yi çaresiz bir kaçma eylemine sürükledi. Adanın etrafındaki hendeğin karşı tarafına geçmeye çalışırken boğuldu. Yerel gazete bunun intihar olduğunu iddia etmişti ama bana göre ölümle sonuçlanan bir panik ataktı. Bu, Yeroen'den kaynaklanan ikinci ölüm olduğundan, bu kumpasçı erkeğe ne zaman baksam bir katil gördüğümü itiraf etmek zorundayım.

Bu trajik olaydan bir yıl sonra halefim şempanzelere film göstermeye karar vermiş. *Şempanze Ailesi*, Nikkie hâlâ hayattayken hayvanat bahçesinde filme alınan bir belgeseldi. Maymunlar kış salonuna toplanıp, film beyaz duvara yansıtılmış. Ölen liderlerini tanımışlar mı? Gerçek boyutlarındaki Nikkie duvarda belirir belirmez Dandy bağırarak Yeroen'in yanına koşmuş, tam manasıyla kucağına atlamış! Yeroen'in yüzünde asabi bir sırıtiş varmış. Nikkie'nin "dirilişi" geçici de olsa eski anlaşmalarını tazelemiş.

Maymunun Gerisi

Bilinçli olsun olmasın, sosyal üstünlük daima zihinlerimizdedir. Toplumsal konumumuzu netleştirmek istediğimizde, dudaklarımızı gerip dişlerimizi göstermek gibi tipik primat yüz ifadeleri sergi-

leriz. İnsan güllüşü bir yatıştırma işaretinden türemiştir, kadınların erkeklere nazaran daha fazla gülmesinin sebebi de budur. Davranışlarınız, en dostça haliyle bile, binlerce şekilde saldırganlık olasılığının ipuçlarını verir. Başka insanların alanına girdiğimizde çiçek ya da şarap götürürüz, birbirimizi selamlarken elimizi açıp sallarız, bu hareketin kaynağının elinde silah olmadığını göstermek olduğu düşünülür. Hiyerarşilerimizi biçimselliğe dökeriz –beden duruşuyla, ses tonuyla– öyle ki deneyimli bir gözlemci, bir-iki dakikada kimin yukarıda kimin aşağıda olduğunu anlar. "Kıç yalama", "yerlere kapanma" ve "göğsünü dövme" gibi insan davranışlarından bahsederiz; benim çalışma alanımda resmen tanınmış davranış kategorileridir bunlar, hiyerarşilerin fiziksel olarak daha fazla dışa vurulduğu bir maziyi akla getirir.

Yine de aynı zamanda insanlar içten içe saygısızdır. On üçüncü yüzyılda yaşamış teolog, Aziz Bonaventura'nın bir sözü vardır: "Maymun ne kadar yukarı tırmanırsa gerisi o kadar iyi görünür." Yükseklerdekilerle dalga geçmeyi severiz. Onları aşağı çekmeye her an hazırızdır. Güçlüler de bunu gayet iyi bilir. "Taç giyen baş rahat uyumaz," yazmış Shakespeare. Çin'in ilk yüce imparatoru Ch'in Shih Huang Ti, güvenliğinden öyle endişe ediyordu ki görünmeden gelip gidebilsin diye saraylarına giden bütün yolların üzerini kapattırmıştı. Romanya'nın idam edilen diktatörü Nikolay Çavuşesku, Bükreşte, Sosyalist Zafer Bulvarı'ndaki Komünist Parti binasının altına üç katlı labirent tüneller, kaçış rotaları ve erzak dolu dolaplar yaptırmıştı.

Tabii en çok, seilmeyen liderler korkar. Asillerin değil de sıradan halkın desteğiyle Prenslığe getirilmenin çok daha iyi olduğuna dikkat çekmiştir Machiavelli; zira asiller kendilerini prensin konumuna öyle yakın hisseder ki onu değerden düşürmeye çalışırlar. Hem iktidarın tabanı ne kadar geniş olursa o kadar iyidir. Şempanzeler için de iyi bir öğüttür bu: En çok, ezilenleri koruyan erkekler sevilir ve saygı görür. Aşağıdan gelen destek yukarıya istikrar verir.

Demokrasi gerçekten de hiyerarşik mazi sayesinde mi başarılı mıdır? Etkili bir düşünce okulu, "orman kanunuyla" yönetilen, haşin ve kaotik bir mizaçla işe başladığımızı inanır. Kurallar üzerinde anlaşmaya varıp onların uygulanmasını daha yüksek bir otoriteye havale ederek kurtulmuşuzdur bundan. Tepeden inme hükümeti

haklı çıkarmak için kullanılan bildik tezdır bu. Peki ya tam tersiye-se? Önce yüksek otorite, onun ardından eşitlik çabaları gelmişse? Primat evrimi bunu gösteriyor. Asla kaos olmadı: Billur gibi berrak bir hiyerarşik düzenle işe başladık, sonra onu aynı seviyeye getirmenin yollarını bulduk. Türümüzün yıkıcı bir yönü var.

Pasif, barışçı ve hoşgörülü çok sayıda hayvan var. Bazı şebek türleri birbirini nadiren ısırır, dövüşlerden sonra kolayca barışır, yiyecek ve su konusunda birbirine hoşgörü gösterir. Tüylü örümcek şebeği neredeyse hiç kavga etmez. Primatologlar farklı "egemenlik tarzlarından" bahseder, yani bazı türlerde üst mevkidekiler sakın ve hoşgörülüdür, diğerlerinde zalim ve gaddar. Ancak bazı şebekler halim selim olsalar da asla eşitlikçi değildir. Alt tabakadakilerin devrim yapmasını, kuma çizgi çekmesini gerektiren bu eğilime şebeklerde çok az rastlanır.

Bonobolar da sakın ve görece barışçıdırlar. Şempanzelerle aynı törpüleme mekanizmalarını kullanırlar, hatta bunu en uç noktasına taşıyarak hiyerarşiyi tepetaklak etmişlerdir. Zayıf cins aşağıda kıpırdanmak yerine yukarıda faaliyet gösterir ve böylece hakikatte güçlü cins olur. Fiziksel olarak dişi bonobolar erkeklerden daha güçlü değildir, bu yüzden de sürekli barajlarını tamir eden kunduzlar gibi tepede kalmak için daimi çaba harcamaları gerekir. Ama gerçekten de takdire şayan bu başarının ardında bonoboların siyasal sistemi, şempanzelerinkine göre daha az akışkandır. Bunun sebebi en hayati koalisyonun yani anne oğul arasındaki koalisyonun değişmez oluşudur. Bonobolar, sistemi değiştirme kabiliyetine sahip değişken, fırsatçı ittifaklardan yoksundur. Onlar için eşitlikçiden ziyade hoşgörülü denebilir.

Demokrasi *aktif* bir süreçtir: Eşitsizliği gidermek çaba gerektirir. En yakın akrabalarımızdan, daha egemenlik odaklı, daha saldırgan olanın, demokrasinin altında yatan eğilimleri bize daha iyi göstermesinde şaşacak bir şey yoktur, çünkü insanlık tarihinin de kanıtladığı gibi demokrasi genelde şiddetten doğar. Onun uğruna savaşırız: *özgürlük, eşitlik ve kardeşlik*. Bize asla karşılıksız verilmemiştir; güçlülerden söke söke alınmıştır. İşin komik tarafı, en başta bu kadar hiyerarşik hayvanlar olmasaydık muhtemelen asla bu noktaya ulaşmayacak, temeldeki elzem dayanışmayı asla geliştiremeyecektik.

Cinsellik

Kama Sutra Primatları

Bu olağandışı ve fazlasıyla başarılı tür, daha yüksek güdülerini gerçekleştirmek için harcadığı kadar vakti daha temel güdülerini görmezden gelmek için harcar. Bütün primatlar arasında en büyük beyne sahip olduğu için gururludur, ama aynı zamanda en büyük penise de sahip olduğu gerçeğini gizlemeye çalışır.

DESMOND MORRIS

Gailesiz, eğlence düşkün, okumayı bilmeyen akrabalarımız, muhteşem Bonobo kuzenlerimize muhabbetle.

Onlar için Hayata teşekkür etmeli.

ALICE WALKER

Eskiden şempanzelerle çalışan bir hayvanat bahçesi bakıcısı bonobolarla tanıştırılmış ve yeni primat dostlarının birinden bir öpücük almıştı. Şempanzelerde öpücük cinsel değil dostça bir şeydir. Bonobonun dilini ağzında hissettiğinde nasıl şaşırmıştı ama!

İngilizcenin Fransızlara atfettiği dilli öpüşme, tam bir güven hareketidir: En duyarlı organlarımızdan biridir dil ve ağız ona en kolay zarar verebilecek vücut oyuğudur. Bu edim bir başkasının tadına bakmamıza imkân verir. Ama aynı zamanda salya, bakteri, virüs ve yiyecek alışverişine de. Evet yiyecek. Modern zamanlarda, birbirlerine sakızlarını veren gençler gelebilir aklımıza ama ağız öpüşünün annelerin çocukları beslemesinden çıktığı düşünülmektedir. Anne maymunlar gerçekten de çiğnedikleri yiyecek parçalarını yavrularına verir: Uzattıkları altdudaklarıyla bebeğin ağzına bırakır. Elbette bu noktada dil de devreye girer.

Fransız öpücüğü bonobonun en dikkat çekici, insansı erotik edimidir. Ne zaman öğrencilere bir bonobo filmi seyrettirsem sessizle-

şirler. Her türlü cinsel ilişkiyi seyretseler de en fazla, birbiriyle öpüşen iki genç erkek bonobodan etkilenirler. Tam olarak ne manaya geldiğinden asla emin olamasak da, birbiri üzerine kapanmış ağızlarla öyle hararetli ve kendinden geçerek öpüşürler ki öğrenciler gafil avlanır. Hiçbir Hollywood oyuncusu bu genç maymunların oynadıkları role verdiği duyguyu veremez. İşin komik tarafı bunun hemen ardından şakacıktan dövüşmeye ya da oyun olsun diye birbirlerini kovalamaya başlayıverirler. Bonobolarda erotik temas, yaptıkları diğer şeylere rahatlıkla karışır. Çabucak yemekten cinselliğe, cinsellikten oyuna, tımandan öpüşmeye geçiverirler. Hatta bir erkekle cinsel ilişkide bulunurken yiyecek toplamaya devam eden dişiler bile gördüm. Bonobolar cinselliği ciddiye alır, ama asla üniversite öğrencileriyle dolu bir konferans salonu kadar değil.

Biz insanlar, cinselliği sosyal hayatımızın dışına yerleştiririz, en azından yerleştirmeye çalışırız ama bonobo toplumunda bu ikisi tümüyle iç içe geçmiştir. İncir yapraklarımızın, doymak bilmez bir cinsel merak ortaya çıkarmaktan başka işe yaramaması komiktir.

Penis Kıskançlığı

Zaman zaman, bilgisayarıma yağan çöp mesajların yarısının, erkeklerin çoğunlukla gizli tuttukları bir vücut parçasının büyütülmesiyle ilgili olduğu izlenimine kapılıyım. Erkeklerin, erkekliklerinin ebatlarına duyduğu merak, hem kocakarı ilacı satanlar için gelir, hem de bitmez tükenmez fıkralar için espiroi kaynağıdır. Antik Yunan ve Roma'daki ibadet nesnelerinden, tombul purosunu çiğneyen Sigmund Freud'un her yerde gördüğü fallik simgelere kadar, penisin kendine has bir akıllı olduğu söylenegelmiştir.

Bin dokuz yüz altmışlarda tüylü ve tüysüz maymunlar arasında bulunduğu ölçsüz paralelliklerle bizi sarsan Desmond Morris'in, insan penisinin büyüklüğüne dikkatleri çekip insanı dünya üzerindeki en seksi primat olarak tanımlaması hiç şaşırtıcı değildi. Egomuza indirdiği darbeyi yumuşatmak üzere tasarlanmış zekice bir hamleydi. Erkeklerin, bir kıymeti harbiyesi olan yegâne alanda şampiyon olduklarını duymaktan daha fazla istedikleri bir şey yoktur. O zaman bonobolar hakkında o kadar az şey biliniyordu ki, Morris'in

bizi cinsel rekortmenler olarak sunması affedilebilir. Ama bu alanda bile rekortmen değiliz. Uyanık, uyarılmış bir maymunun ereksiyonunu ölçmek epey cesaret gerektirse de bonobonun çoğu erkeği gölgede bıraktığı söylenebilir. Hele vücudunun küçüklüğüyle orantılsak daha da fazla.

Gerçi bonobo penisi daha incedir ve tümüyle içeri çekilebilir, bu da ereksiyonun daha fazla dikkat çekmesini sağlar, hele erkek, genelde yaptıkları gibi, penisini aşağı yukarı sallıyorsa. Penisini "dalgalandırma" becerisinden belki daha dikkat çekici olanı, bonobo testislerinin insanlarınkine göre birkaç kat büyük olmasıdır. Şempanzeler için de geçerli olan bu durumun, çok sayıda erkekle çiftleşen dişilerin, başarılı bir biçimde döllenmesi için gerekli sperm miktarıyla ilgili olduğu düşünülmektedir. Erkek bonobonun cinsel organları bize iyi gelişmiş görünüyorsa, dişilerinki çok daha etkileyici gelecektir çünkü hem şempanzeler hem de bonoboların muazzam kabartıları vardır. Dikkatle bakıldığında goril ve orangutan dişilerinde görülen hafif şiş dudaklar gibi değildir bunlar. Bir dişinin arkasındaki futbol topu büyüklüğünde balonlardır, bunlarla civardaki erkeklere, eyleme hazır olduğunu pespembe işaret eder.

Bu kabartılar dudaklar ve klitoristen meydana gelir. Bonobo klitorisi, insanlara ve şempanzelere oranla daha çıkıktır. Genç dişilerde, küçük bir parmak gibi öne doğru uzanır, yaşlandıkça etrafında şişen dokunun içine gömülür. Bu anatomiye bakıldığında dişi bonoboların yüz yüze çiftleşmeyi tercih etmesine şaşmamak lazım. Ama maalesef erkekler, daha eski bir yöntem olan arkadan çiftleşmeyi tercih etmektedir. Dişi bonobolar genelde erkekleri, sırtüstü yatıp bacaklarını açarak davet ederler ya da erkek başka türlü başlarsa çabucak bu pozisyona geçerler.

Hayvanat bahçesini ziyaret edenlerin konuşmalarından da, göze batan maymun cinsel organlarını görünce şaşkına döndükleri anlaşılır. Bir kadının "Aman Tanrım, şu gördüğüm kafa mı?" bağırışını hiç unutamam mesela. Erkek maymunlarsa bunu asla başka bir şeyle karıştırmaz: Arkasında pembe kabarıklık olan bir dişiden daha heyecan verici hiçbir şey olamaz onlar için. Şahsen bu çarpıcı uzuvlara öyle alıştım ki bana ne tuhaf ne de çirkin geliyor, olsa olsa "havaleli" denebilir. Tam manasıyla kabarmış dişi maymunlar normal şekilde oturamaz; rahatsızca bir kalçalarından diğerine verirler

ağırlıklarını. Bu fazlalıkla nasıl başa çıkacaklarını ergenlikte, her âdet döneminde daha da büyümeye başladığında öğrenirler. Kaban doku hassastır, hemen kanar (ama çabuk da iyileşir). Ayakları sıkı sıkı sarmak ya da yüksek topuklu ayakkabı gibi kültürel insan icatları misali, çekici olmak için ödenen ağır bir bedeldir bu.

Bonobo klitoris ilgi talep etmektedir, zira insanlardaki daha küçük muadili hayli hararetli bir tartışma konusudur. Klitoris neye yarar? Böyle bir şeye gerçekten ihtiyaç var mıdır? Bu organın bir erkeğin meme uçları gibi tümüyle faydasız olduğundan tutun da, muhtemelen eşlerarası bağlılığa hizmet eden bir haz kaynağı olduğuna kadar türlü teoriler vardır. Birinci görüş, kadınların cinsellik peşinde koşmaya ihtiyacı olmadığını iddia eder, yeter ki kapıyı çaldığında kabul etsinler. Klitorise, evrimin "görkemli kazası" der bu görüş. İkinci görüş, klitorisin, cinselliği hoş ve bağımlılık yaratan bir şey haline getirmek için orgazmik deneyimleri mümkün kılacak şekilde evrimleştiğini söyler. Burada aktif bir dişi cinselliği varsayılır, hoşlandığı şeyi bulana kadar arayan bir cinsellik. Bu karşıt görüşler, kadınların toplum içindeki yerine dair karşıt ideolojilerle de aynı saflarda yer alır.

Üreme, tesadüflere bırakılamayacak kadar önemlidir. Her biyolog, sadece erkeklerin değil iki cinsiyetin de eş seçiminde aktif olmasını bekler. Hayvanların bütün seçenekleri incelediğini biliyoruz. Biliminsanları, kırmızı kanatlı kara tavuk nüfusunu, erkeklere vasktomisi uygulayarak kontrol altına almaya çalıştığında eğlence- li bir durum ortaya çıktı. Kısır erkeklerle yuva kuran dişilerin yumurtalarından yavru çıkmayacağı zannediliyordu. Halbuki yumurtaların çoğundan yavru çıktı, bu da dişilerin çaktırmadan sağlam erkeklerle "görüştüğü" anlamına geliyordu. Hayvanlar âlemi, fırsatları değerlendiren, cinsel müteşebbis dişilerle doludur, insan toplumu da istisna değildir. Anketlerde pek ortaya çıkmaz bu – davranış ölçümlerinde adı kötüye çıkmış bir yöntemdir anket.

Anketler, kadınların cinsel hayatını olduğundan farklı gösterir: Herkes, özellikle de kadınlar hakikati ifşaatmekte isteksizdir. Bunu biliriz çünkü kadınları konuşturmanın bir yolu vardır. Üniversite öğrencileri sahte bir yalan makinesine bağlandığında, böyle bir bas- kı hissetmeyen kadınlara göre iki kat daha fazla cinsel partnerleri olduğunu söylemişlerdir. Aslında erkeklerle aynı sayıda partner be-

yanında bulunmuşlardır. Yani kadınlarla erkekler, cinsellik anketlerinin bizi inandırdığından çok daha fazla benziyorlar birbirlerine.

Erkekler için üreine, dişilere nazaran daha hızlı bir işlem olduğundan, cinsiyetler arasında, cinsel eğilimler açısından önemli farklar olması gerektiği iddia edilir. Ama gerek bizim türümüzde gerekse başka pek çok türde, cinsellik sadece bebek yapmak demek değildir. Hazza ve rahatlamaya ne demeli, bir olma ve bağ kurmaya ya da benim bonoboların her gün yaptığı şeye: kırıkmış ilişkileri ütülemeye yarayan cinselliğe? Diğer faydaları da düşünüldüğünde, cinselliğin erkeklerin keyfi, kadınlarınsa vazifesi olduğu yönündeki Victoria çağı tezinin çok dar varsayımlara dayalı olduğu söylenebilir. Cinsellik genelde sevgi, güven ve yakınlığı ifade ediyorsa, en azından eşit ölçüde kadınların alanı da olduğu kabul edilmelidir. Kraliçe Victoria'dan, Manş Denizi'nin izin verdiği ölçüde uzak duran akıllı Fransızlar, bu seçenekler için inanılmaz genişlikte bir ifade yelpazesine sahiptir. Barışma sevişmesine *la réconciliation sur l'oreiller* (yastık üzerinde barışma) derler ve cinselliğin zihni rahatlatma işlevine, şirret bir kadına *mal baisée* (cinsel mahrumiyet altında) diyerek kaba bir göndermede bulunurlar.

Cinsellik ve cinsel arzunun, işgünü başladığında saklanması beklenir. Sosyal ve cinsel arasındaki keskin sınır bütün insanlar için geçerlidir. Gerçi mükemmelen muhafaza edildiği söylenemez. Eski den, evde çalışan hizmetçilerden, yemek pişirme ve temizlik dışında hizmetler de talep edilirdi; modern toplumda da bol bol cinsel ima ve tacizin olduğu işyerlerinde başlar çoğu gönül macerası. Wall Street'te simsarların doğum günlerini striptizci çağırarak kutladığı bilinir. Ama istisnalar olsa da sosyal ve cinsel alanlar birbirinden ayrı tutulur.

Bütün memelilerde doğal olan anne bakımına, baba bakımını da ekleyen aile birimleri üzerine kurulu toplumlarda yaşadığımız için ihtiyaç duyarız bu sınıra. Bütün insan toplumlarında çekirdek aile vardır, halbuki maymunlarda hiç yoktur. Şempanzeler için cinselliğin kamusal alandan uzakta yapılması gereken yegâne zaman daha yükseklerdeki birinin kıskançlığından korkulduğu zamandır. Çalışların arkasında bir randevu ayarlarlar ya da topluluktan uzaklaşırlar. Belki bizim mahremiyet arzumuzun kökeninde de bu vardır. Cinsellik bir gerilim kaynağıysa, huzuru korumanın bir yolu cinsel-

liğin görünürlüğünü azaltmaktır. İnsanlar bunu daha da ileri götürür, sadece edimin kendisini saklamakla kalmaz, uyarıcı ya da uyarılabilen vücut kısımlarını da saklar.

Bonobolarda böyle bir şey yok denecek kadar azdır. Cinsel özgürlüğe kavuşmuş olduklarının söylenmesi de bundandır. İyi de mahremiyet ve baskı gibi meseleler olmasa özgürlüğe gerek olur muydu? Sadece utanç, iffet sahibi değiller, rakiplerle başını belaya sokma dışında bir kaygı taşımıyorlar. İki bonobo çiftleşirken bazen küçükler, ayrıntıları görmek için üzerlerine atlar. Ya da başka bir yetişkin onlara katılıp, keyiften payını almak için kabartısını birine sürter. Cinsellik, uğruna rekabet edilen değil, paylaşılan bir şeydir. Bir dişi sırtüstü yatıp açıkta mastürbasyon yapabilir ve kimse bakmaz. Parmaklarını cinsel organında hızlı hızlı aşağı yukarı hareket ettirir, ama yavrusunu tımar etmek için elleri serbest kalsın diye bu iş için ayağını da kullanabilir. Bonobolar aynı anda birkaç iş yapma konusunda çok iyidir.

Penis büyüklüğünün bizi diğer primatlardan ayırdığını iddia ederken, orgazmın da sadece insana has olduğunu söylemiştir Desmond Morris. Dişi bonoboları GG-sürtünme denilen hararetli cinsel edim sırasında gören biri bu iddiaya inanmakta zorluk çekecektir. Dişiler hızla klitorislerini birbirine sürterken heyecanlı çığlıklar atar ve sırtırcasına dişlerini meydana çıkarırlar. Aynı zamanda dişiler düzenli olarak mastürbasyon da yapar, bir faydasını görmeseler bu edime gerek duymazlardı herhalde. Cinsel ilişkinin en üst noktasında dişilerin, hızlanan kalp atışı ve rahimde hızlı kasılmalar tecrübe ettiği yegâne tür olmadığımız, laboratuvar deneyleriyle de kanıtlandı. Makak şebekleri, insan orgazmındaki Masters ve Johnson kriterlerini karşılıyorlar. Kimse aynı çalışmayı bonobolar üzerinde yapmaya çalışmadı ama sınavı geçeceklerine kuşku yok.

Gerçi herkes bu olasılığa açık değil. Katıldığım en tuhaf akademik toplantılardan biri cinsellik üzerineydi. Gerçekliğin kelimelerden yapıldığına, anlatılarımızdan ayrı düşünülemeyeceğine inanan postmodern antropologlar tarafından düzenlenmişti. Toplantıdaki birkaç biliminsanından biriydim ve biliminsanları tanımı gereği olgulara, kelimelerden daha fazla güvenir. Böyle bir toplantının pek de iyi gitmeyebileceği baştan anlaşıyordu. Postmodernistlerden biri bir dilde "orgazm" kelimesi yoksa, o dili konuşan insanların cin-

sel boşalına yaşayamayacağını iddia ettiğinde ipler gerildi. Biliminsanları epey şaşırmıştı. Dünya üzerindeki bütün insanlar aynı cinsel organlara, aynı fizyolojiye sahip olduğuna göre deneyimleri nasıl tümüyle farklı olabilirdi? Bu bize, diğer hayvanlar konusunda ne söylüyordu? Hiçbir şey hissetmedikleri ima edilmiyor muydu? Cinsel hazzın dilsel bir başarı olduğu fikrinden galeyana gelerek, birbirimize üzerinde "Oksijen kelimesi olmasa insanlar nefes alabilir mi?" türü hınzır sorular yazan küçük notlar göndermeye başladık.

Morris'in insanın eşsizliği konusundaki son iddiası, medeni insanların duyarlılığını kanıtladığı düşünülen çiftleşme pozisyonudur. "Misyoner" pozisyonu sadece bizim türümüze has kabul edilmekle kalmaz, kültürel bir ilerleme olarak da görülür. Ama ardımızdaki milyonlarca yıllık cinsel evrim düşünüldüğünde insan cinselliğini diğer hayvanlarınkinden ayırma teşebbüsleri bana umutsuz geliyor. Bizi cinsel edimde bulunmaya zorlayan hormonlar ve bu ilginç akrobasiyi hem uygulanabilir hem de keyifli kılan anatomik özellikler, biyolojik olarak dikte edilmiştir. Eşsiz filan değildir: Bu işi yapma şeklimiz atlardan, hatta akvaryum balıklarından çok farklı değildir. Cinsel organlarımızın öne konumlanmış olması elbette doğal seçilimin misyoner pozisyonunu tercih ettiğini gösterir: Anatomik tasarımıımız bu şekilde çiftleşmeye müsaittir.

Bonobonun olağandışı adını bulan biliminsanları çiftleşmelerini de anlatmak istemişlerdi, ama o zamanlar bu konuyu ağza almak mümkün değildi. Eduard Tratz ve Heinz Heck, Latineden medet umarak şempanzelerin *more canum* (köpekler gibi) bonobolarınsa *more hominum* (insanlar gibi) çiftleştiğini söylemiştir. Bonobolar daha başka pek çok pozisyon gibi misyoner pozisyonunu da rahatça uygulayabilir. Kama Sutra'nın bütün pozisyonlarını bilirler, hatta bizim hayal dahi edemeyeceğimiz pozisyonları bile (mesela iki partnerin de ayaklarından baş aşağı asılı durması). Gerçi yüz yüze pozisyon, hem sık rastlanması hem de duygusal paylaşıma izin vermesi açısından özeldir. Ayrıntılı video çözümlemeleri, bonoboların, partnerlerinin yüzlerini ve seslerini takip ettiğini, girip çıkmanın ya da sürtünmenin hızını aldığı tepkiye göre ayarladığını göstermiştir. Partner göz temasında bulunmazsa ya da pek istekli görünmezse ayrılırlar. Bonobolar, fazlasıyla partnerlerinin deneyimlerine bağlı görünmektedir.

Bonobolar sadece çeşitli pozisyonlarda değil, neredeyse bütün partner kombinasyonlarıyla cinsel ilişkide bulunabilir. Cinselliğin sadece üreme için olduğu fikrini benimsemezler. Cinsel faaliyetlerinin dörtte üçünün üremeyle, en azından doğrudan alakalı olmadığını tahmin ediyorum: Hemcinsleriyle ya da dışının üreme döneminde değilken gerçekleşen durumlardan bahsediyorum. Ayrıca üremeyle alakası olmayan pek çok erotik kalıp da var, Fransız öpücüğünün yanı sıra fellatio ve diğerlerinin cinsel organlarını ovalamak erkekler arasında sıkça görülür. Bir erkek ayakta dik durup bacaklarını açarak, kalkmış penisini uzatır, karşısındaki de elini gevşekçe kapayarak aşağı yukarı okşama hareketleri yapar.

GG-sürtmenin erkeklerdeki karşılığı "kıç-kıç" diye bilinir, dört ayak üzerinde duran erkekler, kısa süreliğine kıçlarını ve erbezi torbalarını birbirlerine sürter. İki partnerin zıt yönlere baktığı düşük yoğunluklu bir selamlaşmadır bu. Bunun aksi olan penislerin birbirine sürtülmesi, heteroseksüel bir pozisyonu andırır, erkeklerden biri sırtüstü yatar diğeryse onun üzerine çıkar. İki erkek de ereksiyon halinde olduğu için penisleri birbirine sürtünür. Erkekler arasındaki cinsellikte hiç boşalma ya da anal penetrasyon girişimi görmedim. Bütün bu davranışlar hem tutsak hem de vahşi bonobolar da görülmüştür, doğal ortamda rastlanan tek davranış "penis-krim" diye tabir edilir: İki erkek bir daldan yüz yüze sarkarlar ve penislerini, eskrim yapar gibi birbirine sürterler.

Bu cinsel davranış zenginliği hakikaten şaşırtıcıdır ancak, bonobonun toplumda algılanışı açısından biraz çelişkili sonuçlar doğurmuştur. Bazı yazarlar ve biliminsanları bundan öyle rahatsızdır ki bilmece gibi konuşur. Mesela bonoboların sinemalarda sansürlenebilecek davranışlarından bahsederken "çok şefkatli" olduklarını söyleyen konuşmacılar dinledim. Özellikle Amerikalılar cinsellikten adlı adınca bahsetmekten kaçınır. "Ekmek" kelimesini sözlüklerinden çıkarmış, lafı dolandırdıkça dolandıran fırıncıların toplantısını dinlemeye benzer bu. Bonoboların cinselliği, sadece farklı cinsler arasındaki çiftleşmeleri sayarak genelde olduğundan daha az gösterilir. Bu durumda da gündelik hayatlarında olup bitenlerin çoğu hesaba katılmamış olur. "Cinsellik" kelimesinin normalde, okşama ve ağızla uyarma dahil, cinsel organlara yönelik her türlü kasıtlı temasa işaret ettiği düşünülürse (Başkan Clinton cinselliğe daha

dar bir tanım getirmeye çalıştığında mahkeme tarafından düzeltilmişti) bu sansür şaşırtıcı. Daha geniş bakıldığında cinsellik öpüşmeyi, davetkâr bir biçimde vücudu göstermeyi de kapsar, 1950'lerde ailelerin "Pelvis Elvis"ten dehşete kapılması tam da bundandı. Şahsen ben her şeyi adlı adınca söylemekten yanayım – iffet budalalığından doğan örtmece lafların bilim söyleminde yeri yok.

Bonobonun cinselliği hastalıklı ölçüde abartan bir hayvan olduğu izlenimini verdiysem, cinsel etkinliklerinin insanlardan bile daha düzensiz olduğunu eklemeliyim. İnsanlar gibi onlar da zaman zaman cinsellikle iştigal eder, sürekli değil. Temasların çoğu boşalma noktasına tırmanmaz – partnerler sadece birbirlerini okşar. Ortalama bir cinsel birleşme de insan standartlarına göre fazlasıyla hızlıdır: on dört saniye. Sonsuz bir seks âlemi değil, kısa cinsel yakınlık anlarıyla tatlanmış bir sosyal hayat görüyoruz. Gerçi böyle şehvetli bir yakın akrabamız olması, kendi cinselliğimize bakışımız açısından da önemli.

Bi Bonobolar

Bonoboların gerçekten de bu kadar cinselliğe ihtiyacı var mı? Biz insanların ihtiyacı var mı? Onca zahmete katlanmak neden? Bu tuhaf bir soru gibi görünebilir –sanki başka seçeneğimiz varmış gibi!– ama biyologlar, cinselliği verili kabul etmek yerine nereden geldiğini, neye yaradığını ve üremenin daha iyi yolları olup olmadığını merak ediyor. Neden kendimizi klonlamıyoruz? Klonlamanın, geçmişte işe yaramış genetik tasarımları yinelemek gibi, mesele sizi, beni (bunca yıldır yaşıyor olmak bile başlı başına bir başarı) başka birinin genlerindeki kusurları karıştırmadan tekrar yaratmak gibi bir üstünlüğü var.

İçinde yaşayacağımız cesur yeni dünyayı hayal edin, cinsiyetsiz, birbirinin aynı insanlarla dolu. Kimin kimi sevdiği, kimin kimi boşadığı, kimin kimi aldattığı hakkında dedikodu yok. İstenmeyen gebelikler, kız ya da erkek arkadaşınızı nasıl etkileyeceğinize dair salakça dergi yazıları, tensel günahlar yok ama çarpılmak, romantik filmler, seks sembolü pop yıldızları da yok. Daha verimli olabilir ama aynı zamanda insanın hayal edebileceği en sıkıcı yer olur bu dünya.

Neyse ki cinsel üremenin faydaları, sakıncalarının katbekat ötesinde. İki kopyalama yöntemini birden kullanan hayvanlar da bunu gayet iyi gösteriyor. Mesela ev bitkilerindeki yaprak bitlerinden birini alıp mikroskoba yerleştirin. Şeffaf karnında, annesinin tıpatıp aynı minicik kızlar göreceksiniz. Yaprak bitleri genellikle sadece kendi kendilerini klonlar. Ancak koşulların zorlaştığı sonbahar ve kış aylarında bu yöntem yeterince iyi değildir. Klonlama, sorun yaratan rasgele genetik mutasyonlardan kurtulmalarına engel olur. Bütün nüfus yığıldıkça yığılan kusurlar içinde boğulur. Bunun üzerine yaprak bitleri genlerin karışmasını sağlayan cinsel üremeye geçer. Cinsel olarak üretilen yavrular daha güçlü olur. Melez bir kedi ya da köpeğin, safkan olana nazaran daha sağlıklı olması gibi. Nesiller boyu devam eden tür içi döllenme klonlamaya benzer ve gittikçe artan genetik kusurlar yaratır.

"Vahşi tür" denen, gen destesinin cinsel yoldan karıştırılması sonucu ortaya çıkan şeyin daha sağlıklı olduğu bilinmektedir. Mesela hastalıklara daha iyi direnir çünkü parazitlerin daimi evrimine ayak uydurabilir. Bonobolar ve şempanzelerden ayrıldığımızdan beri soyumuz yaklaşık 250.000 nesil görmüştür, bakterilerse 250.000 nesli sadece dokuz yıl içinde görür. Parazitlerin hızlı nesil-dönüşümü, içinde barındıkları hayvanları, savunmalarını değiştirmeye zorlar. Sadece parazitlerle mücadele etmek için bağışıklık sistemimiz sürekli hareket halinde olmalıdır. Biyologlar buna Kupa Kızı Hipotezi derler, *Alice Harikalar Diyarında* kitabında, Alice'e "Olduğun yerde kalmak için çok koşman gerekir!" diyen Kupa Kızı'na atıfla. Hem insanlar hem de hayvanlar bu koşuyu cinsel üremeyle yapar.

Tabii bu sadece cinselliğin neden var olduğunu gösterir, neden sıklıkla onunla iştigal ettiğimizi değil. Çok daha azıyla da gayet iyi üremez miydik? Cinselliğin sadece üreme için olduğunu iddia eden Katolik Kilisesi de bunu düşünmektedir. Peki cinselliğin haz yönü bu görüşü yalanlamaz mı? Yegâne amacı üreme olsa cinsellik bu kadar keyif vermezdi kuşkusuz. Çocukların sebzelere baktığı gibi bakardık ona: tavsiye edilen, can sıkıcı bir şey. Doğa Ana bize başka bir şey uygun görmüş. Erojen bölgeler denilen yerlerde, doğrudan beynin keyif merkezlerine bağlı binlerce sinir ucuyla (sadece küçük klitoriste sekiz bin tane) beslenen cinsel arzu ve tatmin bedenimizin yapısına nakşolmuş. Haz arayışı, insanların üreme için

gerekli olandan daha fazla cinsel ilişkide bulunmasının bir numaralı sebebi.

En yakın akrabalarımızdan birinin en az bizimki kadar iyi gelişmiş cinsel organlara sahip olması ve bizden bile daha fazla "gerek-siz" cinsellikle iştigal etmesi, incelediğimiz yakın akrabalar üçlüsünde cinselliğe düşkünlüğü, çoğunluğun paylaştığı bir özellik haline getiriyor. Şempanzeler istisna. Onların cinsel hayatı insanlar ve bonobolarla kıyaslandığında biraz fakir, hem sadece doğada değil hayvanat bahçelerinde de. Aynı alana sahip, aynı miktarda gıda alan, aynı miktarda cinsel partnere sahip, tutsak şempanzelerle bonobolar kıyaslandığında, yedi saatte bir cinsel ilişki gözlenen şempanzelere karşılık bonobolar bir buçuk saatte bir cinsel edimde bulunuyorlar, hem de partner açısından daha geniş bir çeşitlilikle. Yani aynı ortamda bile bonoboların cinselliği daha baskın.

Ama bunların hiçbiri sorumuzu cevaplamıyor – insanlarla bonobolar cinsel açıdan neden böyle hazcı? Neden belli zamanlarda üretilen yumurtayı döllemenin ve bunu mümkün kılacak partnerlerin ötesine geçen cinsel iştahlar bahsedilmiş bize? Okurlar cinsel partner zevklerinin bu kadar çeşitli olmadığını söyleyerek itiraz edebilirler ama *bizi tür olarak düşünüyorum*. Bazı insanlar heteroseksüel, bazıları gey, bazıları partnerlerinde çeşitlilikten hoşlanıyor. Dahası bu sınıflandırmalar rasgele görünüyor. Amerikalı cinsellik araştırmaları öncüsü Alfred Kinsey, insanların cinsel tercihlerini bir bütün içinde ele almış, dünyanın koyunlarla keçiler diye ikiye bölünmediğini, bildik ayrımlarımızı doğanın değil toplumun yaptığını söylemişti.

Cinselliğe karşı tutumlarda inanılmaz bir çeşitlilik olduğunu ortaya koyan kültürlerarası çalışmalar Kinsey'nin görüşünü destekliyor. Homoseksüellik, bazı kültürlerde rahatça ifade edilir, hatta teşvik görür. Akla ilk gelen antik Yunanlılar ama Avustralya'nın Aranda kabilesi de var; oğlanlar bir kadınla evlenmeye hazır olana kadar kendilerinden yaşça büyük bir erkekle cinsel birliktelik yaşar ve kadınlar zevk için birbirlerinin klitorisini ovalar. Yeni Gineli Kerkilerde, erkeklerle cinsel ilişkiye girmek her oğlanın ergenlik töreninin bir parçasıdır; ayrıca bazı kültürlerde, sperm yutmanın erkeklik gücü verdiği düşünüldüğünden, oğlanlar, yaşça büyük erkeklerle oral seks uygular. Bu durumu, homoseksüelliği korku ve tabular-

la çevreleyen kültürlerle kıyaslayın, özellikle de heteroseksüelliklerini vurgulayarak erkekliklerinin altını çizen erkeklerle. Hiçbir heteroseksüel erkek homoseksüel zannedilmek istemez. Hoşgörüsüzlük, herkesi kendi cinselliğini yontmaya, parçalar arasından daha mazbut görünenleri seçmeye mecbur bırakır, halbuki alttan alta geniş bir tercihler yelpazesi mevcut olabilir, buna hiç tercihi olmayan bireyler de dahildir.

Bu kültürel yapıyı vurgulamamın sebebi, homoseksüelliğin nasıl çıkmış olabileceğine dair bildik evrim meselesinin manasızlığını açıklamak. İddia şu, homoseksüeller üremediğine göre uzun zaman önce soyları tükenmiş olmalıydı. Ancak modern yaftalama uygulamalarını kabul edersek bir bilmece teşkil eder bu. Ya ilan edilen cinsel tercihler sadece yaklaşık şeylerse? Ya şu değilse budur şeklinde düşünecek biçimde beynimiz yıkandıysa? Homoseksüellerin üreyemeyeceği önermesine ne demeli? Durum gerçekten bu mu? Elbette üremeye muktedirler ve modern toplumda çoğu hayatlarının bir döneminde evleniyor. Dünyamızda çok sayıda gey çift aile kuruyor. Soylarının tükeneceği iddiası, homoseksüellerle heteroseksüeller arasında genetik bir uçurumu da varsayıyor. Cinsel tercihlerin bünyevi olduğu doğru –yani doğuştan geliyorlar ya da küçüklükten kendilerini belli ediyorlar– ama "gey geni" söylentilerine rağmen homoseksüellerle heteroseksüeller arasında sistematik genetik farklılık olduğuna dair hiç kanıt yok.

Cinsel alanın dışına çıkıp, hepimizde böyle bir çekimin belli bir derecede olduğunu varsayarak insanın kendi cinsiyetinden olanlara duyduğu çekimden bahsedelim. Bize benzeyen bireylerle kolayca bağ kurarız, bunu idrak etmekte bir zorluk yok. Hemcinsel duyulan çekim karşı cinse duyulan çekimi engellemediği müddetçe gelişmesi önünde bir engel olamaz. Şimdi bu fikre şunu ekleyelim: Sosyal çekimle cinsel çekim arasında gri bir bölge vardır. Yani hemcinsel duyulan çekim ancak belli koşullarda su yüzüne çıkabilecek cinsel içerimler taşıyabilir. Karşı cins uzun müddet göz önünde olmazsa, mesela yatılı okullarda, hapisanelerde, manastırlarda ya da gemilerde, hemcins bağlanması başka koşullarda olmayacak şekilde cinselliğe dönüşebilir. Ya da ketlemeler ortadan kalktığında, mesela içkiyi fazla kaçırdıklarında, erkekler birden birbirlerinin boyunlarına atılabilir. Bilinçli olarak cinsellik içermeyen çekimlerin cin-

sel bir yönü olabileceği fikri elbette yeni değil: Freud bundan uzun süre önce bahsetmişti. Cinsellikten öyle korkarız ki onu kapaklı, küçük bir kutuya tıkıştırmaya çalışırız, ama her seferinde dışarı çıkar ve daha başka bir sürü eğilimle karışır.

Kendi cinsiyetimize duyduğumuz çekim, üremeyle çelişmediği sürece evrim açısından bir mesele değildir. Şimdi bir de bu çekimin büyük bir değişkenlik taşıdığını varsayalım, bireylerin çoğunluğunda sosyal tarafı ağır basıyor, azınlığında cinsel tarafı. Küçük bir azınlık bu. Kinsey'nin nüfusun %10'unun homoseksüel olduğu tahmini bayağı abartılıydı. Yakın zamanda yapılmış araştırmalar bu rakamın yarısından azını bildiriyor. Bu azınlığın içinde sadece çok küçük bir bölümü heteroseksüel cinselliği ve dolayısıyla üremeyi tümüyle dışlıyor. 1990'larda ABD ve Büyük Britanya'da gerçekleştirilen, şimdiye kadar yapılmış en büyük, rasgele, cinsel davranış araştırması dışlayıcı homoseksüel sayısının %1'in altında olduğunu söylüyor. Ancak bu mini azınlık başka kimsede olmayan genler taşısa bir bilmece doğardı – bu genler nasıl aktarılacak? Ama söylediğim gibi böyle genlere dair hiç sağlam kanıt yok. Hem nüfusun, üreme kabiliyetine sahip %99'u, homoseksüelliğin de sonuçlarından biri olduğu hemcins çekimini iletmekte bir sorun yaşıyormuş gibi görünmüyor.

Bu sonuç, kimi muhafazakârların verdiği isimle "hayat tarzı seçimi" olmaktan ziyade doğuştan gelen bir özellik kimi bireyler için. Benliklerinin bir parçası. Bazı kültürlerde bunu göstermekte özgürler, bazılarındaysa saklamaları gerekiyor. Kültürsüz insan diye bir şey olmadığından, bu etkilerin yokluğunda cinselliğimizin neye benzeyeceğini bilme şansımız yok. Saf insan doğası Kutsal Kâse gibi: Daima aransa da asla bulunamıyor.

Ama bizim de bonobomuz var. Bu maymun hiç cinsel yasak bilmediği, pek az da ketlemesi olduğu için çok eğitici. Bizim yarattığımız kültürel örgülere sahip olmayan bonoboların zengin bir cinselliği var. Bonoboların tüylü insanlar olduğu manasına gelmiyor bu: Ayrı ve farklı bir tür oldukları besbelli. Kinsey'nin heteroseksüellikten homoseksüelliğe 0-6 derecelendirmesinde insanlar yoğunluklu olarak heteroseksüel uçta olsalar da bonobolar tümüyle "bi" görünüyor, yani Kinsey'ye göre tam 3 numara. Aslında tam manasıyla panseksüeller – cins adları düşünüldüğünde çok isabetli bir

yafta. Bildiğimiz kadarıyla hiç dışlayıcı heteroseksüel ya da homoseksüel bonobo yok: Hepsi her tür partnerle cinsellik yaşıyor. En yakın akrabalarımızdan biri hakkındaki bu havadis patladığında, gey internet sitelerinden birinde bir tartışmaya dahil oldum; bir kısmı bunun homoseksüelliğin doğal olduğu manasına geldiğini söylüyor, bir kısmı da ilkel gösterdiğinden şikâyet ediyordu. "Doğal" kelimesi kulağa hoş geliyordu, "ilkel" nahoş; bu durumda gey cemaati bonobolara memnun olsun mu olmasın mı gibilerinden bir soru çıktı. Bu sorunun cevabını bilmiyordum: İnsanlar sevse de sevmese de bonobo diye bir şey var. Onlara "ilkel" kelimesini biyolojideki anlamıyla kabul etmelerini önerdim – yani daha eski bir form olarak. Bu manada heteroseksüelliğin homoseksüellikten daha ilkel olduğu kesindi: İlk başta, iki cinsiyete ve cinsel dürtüye yol açan cinsel üreme vardı. Bu dürtünün farklı uygulamaları, hemcinslerarası cinsel ilişkiler dahil sonradan eklenmiş olmalı.

Hemcins cinselliği insanlar ve bonobolarla sınırlı değil kuşkusuz. Şebekler egemenliklerini göstermek için kendi cinslerinden grup üyelerinin üzerine çıkar, ayrıca barışmak için geri taraflarını sundukları da bilinmektedir. Makaklarda dişiler birbirleriyle heteroseksüel bir çift gibi, biri sürekli altta, diğeri üstte ilişkiye girer. Hayvanlar âleminde homoseksüel cinsellik örnekleri çoktur: birbirlerinin üzerine çıkan erkek fillerden, birbiriyle cilveleşen zürafalara, kuğuların selamlama törenlerinden, balinaların karşılıklı okşamalarına kadar. Ama bazı hayvanlar bu tür davranışların sık rastlandığı dönemlerden geçse bile, "homoseksüel" kelimesini ve baskın bir yönelim imasını kullanmaktan imtina ediyorum. Dışlayıcı hemcins yönelimleri hayvanlar âleminde enderdir, hatta hiç yoktur. Bonobolar bazen gey hayvanlar olarak sunulur. Neredeyse her büyük şehirde bir Bonobo Bar vardır. Doğru, bu terimi sadece edimi tanımlamak amacıyla kullanmak kaydıyla, bonobolar sık sık homoseksüel cinsel ilişkiye girer. Dişiler bunu sürekli yapar ve doğrusunu söylemek gerekirse GG-sürtünme, toplumlarının siyasi çimentosudur. Dişiler arasındaki bağı önemli bir parçasıdır. Erkekler de sık sık birbirleriyle cinsel temas kurar ama dişiler kadar yoğun değil. Ama bunların hiçbiri bonoboları gey yapmaya yetmez. Cinselliği kendi cinsiyetine mensup olanlarla sınırlamış bonobo görmedim hiç. Her türlü cinsel ilişkiye açık ve biseksüeldirler.

Bonobo cinselliğinin en çarpıcı yanı, tümüyle gelişigüzel olması ve sosyal hayatla mükemmelen bütünleşmesidir. Biz karşılaştığımızda selamlaşmak için el sıkışırız ya da birbirimizin omzunu sıvazlarız, bonobolar cinsel organlarıyla tokalaşır. San Diego'nun kuzeydoğusundaki vahşi hayvan parkında vuku bulan bir sahneyi anlatayım; bakıcılarla birlikte bonobolara paylaşımları için yiyecek vermiştik, bu arada popüler bir bilim programından gelen kamermanlar bonoboların sofrada adabını çekeceklerdi. Onları, içinde palmiye ağaçları olan geniş bir çimenlikte filme aldık. Akili adında, gelişimini tamamlamış, kaslı bir erkek mevcut olduğu halde grubu o sırada yirmi bir yaşında olan Loretta yönetiyordu. Maymunlar tam da yapmaları gerekeni yaptılar: Yemek yüzünden çıkan gerilimi cinsellikle çözdüler.

Büyük bir demet zencefil yaprağı –en sevdikleri yiyecek– grubun önüne atıldığında Loretta ona hemen el koydu. Bir süre sonra Akili'nin biraz yemesine izin verdi, ama daha genç bir yetişkin dişi olan Lenore katılmakta tereddüt ediyordu. Loretta yüzünden değil, nedense Akili'yle arası pek iyi olmadığı için. Bakıcı, bunun kalıcı bir soruna dönüştüğünü söylemişti. Lenore sürekli Akili'ye bakıyor, her hareketinden irkiliyordu. Lenore birkaç kere uzaktan cinsel organını gösterdi. Akili ona cevap vermeyince yaklaşıp genital kabarıklığını erkeğin omzuna sürdü ve kabul gördü. Bunun ardından gruba katılmasına izin verildi ve hep birlikte sükûnetle yemeklerini yediler ama yiyeceği halen sıkı sıkıya Loretta kontrol ediyordu.

Grupta kafası başka şeylerle meşgul bir ergen olan Marilyn de vardı. Akili'ye âşıktı ve peşinden ayrılmıyor, onu sürekli cinselliğe davet ediyordu. Marilyn bir müddet havuzda oynadı; eliyle cinsel organlarını uyarıyor, dudaklarını suya batırıyordu. Kendini bu şekilde galeyana getirdikten sonra Akili'nin kolundan çekerek onu çiftleşmek için suya doğru götürdü. Akili daha önce pek çok kere onun gönlünü etmişti ama bu sefer Marilyn'le yiyecek arasında bocalıyordu. Cinselliğin neden diz boyu suda vuku bulması gerektiğini bilemiyorum: Belki Marilyn suyu fetiş haline getirmişti. Kendine has cinsel davranışlar bonobolarda görülmedik şey değildir.

Bu arada Loretta, Lenore'un bebeğine büyük ilgi gösteriyordu. Bebek ne zaman yakınına gelse, parmağıyla kısa süre cinsel organını uyarıyordu, bir keresinde bebeğe sarılıp kasığıyla erkek gibi

hareketler yapmıştı. Bir noktada anne, eliyle Loretta'nın cinsel organını uyardı, sonra da bebeğini kucağına almaya zorlar gibi Loretta'ya uzattı.

Bu kısa zaman diliminde bonoboların cinselliği cinsellik için (Akili ve Marilyn), uzlaşma için (Lenore ve Akili), şefkat göstermek için (Loretta ve bebek) kullandığını gördük. Genellikle cinselliği üreme ve arzuyla ilişkilendiririz ama bonobolarda başka türlü ihtiyaçlara da hizmet eder. Tatmin asla tek hedef değildir ve üreme, cinselliğin işlevlerinden sadece bir tanesidir.

Hanımlar ve Yosmalar

Bonobo dişileri, hamilelik ya da emzirme gibi, doğurgan olmadıkları dönemlerde bile genital bölgelerini kabartırlar. Şempanzeler böyle değildir. Dişi şempanzelerin, erişkin hayatlarının %5'inden daha kısa bir süre kabardıkları tespit edilmiştir, bonobolardaysa bu oran %50'ye yakındır. Dahası, dişilerin âdetleri sırasındaki kısa mola dışında bonobo cinselliği bütün döngü boyunca devam eder. Kabarıklığı olan bir primat için şaşırtıcı bir durum. O gülünç balonlar doğurganlığı ilan etmekten başka ne işe yarıyor?

Cinsellik ve kabarıklık doğurganlıktan bağımsız olduğuna göre bir bonobo erkeğinin, hangi yavruların babası olduğunu anlamak için Einstein olması lazım. Maymunlar cinsellikle üreme arasındaki bağlantının farkında olmasalar da –sadece bir farkındayız– erkek hayvanların, cinsel ilişkide bulundukları dişinin yavrusunu kayırmaları, böylece kendi dölllerine bakıp onları korumaları olağandır. Ama bonobolar öyle çok partnerle öyle çok cinsel ilişkide bulunur ki bu ayrım imkânsızlaşır. Babalığın belirsiz kaldığı bir sosyal sistem tasarlanacak olsa, Doğa Ana'nın bonobo için tasarladığından daha iyisi yapılamaz herhalde. Aslında artık, temel sebebin tam da bu olabileceğine inanıyoruz: dişilerin erkekleri cinsel ilişkiye çekmekten kazançlı çıkması. Yine bilinçli bir niyet olması söz konusu değil, sadece doğurganlığın yanıltıcı bir biçimde sunumu var. İlk başta bu fikir insanı hayrete düşürüyor. Babalık asla annelik gibi kesin olmasa da, türümüz babalığa duyulan yüksek güven sayesinde epey başarılı olmadı mı? Cinsel ilişki konusunda hiçbir sınırlama tanımayan erkek hayvanlara oranla insanlar bu hususta biraz daha emin. Erkekle-

rin kimin kendi yavrusu olduğunu bilmesinin ne sakıncası var? Bebek katli: yavruların erkekler tarafından öldürülmesi.

Güney Hindistan'da Bangalore'daki tarihi toplantıda ben de vardım. Ünlü Japon primatoloğu Yukimaru Sugiyama, erkek langur şebeklerinin, eski lideri kovalayıp haremını devraldıklarında bütün yavruları öldürdüğünü ilk orada anlatmıştı. Annelerinin kucağından yavruları çekip alıyor, köpekdişleriyle deşiyorlarmış. Bu toplantı 1979 yılında yapılmıştı ve o sırada hiç kimse tarih yazıldığına, çağımızın en kışkırtıcı evrim hipotezlerinden birinin doğduğunun farkında değildi.

Sugiyama'nın sunumu tam bir sessizlikle karşılandı, bunu, oturumu yöneten kişinin "davranış patalojisi" dediği bu şaşırtıcı örneklerle getirdiği şüpheli övgü takip etti. Yöneticinin sözleriydi bunlar, konuşmacının değil. Hayvanların kendi türlerini, hem bile rek öldürdüğü fikri hem anlaşılmaz hem de iticiydi.

Sugiyama'nın keşfi ve bebek öldürmenin erkek üremesine yardımcı olduğu yorumu on yıl boyunca görmezden gelindi. Sonra bunu teyit eden başka raporlar da gün ışığına çıkmaya başladı, önce diğer primatlarda, zamanla daha birçok hayvanda: ayıdan kır sinçabına, yunuslardan kuşlara kadar. Mesela bir erkek aslan bir sürünün başına geçtiğinde, dişiler yavrulara zarar vermesin diye büyük gayret harcıyordu ama genelde boşuna. Hayvanlar kralı, çaresiz yavruların üzerine atlar, boyunlarını ısırıp şöyle bir silkeler, anında öldürür ama yemez. Kasten yaptığı açıktır. Hayatta kalma ve üremeden bahsedemeyen aynı teorilerin, masum yeni doğanların ortadan kaldırılmasına da uygulanabileceğine inanamıyordu bilim çevreleri.

Ama iddia edilen tam da buydu. Bir erkek bir grubun başına geçtiğinde sadece önceki lideri kovalamakla kalmaz, onun son üreme gayretlerini de ortadan kaldırır. Bu şekilde dişiler gebelik döngüsüne daha çabuk girer ve böylece yeni erkeğin üremesi kolaylaşır. Bu fikrin mimarı olan Amerikalı antropolog Sarah Blaffer Hrdy, insanlardaki bebek katli örneklerine de dikkatleri çekmişti. Mesela çocukların üvey babaları tarafından kötü muameleye maruz bırakılma riski biyolojik babalara göre çok daha yüksek; bu da erkek üremesiyle ilgili bağlantıya uygun görünüyor. İncil'de, Firavun'un yeni doğan bebeklerin öldürülmesi emrini verdiği yazar, ondan da ünlüsü "Bethlehem'de ve bütün yöresinde bulunan ve iki yaşından kü-

çük erkek çocuklarının hepsini" öldürten Kral Hirodes'tir (Matta 2:16). Antropolojik kayıtlar, savaştan sonra esir alınan kadınların çocuklarının katledilmesine sıkça rastlandığını gösterir. Bizim türümüzü de erkeklerin bebekleri öldürmesi tartışmalarına dahil etmek için pek çok sebep vardır.

Bebek öldürmek sosyal evrimde, erkekle erkeği, erkekle dişiyi karşı karşıya getiren anahtar bir etken kabul edilir. Dişiler bundan hiçbir şey kazanmaz: Bir bebeğin kaybedilmesi daima felakettir. Hrđy, dişilerin savunmaları üzerine de teoriler geliştirmiştir. Kuşkusuz dişiler, kendilerini ve yavrularını korumak için ellerinden geleni yapar ama erkeklerin daha büyük cüssesi ve (büyük köpek-dişleri gibi) özel silahları yüzünden bu çabaları çoğunlukla hüsrarla sonuçlanır. Yapılabilecek en iyi şeylerden biri babalığı muğlak bırakmaktır. Aslanlarda ve langur şebeklerinde olduğu gibi dışarıdan gelen erkekler sürünün başına geçtiğinde, etrafta gördüğü yavrulardan hiçbirinin babası olmadığına % 100 emin olabilir. Ama bir erkek aynı grubun içinde yaşıyorsa ve karşısında tanıdığı bir dişiy-le bebeği varsa iş değişir. Yavru pekâlâ ona da ait olabilir, bu da onu öldürmenin erkeğin genlerini iletmekte başarısız olacağı anlamına gelir. Evrim açısından bakıldığında, bir erkeğin kendi dölünü yok etmesinden daha beteri olamaz. Bu yüzden de doğanın erkeklerle iyi kötü iş görecektir bir kanun sunduğu varsayılır: Sadece yakın zamanda cinsel ilişkide bulunmadıkları dişilerin yavrularına saldır-mak. Erkekler için garanti bir yöntem gibi görülebilir bu, ama dişilerin zekice bir karşı taktiğine de kapıyı aralar. Bir dişi, pek çok erkeğin kendine yanaşmasına izin vererek yavrusunun öldürülmesine karşı önlem alabilir çünkü eşlerinden hiçbiri yavrunun kendine ait olabileceği olasılığını gözardı edemez. Başka bir deyişle, önüne gelenle yatmak kazançlıdır.

İşte bulduk: Bonobolarda bol cinsellik olmasının ve hiç bebek katli olmamasının olası sebebini bulduk. Ne arazide ne de tutsak maymunlar arasında hiç bebek katline rastlanmamıştır. Erkeklerin küçük bebeği olan dişileri kovaladığı görülmüştür, ama karşılarında buldukları muazzam savunma, bebek katline karşı şiddetli bir muhalefetin varlığını gösterir. Bonobo maymunlar arasında tek istisnadır çünkü insanlar bir yana, goril ve şempanzelerde de bebek katli belgelenmiştir. Uganda'daki Budongo Ormanı'nda büyük bir

erkek şempanze, elinde kendi türünden, kısmen yenmiş bir bebekle görülmüştü. Yanında başka erkekler de vardı ve cesedi birbirlerine atıyorlardı. *Gorillas in the Mist* (Sisteki Goriller) kitabıyla tanınan Dian Fossey, bir gümüşsırtlı gorilin hızla bir grubun içine daldığını görmüş. Bir gece önce doğum yapan bir dişi ayağa kalkıp göğsünü yumruklayarak bu saldırıya karşılık vermiş. Meydana çıkan karnına tutunan yeni doğmuş yavruya erkek bütün gücüyle vurmuş: Yavru inleyerek ölmüş.

Doğal olarak bebek katlini iğrenç buluyoruz. Arazi araştırmacılarından biri, etrafını erkekler sardığında yavrusunu saklamaya çalışarak yerde sürünen ve saldırıyı engellemek için deli gibi homurtuyla soluyan bir dişinin yardımına koştuktan kendini alamamış. Mesleğinin gerektirdiği müdahale etmeme zorunluluğunu unutup büyük bir sopayla erkeklerin karşısına dikilmiş. Bu çok akıllıca bir davranış sayılmaz çünkü şempanzeler bazen insan da öldürür, ama bilimsani bu sefer postu kurtarmış ve erkekleri korkutmayı başarmış.

Dişi şempanzelerin, doğum yaptıktan yıllar sonra bile, kendi türlerinin toplandığı yerlerden uzak durmasına şaşmamak lazım. Bebek katlini engellemek için birincil stratejileri uzak durmak olabilir. Cinsel bölgelerindeki kabarıklık, ancak üç-dört yıl sonra, bakım döneminin sonuna doğru tekrar meydana çıkar. O zamana kadar, cinsellik peşinde olan erkeklerle sunacak bir şeyleri olmadığı gibi saldırgan bir ruh haline girmiş erkekleri engelleyecek etkili bir yöntemleri de yoktur. Dişi şempanzeler hayatlarının büyük bölümünü, kendilerine bağlı yavrularıyla, tek başlarına dolaşarak geçirirler. Halbuki Bonobo dişileri doğum yapar yapmaz gruba tekrar katılır ve birkaç ay içinde yeniden çiftleşir. Korkacak fazla bir şeyleri yoktur. Bonobo erkekleri hangi yavrunun kendilerine ait olduğunu asla bilemez. Ayrıca dişi bonobolar baskın olduklarından yavrularına saldırmak risk arz edebilir.

Serbest aşk kendini korumaktan mı doğar? "İşte bu yüzden yosma o hanım," derdi Frank Sinatra olsa. "Sever serbestliği, saçlarında taze rüzgâr / Gamsız hayat". Gerçekten de dişi bonoboların galesiz yaşamları, başka pek çok dişi hayvanın üzerindeki kara bulttan çok uzaktır. Evrimin bebek katline son verilmesi için yaptığı teşvik hiç de küçümsenemez. Bonobo dişileri bir dava –cinsiyetleri açısından en hayati dava– uğruna mücadele verir, ellerindeki bü-

tün silahlarla, hem cinsellik hem saldırganlıkla. Zafer kazanmışa benziyorlar.

Gerçi bu teoriler bonobo cinselliğindeki çeşitliliği açıklamaktan âciz. Bu davranışın kökenine dair benim tahminim, evrim bonoboları heteroseksüel parti hayvanlarına dönüştürdükten sonra cinselliğin hemcins bağlanması ve çatışma giderme gibi diğer alanlara da sıçramış olduğu. Tür tümüyle cinsellik üzerinden şekillenmiş, fizyolojilerinin de gösterdiği gibi. Sinirbilimciler, memelilerdeki oksitosin hormonuna dair ilginç şeyler keşfetti. Oksitosin rahim kasılmalarını (doğum sancısı çeken kadınlara düzenli olarak verilir) ve süt salgısını uyarır. Bir de bilinmeyen yönü vardır: Saldırganlığı azaltmak. Erkek fareye bu hormonu vererseniz yavrulara saldırma ihtimali epey azalır. Daha da ilginç bu hormonun erkek beynindeki sentezinin cinsel ilişkiden sonra en üst seviyeye çıkmasıdır. Başka bir deyişle cinsellik dokunaklı-hisli bir hormon üretir, o da sakın tavırlara sebep olur. Fiziksel şefkatin olağan, cinsel hoşgörünün yüksek olduğu toplumların genelde böyle olmayan toplumlara göre neden daha az şiddete meyilli olduğunun biyolojik açıklaması olabilir bu. Daha barışçı toplumların oksitosin seviyeleri daha yüksektir belki. Kimse bonobolarda oksitosin ölçümü yapmadı ama eminim bundan daha bol bir şeyleri yoktur.

Amsterdam Hilton'da, Vietnam Savaşı'na karşı bir hafta "yatma" eylemi yapan John Lennon'la Yoko Ono belki de çok haklılardı: Aşk barış getirir.

Bekâret Kemerleri

Bonobo dişileri, hayali Bebek Katline Karşı Anneler (BKKA) örgütü içinde nadide bir başarı hikâyesi sunuyorlar belki, ama bir de dönüp kendimize bakalım. Kadınlar da BKKA'da faal mi?

Bizim türümüz bonobo modeli yerine kendine göre bir yöntem geliştirmiş. Kadınların bonobolarla paylaştığı iki unsur, yumurtladıklarının bariz olarak anlaşılmaması ve bütün döngü boyunca cinsel ilişkide bulunabilmeleridir. Ama benzerlikler burada biter. Hani genital kabarıklık, hani hapşırsan cinsellik?

Kabarıklıkla başlayalım: Biliminsanları bizim kabarıklıkları neden kaybettiğimiz üzerine kafa yormuş, hatta etli kaba etimizin on-

ların yerini almış olabileceği tahmininde bulunmuşlardır. Hem sadece kaba et aynı fiziksel bölgede olduğundan değil, aynı zamanda cinsel cazibeyi de artırdığından. Gerçi biraz tuhaf bir düşüncedir bu; öyle olsa, erkeklerle kadınların kaba etleri farklı olmaz mıydı? Uzman olduğumuzdan erkeklerle kadınların kaba etlerini, giysilerin altından bile ayırmakta zorlanmayız ama benzerliğin farklılıktan daha çok olduğu inkâr edilemez. Cinsel bir işaret olarak işe yaramaz. En baştan itibaren genital kabarıklığımız olmaması daha muhtemel görünüyor. Kabarıklık muhtemelen insan-maymun ayrımından sonra, sadece *Pan* soyunda ortaya çıkmış olmalı çünkü diğer maymunlarda da yok.

Kadınlar cinsel açıklıklarını uzatmaya başladıklarında, hatta bu konuda şempanzelere on basan bonoboları bile geride bıraktıklarında, kabarma dönemini uzatmak gibi bir mecburiyetle karşılaşmadılar. Bizim yöntemimiz yalancı reklamdaki ziyade hiç reklam yapmamaktı. Bonobolar neden bu daha münasip yöntemi geliştirmediler? Benim tahminim, baştan varolan kabartıların zamanla bir erkek saplantısı haline gelmesi ve geriye dönüşünün olmaması. Kabarıklığı daha az olan dişiler, fazla olanlar karşısında kaybetmiş olmalı. Cinsel seçilimi sağlayan özelliklerde sık rastlanan bir durumdur bu, tavuskuşunun büyüdüğü büyüyene kuyruğu gibi. En seksi kim yarışması genelde abartılı işaretlere dönüşür.

Bonobolardan ayrıldığımız ikinci nokta insanlar arasında cinselliğin daha kısıtlı olmasıdır. Bu her zaman çok açık değildir, çünkü bazı toplumlarda olağanüstü özgürlük vardır. Hem Viktorya Çağı değerlerini hem de zührevi hastalıkları taşıyan Batılıların gelişinden önce Pasifik'te yaşayan insanlar buna iyi örnektir. *Vahşilerin Cinsel Yaşamı* kitabında Bronislaw Malinowski, bu bölgenin kültürlerini pek az tabu ya da sınırlama sahibi olarak resmetmişti. Biraz bonobesk bir yorumda, eski Hawaililer için "cinsellik toplum bütünlüğü için bir merhem ve zamktı" diyor. Hawaililer, şarkı ve dansla cinsel organlara tapar, çocukların bu bölgelerine aşırı ihtimam gösterirlermiş. Bebeklerin vajinasına bir kadının memesinden süt sağılır, dudaklar ayrılmasın diye birbirine bastırılmış. Küçük kızların klitorisleri oral uyarımla çekilir, uzatılmış. Penis de hem güzelleşmesi için hem de ileriki hayattaki cinsel hazlara hazırlanması için benzer muamele görmüş.

Yine de sınırsız hazcılığın herhangi bir insan kültüründe kendine yer bulması mümkün görünmüyor. Birinci elden gözlem yerine kulaktan dolma bilgilere güvenen Margaret Mead gibi antropologlar halen yakamızı bırakmayan romantik bir kurgu yaratmışlardır. Halbuki cinsel açıdan en özgür kültürler bile kıskançlıktan ve sadakatsizlik karşısında şiddetten muaf değildir. Bütün dünyada cinsel ilişki mahrem bir yerde vuku bulur ve genital bölge saklanır. Eski Havaliler bile bellerine bağladıkları beze verdikleri ismin iffet belirttiğini bilirlerdi: *Malo*, büyük ihtimalle Malayca "utanç" demek olan *malu* kelimesinden türemiştir.

Çoğu toplum cinselliği birkaç partnerle sınırlı tutar. Çokeşlilik uygulanıyor ve kabul görüyor olabilir, ama gerçekte dünyadaki ailelerin büyük çoğunluğu tek bir erkek ve kadın içerir. Çekirdek aile insan sosyal evriminin alameti farikasıdır. Cinsel temaslarımızın dışlayıcılığı düşünüldüğünde bonobo planının tam zıddını uyguladığımız, bir erkeğin hangi yavrunun kendisine ait olduğunu kesin olarak bilmesine imkân tanıdığımız söylenebilir. Modern bilimin imkânları olmasa erkekler asla emin olamazdı ama yine de doğru tahminde bulunma olasılığı bonoboya göre çok daha fazlaydı.

Doğal seçim insan davranışını, maymunların karşılaştığından çok daha farklı baskılara göre şekillendirmiştir. Atalarımızın inanılmaz haşin bir ortama uyum sağlaması gerekiyordu. Ormanın korumasından, düz, kuru savana çıkmışlardı. Robert Ardrey gibilerin, atalarımızın en tepedeki yırtıcılar olarak savanda hüküm sürdüğünü anlatan katil maymun hikâyelerine inanmayın. Atalarımız *avdı*. Sürü halinde avlanan sırtlanlardan, on çeşit büyük kediden ve başka tehlikeli hayvanlardan korka korka yaşamış olmalılar. Bu ürkütücü yerde saldırıya en açık olanlar bebekli dişilerdi. Avcılardan kaçamadıkları için erkek koruması olmasa ormandan uzaklaşmaya asla cesaret edemezlerdi. Belki çevik erkek ekipleri grubu koruyor, acil durumlarda küçüklerin güvenli bir yere taşınmasına yardım ediyordu. Ancak şempanze ya da bonobo sosyal sistemini uygulasak asla işe yaramazdı bu. Önüne gelenle çiftleşen erkekler kendini vakfetme konusunda hiç iyi değildir. Kendi döllerini bilmek gibi bir umutları olmadığından çocuk bakımına katılmak için sebepleri de yoktur. Erkekleri işin içine katmak için toplumun değişmesi gerekiyordu.

İnsan sosyal örgütlenmesi 1) erkek bağlanması, 2) dişi bağlanması ve 3) çekirdek ailenin eşsiz bir karışımından oluşur. Birinciye şempanzeler, ikinciye bonobolarla paylaşıyoruz, üçüncüye sadece bize aittir. Her yerde insanların âşık olması, cinsel kıskançlık hissetmesi, utanması, mahremiyet araması, anne figürünün yanı sıra baba figürü de araması ve istikrarlı ilişkilere değer vermesi raslantı değildir. Bütün bunların altında yatan, zoologların "çift-bağı" dedikleri, yakın kadın-erkek ilişkisi kemiklerimize işlemiştir. Bizi maymunlardan ayıran şeyin en ziyade bu olduğuna inanıyorum. Malinowski'nin hazcı "vahşileri" bile, kadınlarla erkeklerin çocuklara birlikte baktıkları, başkalarını dışlayan aileler kurma eğiliminden yoksun değillerdi. Bizim türümüzün sosyal düzeni bu model etrafında şekillenir; iki cinsiyetin de katkıda bulunduğu ve kendini emniyette hissettiği işbirliğine dayalı toplumlar inşa etmek için atalarımıza bir zemin sunmuştur bu model.

Çekirdek ailenin, erkeklerin çiftleştikleri dişileri, pusuda bekleyen bebek katili rakiplerden korumak için onlara eşlik etme eğiliminden doğduğu tahmin edilmiştir. Böylesi bir düzenleme baba bakımını kapsayacak şekilde genişletilmişti belki. Mesela baba, meyvesi olgunlaşmış ağaçları bulmakta, avlanıp avı paylaşmakta, yavruyu taşımakta eşine yardım ediyordu belki. Kendisi de dişinin daha hünerli alet kullanımından (dişi maymunlar erkeklerden daha beceriklidir), topladığı kabuklu ve kabuksuz yemişlerden faydalanıyordu herhalde. Dişi de buna karşılık, koruyucusunun ilk gördüğü güzelle kaçmasını engellemek için ona cinsellik sunmaya başlamış olabilir. İki taraf da bu düzenlemeye kendinden daha fazla şey koydukça çıta yükselmiştir. Bunun sonucunda erkek için eşinin yavrusunun kendisine ait olması gittikçe daha önemli bir hal almıştır.

Doğada bedava yemek yoktur. Bonobo dişileri kendi yaptıkları düzenlemenin bedelini daimi kabarıklıklarıyla ödedilerse, kadınlar da azalan cinsel özgürlükleriyle ödemişlerdir. Atalarımız göçebeliği bırakıp yerleştiklerinde ve maddi şeyler biriktirmeye başladıklarında erkek kontrolü motivasyonu daha da artmıştır. Sonraki nesle genlere ilaveten servet de aktarılmaya başlamıştır. Cinsler arasındaki cüsse farkının, erkekler arasındaki mükemmel işbirliğiyle birleşmesi erkek egemenliğinin soyumuzun tipik bir özelliği olmasını sağlamış, miras da baba soyu üzerinden iletilmiştir. Her erkeğin,

hayatı boyunca biriktirdiği şeylerin doğru ellere –kendi dölüne– geçmesini garanti altına alma gayreti, bekâret ve iffet saplantısını kaçınılmaz hale getirmiştir. Ataerkillik dediğimiz şey, yavruların büyütülmesine erkeğin yardımının bir sonucu olarak düşünülebilir basitçe.

Alışık olduğumuz ahlaki sınırlamaların çoğu –aramızda yaşasalar bonoboları hapse düşürecekler de dahil– bu toplum düzenini ayakta tutacak şekilde tasarlanmıştır. Atalarımızın dişilerle yavruları için tehdit oluşturmayacak, işbirliğine açık, eşlerine yardımcı olan erkeklere ihtiyacı vardı. Bu da kamusal ve özel alanın ayrılması ve dışlayıcı bir çift olma anlamına geliyordu. Muhtemelen bir süre etkisini sürdürmüş olan, hatta hâlâ da sürdüren rasgele cinsellik eğilimimizi dizginlememiz gerekiyordu. Bunun sonucunda hem hayatta kaldık hem de maymunlara nazaran nüfusumuz çok daha fazla arttı. Dişi şempanzeler sadece altı yılda bir doğum yapar, (daha bol gıdalı bir ortamda yaşayan) bonobolarsa beş yılda bir. Maymunların yavrularına dört-beş yıl baktığı ve taşıdığı düşünülürse, mümkün olan en kısa doğum aralığı beş yıl gibi görünmektedir. Bonobo dişileri bazen öyle arka arkaya doğum yapar ki aynı anda iki yavruya bakmak durumunda kalırlar. Bebek arabaları ve kaldırıcıları olmadığından, bonobo dişisi yanında bir bebek, sırtında da genç bir jokeyle tırmanmak zorundadır ağaçlara. Taşınamayacak bir yük gibi görünüyor. Bonobolar tek ebeveyn sistemini son noktaya taşımıştır.

Babanın yardımı, yavrunun süten erken kesilmesine imkân tanır, bu da neden maymunların değil de bizim gezegene yayıldığı-mızı açıklar. Ama erkekler sadece kendilerinin olması muhtemel bebeklerin bakımına yardım etmeye istekli olduklarından, dişi cinselliğini ehliileştirmek daimi bir mücadele haline dönüşmüştür onlar için. Son zamanlarda, Taliban'ın yönettiği Afganistan'da erkek kontrolünün en üst seviyeye geldiğini gördük. Faziletin Muhafazası ve Ahlaksızlığın Menni Bakanlığı, yüzleri ya da ayak bilekleri görünen kadınları alenen kırbaçlatıyordu. Ama Batı'da da cinselliği düzenleyen ve daima erkeklerden ziyade kadınlara uygulanan kurallar yok değildir. Mesela sağlık sigortası yapan şirketlerin Viagra'yı polişe kapsamına aldıkları halde ertesi-gün hapını almamaları bildik çifte standardımızın bir göstergesidir. Her dilde, zina yapan

kadınlara, aynı ölçüde maceracı erkeklere oranla çok daha ağır yaf-talar yapıştırılır. Kadın "fahişe", erkek "kadın avcısı"dır.

İnsan evrimi, ailenin üreme saflığını muhafaza etmekte neden-se işbirliğine yanaşmamıştır. Dünyaya gelmiş uzaylılar hayal edin; topraktan bir bekâret kemeri çıkarıyor ve neye yaradığını anlamaya çalışıyorlar. Demir ya da deriden bir kayış kadının kalçasını sararak anüs ve vulvayı kapatıyor, cinsellik için çok küçük ama diğer ihti-yaçları görmeye yetecek kadar büyük açıklıklar bırakıyordu. Anah-tar babalarda ya da kocalarda dururdu. Bekâret kemerinin neden er-keklerin içini, ahlaki kodlara göre daha rahat ettirdiğini anlamak için roket mühendisi olmaya gerek yok. Türümüzün dişisi orta ka-rar sadıktır. Doğanın hedefi sadakat olmuş olsa, dişilerin cinsel iş-tahı sadece doğurganlık dönemiyle sınırlı olur ve bu dönem dışarı-dan da anlaşılırdı. Halbuki doğa neredeyse kontrolü imkânsız bir kadın cinselliği yaratmıştır. Erkeklerin doğaları gereği çokeşli, ka-dınlarınsa tekeşli olduğu tezi elek gibi delik deşiktir. Gerçekte gör-düğümüz, çekirdek aile çevresine kurulu sosyal örgütlenmemizle, cinselliğimiz arasındaki uyumsuzluktur.

Batı hastanelerinde yapılan kan ve DNA tahlilleri, elli çocuktan birinin, resmen babaları görünen kişilere ait olmadığını göstermiş-tir. Bazı araştırmalarda uyumsuzluk çok daha büyüktür. "Analar bi-ler, babalar umar" durumu çocukların babaya benzerliğinin daha fazla vurgulanmasına yol açar. Annelerin bile sık sık "tıpkı babası" demesi dikkat çekicidir. Anneyle babadan hangisinin teminata ihti-yaç duyduğunu gayet iyi biliyoruz. Çok az toplum evlilik dışı iliş-kilere açık bir hoşgörü gösterir. Bu azınlığa dahil olan Venezüel-la'daki Barí yerlilerinin bonobolara çok benzeyen bir sistemi var-dır. Bonobolarda, kadınlar çok sayıda erkekle cinsel ilişkide bulu-narak babalığı muğlaklaştırır. İnsanlardaysa, bu durum kadınların erkek desteğine mazhar olmasını güvence altına alır. Barí yerlileri, karıkoca tarafından oluşturulduktan sonra fetüsün meniyle beslen-mesi gerektiğine inanır, bu yüzden de hem erkeğin hem de kadının diğer partnerleri fetüsün büyümesine katkıda bulunur. (Modern ku-laklara biraz tuhaf geliyor olabilir ama yumurtaların sadece tek bir sperm hücresi tarafından döllendiği bilimsel olarak ancak on doku-zuncu yüzyılda kanıtlanabilmiştir.) Bebek doğduktan sonra tek de-ğil pek çok biyolojik babanın ürünü sayılır. Çocuk ölümünün yük-

sek olduğu kültürlerde ortaklaşa ebeveynliğin büyük faydaları vardır. Tek bir babanın tek başına ailesini geçindirmesi zordur. Çok sayıda erkek sorumluluğu üstlenirse çocuğun hayatta kalma ihtimali yükselir. Kadınlar çok sayıda erkekle cinsel ilişkide bulunarak kendilerine çocuk desteği almaktadır aslında.

Çekirdek aile, her zaman Batılı biyologların ona getirdiği tanıma –bir erkeğin sadakat karşılığında eşine yardım etmesi– uymasa da anafikir aynıdır: Kadınlar olabildiğince çok koruma ve ilgi arayışındadır, erkekler de cinsel ilişki yoluyla bunu yapmaya ikna olur. Bazen kadınlar erkek kardeşlerini eşlerinden daha güvenilir yardımcılar olarak görür ama tipik insan şablonu, erkekle çocuklu kadın arasındaki yiyecek-karşılığı-cinsellik şablonudur.

Yüce Dölleyici

Totem ve Tabu'da Sigmund Freud, tarihimizin "Darwin'in ilkel sürüsü" dediği şeyle başladığını tahayyül etmiştir. Kıskaç, haşin bir baba bütün kadınları kendine saklıyor, büyüyen oğullarını sürüden kovuyormuş. Bunun üzerine otoritesine isyan edilmiş. Oğlanlar toplanıp babalarını öldürmüş sonra da yemişler. Onu hem gerçek manada hem de metaforik olarak tüketmişler – gücünü ve kimliğini kendilerine almışlar. O hüküm sürerken ondan nefret ediyorlarmış ama ölümünden sonra hissettikleri sevgiyi de nihayet görebilmişler. Böylece pişmanlık doğmuş, bunu aşırı övgüler takip etmiş ve sonunda Tanrı kavramı doğmuş. "Temelde," diye bağlar Freud, "Tanrı yüceltilmiş bir babadan başka bir şey değildir."

Dinler cinsel ahlakı Tanrı vergisi gibi sunma eğilimindedir ve bunu yaparken, Freud'a göre ruhumuzda daima sağlam bir yeri olan o kadim alfa erkeği imgesine dönerler. Antik cinsel rekabet şablonlarının biz farkına varmadan dinler tarafından ebedileştirildiği fikri hayranlık uyandırıyor. Ama bu şablonlar gerçek hayatta da varlıklarını sürdürmüş. Antropologlar, güçlü erkeklerin daha fazla kadını kontrol altında tuttuklarını ve daha fazla döl sahibi olduklarını gösteren bolca kanıt sundular bize. Kısa süre önce Orta Asya'da yapılan bir genetik araştırma sırasında şaşırtıcı bir örnek çıktı ortaya. Araştırma, sadece erkeklerde bulunan Y kromozomu üzerineydi.

Asyalı erkeklerin %8'i birbirinin tıpatıp aynı Y kromozomlarına sahipti, yani tek bir dedeleri vardı. Bu erkek öyle çok çocuk sahibi olmuştu ki yaklaşık on altı milyon erkek torunu vardı. Bu yüce dölleyicinin hemen hemen bin yıl önce yaşadığını ortaya çıkaran biliminsanları, en muhtemel adayın Cengiz Han olduğuna karar verdiler. Cengiz Han, oğulları ve torunları dünya tarihindeki en büyük imparatorluğu yönetmişlerdi. Orduları, bazı halkları toptan yok etmişti. Güzel, genç kadınlar askerlere düşmezdi, bizzat Moğol hükümdarına getirilirdi.

Güçlü erkeklerin, üreme pastasının aşırı büyük bir dilimine el koyma eğilimi halen baki. Ama çığır erkek rekabetinin yerini potansiyel olarak her erkeğin kendi ailesini kurabildiği ve bütün cemiyyetin, eşiyle olan bağını kutsayıp buna saygı gösterdiği bir sistem aldı. Bu düzenlemenin uzun zamandır varlığını sürdürdüğünü hem erkeklerle kadın arasındaki cüsse farkından hem de tuhaftır, testislerimizin ebatlarından anlıyoruz. İki yüz primat türü var ve tek bir erkeğin çok sayıda dişiye tekeli altına aldığı türlerde erkekler dişilerden çok daha iri. Freud'un ilkel sürüsü goril haremine çok benziyor; gorillerde korkulan baba, eşlerinin iki katı büyüklüğünde. Ancak kaderin bir cilvesi, bir türün erkekleri ne kadar baskın olursa testisleri de o kadar küçük oluyor. Bir gorilin testisleri, vücut ağırlığıyla kıyaslandığında son derece hafiftir. Gayet mantıklı çünkü başka hiçbir erkek hüküm süren bir erkeğin dişilerine yaklaşmıyor. Döllemeyi bir tek o gerçekleştirdiği için az miktarda sperm yeterli oluyor.

Bunu, pek çok erkeğin aynı dişinin peşinde koştuğu, rasgele ilişkiye bulunan şempanze ve bonobolarla kıyaslayalım. Bir dişi aynı gün içinde pek çok erkekle çiftleşmişse, sevgililerinin sperm hücreleri yumurtaya doğru yarışa geçer. Buna sperm rekabeti denir. En fazla miktarda ve en sağlıklı spermi bırakan erkek kazanır. Bu sistemde, erkeklerin, hayvanlar âleminin büyük harem ağaları morslar, goriller, geyikler ya da aslanlar kadar iri ve güçlü olmalarına gerek yoktur. Hayvanlar sperm rekabetiyle yetindiğinde dişiler erkeklerden çok da ufak olmaz. Dişi şempanzelerin ağırlığı, erkeklerin %80'i kadardır, bonobo ve insanlardaysa bu oran daha da yüksektir. Bu türlerin üçü de –ama özellikle son ikisi– erkek rekabetindeki azalmanın işaretlerini taşır. Ancak tek bir temel fark vardır: Şempanzeler de, bonobolar da bize nazaran çok daha hovardadır.

Testislerimiz de bunu yansıtır: Maymun akrabalarımızın hindistan-cevizleriyle kıyaslandığında bezelye gibi kalırlar. Vücutla oranlandığında şempanze testisleri insan erkeğine göre on kat büyüktür. Bonobo testisleri üzerinde dikkatli bir ölçüm yapılmasa da, vücutları şempanzelere göre daha küçük olduğu halde testisleri daha büyük görünmektedir. Yani bonobolar bu açıdan da şampiyonluğu elden bırakmaz.

Bilimin, beynimizin büyüklüğü üzerine harcadığı mürekkep, testislerimizin büyüklüğü üzerine harcadığından katbekat daha fazladır. Yine de hayvan davranışının kapsamlı şeması içinde genital kıyaslamalar son derece öğretici olur. Yakın akrabalarımızda bir arada bulunmayan iki unsurun insanlarda bir arada bulunduğunu gözler önüne serer: az sperm rekabetli çok-erkekli toplum. Cengiz Han hikâyesi bir tarafa –zira temelde bir erkeğin kendi grubu dışındaki rekabetle ilgilidir– küçük testislerimiz, erkek atalarımızın genelde aynı dişilerin peşinde koşmadığını gösterir. Bir şey, azgınca hovardalık etmelerini engellemiş olmalı. Bir şey, şempanzelerle bonobolardaki açık eş rekabetinden onları temelde uzaklaştırmış olmalı. Bu "bir şey" kuşkusuz çekirdek ailedir, ya da en azından istikrarlı, heteroseksüel çift-bağları. Anatomimiz, cinsler arasındaki alaka ve bağlılığın çok eski zamanlara, hatta belki soyumuzun başlangıcına dayandığını gösteriyor. Dişilerle erkeklerin cüsseleri arasındaki küçük farkın tekeşli bir topluma işaret ettiği *Australopithecus* fosilleri de bunu destekliyor.

Bu mirasa rağmen erkek egemenliği ve imtiyazının etkileri toplumlarımızda varlığını sürdürüyor, hem sadece bazı erkeklerin diğerlerinden daha fazla cinsel partner sahibi olmasında değil, kadınlara karşı davranışlarında da. Erkekler egemen olduklarında cinselliği söke söke alabiliyorlar – insanlarda "tecavüz" hayvanlarda "zoraki çiftleşme". Gerçi şunu da peşinen ekleyeyim, bu davranışın meydana gelmesi biyolojik bir buyruk sonucu olduğu anlamına gelmiyor. Kısa süre önce çıkan ve tecavüzün doğal olduğunu iddia eden bir kitap inanılmaz bir tepkiyle karşılandı çünkü bu davranış haklı gösterme teşebbüsü olarak algılandı. Fikir ilk olarak böcekler üzerinde yapılan araştırmalarda ortaya çıktı. Bazı böcek türlerinde, erkeklerin dişileri cinselliğe zorlamasına yardımcı olan anatomik bir uzuv, bir tür kıskaç vardı. Elbette insanlarda erkeklerin böyle

bir uzvu yok ve tecavüzün altında yatan psikoloji (mesela saldırgan bir kişilik ya da empati yoksunluğu) genetik bir özellik taşıyabilse bile tecavüzün içimize kodlandığını düşünmek, bazı insanların evleri yakmak ya da kitap yazmak için doğduğunu iddia etmeye benzer. İnsan türünün, bu kadar aşırı uzmanlaşmış bir davranışın genetik olmasını sağlayacak kadar ayrıntılı bir programlanması yok.

Söz konusu olan ister insan olsun ister maymun, istek dışı cinsel ilişkiye, bir dişiye arzulayan ve kontrol edebilen her erkek için bir *seçenek* olarak bakmakta fayda var. Bonobo dişileri baskın olduğundan, erkeklerinin böyle bir seçeneği yok, dolayısıyla bunu andıran bir şeye bile kalkışmıyorlar. Ancak erkek şempanzeler farklıdır ve dişileri cinsel ilişkiye zorlayabilirler. Tutsak maymunlarda, dişi ittifaklarının etkinliği sayesinde, buna ender rastlanır. Erkeklerin, çiftleşmeye isteksiz dişilere blöf yaptığını ve onları sindirdiğini gördüm ama daima bir an gelir ve diğer dişiler yardımına koşup hep birlikte istenmeyen yakınlaşmayı engeller. İnsan toplumlarında da, kadınların kendi cinslerinin oluşturduğu bir destek ağıyla sarmalandığı yerlerde tecavüz ve cinsel taciz daha azdır.

Öte yandan doğadaki dişi şempanzeler, tek başlarına gezdikleri için saldırıya daha açıktır. Erkekler, diğer erkeklerle yaşadıkları gergin ortamdan kaçmak için bazen kabarmış bir dişiye "safariye" çıkarabilir. Dişiye topluluk sınırlarının en dış ucuna götürürler ve günlerce, hatta bazen aylarca orada tutarlar. Bu tehlikelidir çünkü komşulara çok yakın olduklarından ölümcül saldırılara maruz kalma riski vardır. Dişi kendi isteğiyle de gidebilir ama çoğunlukla zoraki bir randevudur bu. Erkeklerin dişilere saldırması ve yanlarında kalmaya zorlaması görülmedik şey değildir. Bunun en açık kanıtı bir şempanze topluluğunda bulunan "karı dövme" aletidir.

Uganda'daki Kibale Ormanı'nda bazı erkekler dişileri büyük tahta sopalarla dövmeyi âdet edinmişler. Bu durum ilk olarak, en yüksek mevkideki erkek Imoso, Outamba adındaki kabarmış bir dişiye saldırdığında görülmüş. Arazideki araştırmacılar, Imoso'nun sağ elinde tuttuğu sopayla Outamba'ya dört-beş kere sertçe vurmasını seyretmişler. Imoso yorulunca bir-iki dakika dinlenmiş sonra dövmeye devam etmiş. Bu sefer Imoso'nun iki elinde iki sopa varmış ve bir noktada kurbanının üzerinde bir dala asılıp ona ayakla vurmuş. Nihayet Outamba'nın küçük kızının canına tak etmiş

ve annesinin yardımına koşup Imoso'yu dayak atmaya bırakana kadar yumruklamış.

Şempanzelerin leopar gibi yırtıcılara vurmaya için dal ve sopa kullandığı bilinse de kendi türünün bir üyesine silahlı saldırıda bulunmak şimdiye kadar insana has bir şey zannediliyordu. Dişileri dövme âdeti yayılmışa benziyor çünkü o zamandan beri başka pek çok Kibale erkeğinin de aynı şeyi yaptığı görülmüş. Saldırıların çoğu kabarmış dişilere yönelikmiş ve daima tahta silahlarla yapılmış. Araştırmacılar bunu bir kendini zaptetme davranışı olarak yorumluyor. Erkekler taş da kullanabilecekleri halde eşlerini ciddi ciddi yaralamak ya da öldürmek çıkarlarına olmadığından bundan kaçınıyorlarmış. Dişileri boyun eğmeye zorluyor ve dövdükleri dişilerle genelde çiftleşiyorlarmış.

Bu çirkin alışkanlığın yayılması maymunların toplumun nasıl etkisi altında kaldığını gösteriyor. Genelde başka örnekleri takip ediyorlar. Bu yüzden de böyle davranışların "doğal" olduğu neticesini hemen çıkarmamak lazım. Şempanze erkekleri dişileri dövcek şekilde programlanmamıştır. Daha ziyade bu davranış belli koşullarda ellerinden gelen bir şeydir. Kökleşmiş davranışlar yakın akrabalarımızda ender görülür, hele bizde daha da enderdir. Hem bütün insanlar için geçerli olan hem de küçüklükten ortaya çıkan pek az insan davranışı örneği vardır – bir şeyin doğuştan geldiğini söylemek için bu ikisi en iyi ölçütlerdir. Her normal çocuk güler ve ağlar, yani gülmekle ağlamak bu ölçütlere uyuyor. Ama insan davranışının büyük bölümü uymaz.

Dişiler önlerine gelen her erkekle çiftleşmeye hazır olsa cinsel zorlamaya elbette hiç gerek olmazdı. Ancak durum böyle değildir: Dişi şempanzelerin çok belirgin partner tercihleri vardır. Bir dişi, onu kontrol etmeye çalışan alfa erkeğinin varlığını hiçe sayarak daha alt mevkideki bir erkekle çiftleşebilir. Alfa erkeği yemeden içmeden günlerce onun yakınında durmaya çalışır, kıskançlıkla arzu nesnesini korur. O bitkin düşüp öğlen vakti bir kestirecek olsa dişi hemen farkına varır ve akıllıca daima görüş menzilinde duran sevgiliyle sınırlanır. Boşuna uğraştıklarını anlayıp pes eden alfa alar gördüm.

Erkeklerarası gerilimler komik sahnelerle sebep olabilir. Bir keresinde genç bir erkek olan Dandy'nin, huzursuzca etraftaki erkekleri kollayarak bir dişiye yaklaşmaya başladığını gördüm. Tam ba-

caklarını açıp ereksiyonunu dışıye göstererek cinsel isteğini sergilemişti ki baskın erkeklerden biri aniden köşeden çıkıverdi. Dandy anında iki elini birden penisinin üzerine indirip mahcup bir oğlan çocuğu gibi onu gözlerden sakladı.

Bir de benim "cinsel pazarlık" dediğim şey vardır. Şempanze erkekleri bir dişî yüzünden kavga etmek yerine uzun uzun birbirlerini tımar ederler. Bir erkek, sabırla yakınlarda bekleyen kabarmış bir dişîye yanaşmadan önce alfa erkeğini uzun müddet tımar eder. Dişî çiftleşmeye istekliyse, partneri onun yanına giderken gözünü alfadan hiç ayırmaz. Bazen alfa ayağa kalkıp bütün tüylerini havaya dikerek iki yana sallanmaya başlar ki bu bela manasına gelir. Erkek dişiden ayrılıp alfayı biraz daha tımar eder. Ama on dakika kadar sonra yeni bir teşebbüste daha bulunulur, erkek bir taraftan alfayı kollarken dişiyi tekrar davet eder. Tımar ödemesinden gına getiren erkekler de gördüm. Dişinin yakınında durup alfaya dönerler ve insanlarla maymunların ortak dilenme hareketiyle avuçlarını açarak rahat bir çiftleşme için yalvarırlar.

Alfanın da başkalarını tımar etmesi gerekir, özellikle erkekler arasında gergin bir ortam varsa. Diğer erkeklerin zirvedeki erkeğe karşı birleştiğine pek rastlanmaz ama böyle bir olasılık olmadığı da söylenemez. Diğerleri, alfanın sahiplenmeciliği yüzünden hüsrana uğradıkça, alfanın çiftleşme teşebbüsleri, olay mahalli yakınlarında blöf gösteriler yapılmasına sebebiyet verir ve alfa bile aklını cinselliğe veremez. Bu yüzden de tımar bedelini herkes öder. Tuhaftır, erkek şempanzeler birbirlerini en fazla cinsel gerilimler yükseldiğinde tımar eder.

Genç Bakire

Bir keresinde ergen bir bonobo dişisinin fotoğrafını çekmiştim. İki elinde iki portakal tutan bir erkekle sırtıp bağırarak çiftleşiyordu. Dişî meyveleri görür görmez kendini sunmuştu. Tabii olay mahallinden elinde bir portakalla ayrıldı. Bu şablonu ne kadar tanıdık bulduğumuz, bu fotoğrafı gösterdiğim profesyonel seyircilerin tepkilerinden de gayet iyi anlaşılıyordu. Konferanstan hemen sonra öğle yemeği yemek için bir lokantaya gidildi. İri yarı Avustralyalı bir zoolog eline iki portakal alıp bir masanın üzerine zıpladı. Her-

kes katıla katıla güldü – türümüzün cinsel pazar hususunda çok hızlı bir kavrayışı var.

Genç bir dişinin kendine güveni genital kabarıklığının büyüklüğüne göre değişir. Kabarmışsa, elinde yiyecek tutan bir erkeğe yaklaşmakta hiç tereddüt etmez. Onunla çiftleşirken elinden bütün dal ve yaprak öbeğini alır. Kendisi için bir dal olsun almasına izin vermez, bazen yiyecekleri tam ilişkinin ortasında çekip alır. Kabarıklığı olmadığı dönemlerdeyse durum çok farklıdır – o zaman erkek paylaşmaya hazır olana kadar sabırla bekler.

Ormanda da benzer sahnelere tanık olunmuştur. Japon bilimsanları bonoboları, içinde şeker kamışı olan bir açıklığa çektiklerinde, ergen dişiler, elinde yiyecek tutan erkeklerle yaklaşip kabarıklıklarını sunmuşlar. Bazen erkek, onların bu teşebbüslerinden kaçır. Ama genç dişiler çiftleşme gerçekleşene kadar ısrar eder ve sonunda da daima yiyeceği paylaşır. Gözlemciler, genç dişilerin cinsellik karşılığında "ödeme" alacaklarının farkında olduklarını ileri sürmüşler. Erkekleri buna zorluyor gibi bir halleri varmış, zira erkekler genelde o kadar genç dişileri çekici bulmaz.

Yiyecek-karşılığı-cinsellik anlaşmaları şempanzelerde de vardır. Primatoloji öncülerinden Robert Yerkes, "karıkoca" ilişkileri diye adlandırdığı konuda deneyler yapmıştı. Bir erkekle bir dişi arasına bir fıstık attığında, kabarıklığı olan dişilerin, böyle bir pazarlık aracı olmayan dişilere göre çok daha şanslı olduğunu görmüştü. Kabarıklığı olan dişi şempanzeler daima ödülü kapıyorlardı. Doğada, av partilerini çoğunlukla kabarmış dişilerle et paylaşımı takip eder. Aslında etrafta böyle dişiler olduğunda erkekler, cinsel fırsatları değerlendirmek için daha cevval avlanır. Colobus şebeği avlamış aşağı mevkiden bir erkek otomatik olarak karşı cins için mıknaşıya dönüşür. Kendisinden daha üst mevkideki bir erkek tarafından yakalanana kadar bir dişiyle et karşılığı çiftleşebilir.

Bonobolar arasındaki bedel ödeme şekli bundan farklıdır. Erkek değil dişi bonobolar fırsat kollar ama hepsi değil, daha ziyade genç olanlar. Yetişkin dişilerin yüksek mevkii, cinsellik tacirliğini hükümsüz kıldığından çok anlaşılır bir şeydir bu. İşin en şaşırtıcı kısmı yetişkin erkeklerin, ergen dişilere lütfen rıza göstermesidir. Genç ve bakire olanları sevmezler mi? Eğer sevmiyorlarsa, evrimci psikologların insan tercihleri konusunda söyledikleri havada kal-

maz mı? Erkeklerin daha genç kadınları çekici bulması evrensel bir hakikat kabul edilir. Her erkeğin genç, yumuşak tenli, dik göğüslü, iyi kötü doğurgan bir kadın aradığı ve her kadının erkeklerin sadece nafaka temin etme yönüyle ilgilenen hazine avcıları olduğu teorisi üzerine kurulu bir bacasız sanayi var adeta. Fotoğraflara ve anketlere verilen cevaplardan destek alınıyor, halbuki elbette gerçekten önemli olan yegâne seçimler gerçek hayatta yapılan, daha net söylemek gerekirse, çocuk sahibi olmaya yol açan seçimler.

Evrimci psikologlar, erkeklerin eş ararken çok kesin bir fiziksel standartları olduğunu iddia ediyor. Her Sindirella'nın kendini içine uydurması gereken kalıp, kalça çevresinin %70'i oranında bel çevresi. Buna bel-kalça oranı, ya da BKO deniyor ve %70 rakamının erkeklerin genlerine programlandığı düşünülüyor. Bu iddia değişmez bir erkek beğenisini varsaydığı halde türümüzün en güçlü noktası kuşkusuz uyum sağlaması. Erkeklerin tektip cinsel beğenisi olduğu fikrini, Komünistlerin aynı renge boyanmış tek tür arabanın bütün milletin hoşuna gideceği iddiası kadar inandırıcı buluyorum.

Güzellik, bakanın gözündedir. Bugün güzel bulduğumuzu nuh nebiden beri güzel bulmuş olmayabiliriz. Peter Paul Rubens'in tek bir Twiggy resmi bile yapmamasının nedeni budur. Kısa süre önce *Playboy* ve Amerika güzelleri üzerine yapılan bir analiz (evet, bilimi de bu hale getirdiler) BKO'nun taşta kazındığı iddiasını çürüttü. BKO'nun modern güzellik ikonları arasında %50'den 80'e kadar büyük bir çeşitlilik gösterdiği ortaya çıktı. Son bir asırda tercih edilen BKO bu kadar değişmişse, daha uzun bir zaman kesiti zarfında daha ne büyük dalgalanmalar olacağını tahmin etmek mümkün.

Yine de bizimki gibi uzun süreli ilişkiler kuran bir türde, erkeklerin daha genç partnerlere meyilli olması mantıklı. Genç kadınlar hem daha müsait durumdadır hem de doğurganlık süreleri daha uzun olduğundan daha değerlidir. Bu eğilim kadınların ebedi genç görünme çabasını açıklamaya da yardımcı olabilir: botoks, silikon taktırma, yüz gerdirme, saç boyama vs. Aynı zamanda bu eğilimin bir istisna teşkil ettiğini de görmeliyiz. Bonobo ve şempanzelerde, erkekler tam manasıyla olgunlaşmış dişileri tercih eder. Aynı anda kabarmış pek çok dişi varsa erkek şempanzeler daima yaşça büyük olanların etrafında dolanır. Ergen dişileri, hatta çiftleşip hamile kalabilecek kadar büyümüş olanları bile görmezden gelirler. Bonobo-

larda da genç dişilerin cinsellik için yalvarması gerekir, halbuki yaşça büyük olanlar oturup erkeklerin gelmesini bekler. Erkekler tersten yaş ayrımcılığı yapar. Belki de birkaç sağlıklı yavru sahibi olmuş, mazisi sağlam eşleri tercih ediyorlardır. Onların toplumunda böyle bir strateji daha mantıklı olurdu.

Ancak hiçbir hayvanın aşamadığı tek bir sınırlama vardır. Üremeden azami fayda sağlamak için aile içi üremeden kaçınmak gerekir. Maymunlarda doğanın getirdiği çözüm dişi göçüdür: Genç dişiler sürüden ayrılır, böylece akraba oldukları bütün erkekleri geride bırakır; hem kendisinin de tanıdığı, anne tarafından erkek kardeşlerini, hem de kendisinin tanımadığı babası ve baba tarafından erkek kardeşlerini. Hiç kimse maymunların ya da başka hayvanların, aile içi üremenin zararlı etkilerini bildiğini varsaymaz. Göç eğilimi bilinçli tercihten ziyade doğal seçilimin bir ürünüdür: Evrim tarihi boyunca göç eden dişiler, etmeyenlere göre daha sağlıklı yavrular yetiştirmiştir.

Dişi bonobolar ne kendi toplumları tarafından dışlanır ne de komşu erkekler tarafından kaçınılır. Sadece anneleriyle bağlarını koparıp gittikçe grubun dış sınırlarına çekilerek serseri olurlar. Cinsel olarak duyarsız bir hale girerler ki bir bonobo için tuhaf bir durumdur. Bu şekilde toplulukta erkeklerle cinsel ilişkiden uzak durmuş olurlar. Yaklaşık yedi yaşında, ilk genital kabarıklıkları belirlediğinde gruptan ayrılırlar. Bu pasaportla etrafta dolaşır, çeşitli komşu toplulukları gezer, nihayet birine yerleşirler. Sonra birdenbire cinsellikleri ortaya çıkar. Kendilerinden büyük dişilerle GG-sürtünme yaparlar ve yabancı ormanlarda karşılaştıkları yeni erkeklerle çiftleşirler. Artık düzenli, neredeyse sürekli kabarıklıkları vardır ve her yeni döngüyle birlikte daha da gelişir, yaklaşık on yaşlarında tam büyüklüklerine ulaşana kadar. İlk doğumlarını on üç ya da on dört yaşında yapabilirler.

Erkekler için durum tümüyle farklıdır. Yavruya yapılan yatırım cinsler arasında, bilimin sıkıcı diliyle "asimetriktir". Erkek kendisinde bol bol bulunan meniden bir fiske harcar. Buna karşılık dişi ortaya bir yumurta koyar. Bu yumurtanın döllenmesi halinde sekiz aylık bir hamilelik ve fazladan yiyeceğe ihtiyaç duyacaktır. Bunu yaklaşık beş yıllık emzirme dönemi takip eder ki daha da fazla yiyecek ihtiyacı anlamına gelir. Bütün bu gayretler, aile içi üreme so-

nucu ortaya çıkacak hastalıklı ya da sakat çocuklara harcanırsa çok ağır bedel ödenmiş olur. Bir erkeğin kaybedecek çok daha az şeyi vardır. Bir erkeğin kız kardeşleri ve akraba olabileceği diğer bütün dişiler çekip gittikleri için aile içi üreme riski çok düşüktür. Sadece annesiyle böyle bir şey yapabilir ama bekleneneği üzre bonobo toplumunda mevcut olmayan yegâne cinsel partner kombinasyonu budur. Oğlu iki yaşından küçükken bir anne zaman zaman cinsel olarak ona sürtünebilir ama çok geçmeden bunu bırakır. Anneleriyle hiç şansları olmayan genç erkekler cinselliği başka dişilerde arar. Kabarmış dişiler, açık bacaklar ve sallanan penislerle yanlarına gelen bu küçük Don Juanları çoğunlukla hoş tutar. Fakat bu genç erkekler ergenliğe ulaştığında, yetişkin erkekler onları rakip olarak görmeye, uzaklara yiyecek aramaya göndermeye başlar. Ancak seneler sonra hiyerarşideki yerlerini almaya hazır olurlar. O sırada da ablaları gitmiş olur, böylece sadece akrabaları olmayan dişileri döllemeleri garanti altına alınır.

Şehvetin Cazibesi

Kuşlarla balıklar daima ilgimi çekmiştir, öyle ki şimdi bile büro ve laboratuvarlarımda, bazen öğrencilerimden bakmalarını istediğim akvaryumlarım vardır. Öğrenciler primatlar hakkında bir şeyler öğrenmek için beni bulur, ben üzerlerine balıkları yıkarım! Bu da eğitimlerinin bir parçası. Psikoloji ve antropoloji gibi insanmerkezli disiplinlerde eğitim gördüklerinden, evrim merdiveninin en altındaki kaygan hayvanların ilginç olabilme ihtimali onlara gülünç gelir. Ama bu hayvanların da bize öğreteceği çok şey var. Ayrıca dünya üzerindeki her mahluk gibi üreme güdüsü onların da varlıklarının temelini oluşturur.

Evimin duvarına yaptırdığım kocaman bir tropik akvaryumda, küçücük bir balık beni çok etkiledi. Büyüklü küçüklü başka pek çok balıkla yaşayan bir erkek ve bir dişi kribensis kur yapmaya başlamışlardı. Balıklar arasında ebeveyn bakımıyla tanınan çiklit ailesine dahil olan ve çift oluşturan bir türdür kribensis. Dişinin karnı olgun vişne rengi aldı ve ikisinin de kuyruk ve yüzgeç uçları parlak turuncuya büründü. Gün boyu titreyip dans ediyor, diğer kribleri kovalıyorlardı. Bekleneceği üzre erkek erkekleri, dişi de dişileri ko-

valıyordu. Akvaryumun bol bitkili bir köşesini kendilerine ayırmışlardı. Dişinin karnı şişmeye başladı. Ben pek dikkate almadım çünkü etrafta çok sayıda balığın bulunduğu bir akvaryumda üremeye çalışan balıklar genelde yavrularını etraftaki açlara kurban eder. Bu yüzden de günün birinde erkeği yavruları korurken bulduğumda şaşırđım.

Eşine ne olduğunu bilmiyorum. Belki köşesini savunma gayreti içinde onu da kovalamıştı. Çiklitlerde yavrulara erkeklerin bakması âdet tendir. Bu erkek de çok sayıda Golyat'a karşı tam bir Davut gibi çarpışarak kendinden altı kat büyük, yüzlerce kat ağır balıklara karşı yavruları koruyordu. Cüsse yönünden eksikliğini, taciz ve saldırganlıkla kapatıyordu. Ne zaman bir tecavüzcüyü kovalasa hemen yüzen benekler ekibine geri döner, yere yakın özel bir duruş alır, bütün çocuklarını altına toplardı. Ancak zamanla bebek balıklar daha maceracı bir hal aldı ve güdülmeleri gittikçe zorlaştı. Başka balıklar bu hareketli çerezlere hücum ettikçe babaları fazla mesai yapıyordu. Bu dönemde hiçbir şey yediğini zannetmiyorum ve muhtemelen aşırı bir gerilim altındaydı. Dört hafta kahramanca çarpıştıktan sonra öldü. Sağlıklı, parlak renkli bir erkekten, suyun yüzeyinden kepçeyle aldığım solgun bir cesede dönüşmüştü. Gerçi yavruları hayatta kalacak kadar güçlenmişlerdi; böylece çoğunu hediye ettiğim yirmi beş kribensis sahibi oldum.

Bu erkeğin hayatı vaktinden önce sona ermiş olsa da tam bir başarı hikâyesiydi: Çoğalmıştı. Biyolojik açıdan, yavru üretimi her zahmete değer. Yavrular da aynı gayret gösterme eğilimini miras alacak, bunun sonucunda da başarılı bir üreme döngüsü ortaya çıkacaktır. Doğal seçim rahatına fazla düşkün olanları ya da riski göze alamayanları ayıklar: Böyle bireyler bir sonraki nesle yeterince gen aktaramaz. Benim kribensis erkeği, besbelli genlerini kahraman babalar ve dedeler soyundan almış, onların geleneğini sadakatle sürdürmüştü.

Bu balık hikâyesini anlatmamın sebebi, bizim ya da bonoboların kendi toplumlarımızda yaptığımız şeyin, bütün hayvanların yaptığı şeyden çok da farklı olmadığını göstermek. Tabii son zamanlarda insanlar aileyi daha küçük tutuyor –pek çok çift hiç çocuk yapmıyor– ama üreme evrimimizin merkezinde yer almasaydı şimdi dünyada altı milyar insan olmazdı. Her bir insan özelliği, genle-

rini iletmeyi başarmış atalardan gelir. Bizim evrim tablomuzun bir balığinkinden tek farkı çok daha karmaşık bir biçimde ürememizdir. Gruplar halinde yaşar, çocuklarımızı senelerce besleyip büyütür, eğitir, onlar için mevki ve ayrıcalık temin etmeye çalışır, savaşlara girer, aile içi üremeyle mücadele eder, mülk aktarıyoruz... Üredikten sonra hayatta kalmak balıklar için önemli olmayabilir ama bizim sosyal ağımızın önemli bir parçasıdır; menopoz gibi ilginç bir olguyu, doğanın yaşlı kadınları, çocuklarının çocuklarına bakmak üzere özgürleştirmesi olarak yorumlamamızı sağlar. Balıklardan çok daha karmaşık, diğer primatlardan da biraz daha karmaşık toplumlarda yaşadığımızdan beyin gücümüz çevremizdekileri kandıracak şekilde gelişmiştir. Ama temelde, bir sonraki nesilde mümkün olan en büyük genetik temsili elde etmeye çalışan bireyler olarak kalırız.

Doğanın bu en baskın teması, hem insan hem de bonobo davranışından bir mana çıkarmamızı ve ikisinin de aynı neticeyi elde etmek için farklı yöntemler kullandığını görmemizi sağlar. Bonobolar, bebek katline son vermek için, dişi-egemen, babalığın gizli kaldığı, cinselleşmiş bir toplum kurmuşlar ve başarılı olmuşlardır. Bu toplumu tarif ederken kendi cinsel hayatlarımız için geliştirdiğimiz, "rasgele ilişki", "serbest" ya da "hazcı" türü bir terminolojiden uzak durmak çok zor; halbuki bu terminoloji bu maymunları ya yanlış bir şey yapıyormuş ya da işitilmemiş bir özgürlüğe kavuşmuş gibi gösteriyor. İkisi de doğru değil. Bonobolar, yaşadıkları ortamda hayatta kalmalarını ve üremelerini sağladığı için böyle davranıyorlar sadece.

Bizim kendi evrimimiz daha farklı bir yön izlemiş. Babalığın olabildiğince kesinleşmesini sağlayarak çocuk bakımına erkekleri çok daha fazla dahil etmişiz. Bu süreçte, çekirdek aile dışı cinselliği sınırlamışız: Minik testislerimiz bile artan bağılılık ve ketlenen serbestinin kanıtı. Böylesi bir üreme sistemi içinde özgürce eş değiştirmeye tahammül edilemez. Bu yüzden de cinselliğin ehlileştirilmesi insanlar için bir saplantı halini almış, öyle ki bazı kültürler ve dinlerde kadın cinsel organlarının bazı kısımları kesilmeye ya da cinsellik günah kabul edilmeye başlanmış. Batı tarihinin büyük bölümünde, en saf, en beğenilen insanlar perhizdeki keşişler ve baki-re rahibelerdi. Tenin bastırılması asla tam manasıyla mümkün ol-

mamıştır gerçi. Kuru ekmek ve suya talim eden münzevilerin, ziya-fetten ziyade, şehvetli bakireler hayal ettiği muhakkak. Erkekler için cinsellik daima önce gelir. Benim şempanzeler de ne zaman bir dişi kabarsa hemen bunu gözler önüne serer. Gün boyu sürececek faaliyet ve eğlenceye kavuşmak için binadan çıkmaya öyle can atarlar ki en sevdikleri yiyecek bile olsa gözleri görmez. Testosteron dolu zihin tek bir hedefe kilitlenmiştir.

Erkekler için cinsellik saplantısı evrensel olabilir ama bunun dışında yakın akrabalarımızdan büyük farklılık gösteririz. Cinselliği kamusal alandan çıkartıp kulübelerimize, yatak odalarımıza taşıdık ve sadece aile içinde tatbik edilir hale getirdik. Bu sınırlamalara tümüyle uyduğumuz söylenemez ama evrensel bir insanlık ideali oldukları söylenebilir. İnşa ettiğimiz ve değer verdiğimiz toplumlar, bonobo ya da şempanze hayat tarzına uygun değildir. Toplumlarımız biyologların "ortaklaşa büyütme" dediği şey üzerine kurulmuştur – yani çok sayıda birey, bütünün yararına olacak işlerde birlikte çalışır. Kadınlar çoğunlukla çocuklara birlikte bakar, bu arada erkekler avcılık ya da grup savunması gibi kolektif eylemler icra eder. Böylece cemiyet her bireyin kendi başına becerebileceğinden daha fazlasını yapar; bir bizon sürüsünü yardan aşağı sürmek ya da ağır balık ağlarını toplamak gibi. Bu işbirliği her erkeğin üreyebilmesi anlamına da gelir. Her erkeğe ortaklaşa çalışmanın getirisinden bir pay düşer, bu yüzden de onları getirebileceği bir ailesi olması gerekir. Aynı zamanda insanların birbirine güvenmesi de gerekir. Faaliyetleri onları çoğunlukla eşlerinden günlerce, hatta haftalarca uzak bırakır. Ancak kimsenin boynuzlanmayacağı garantiye erkekler toplu halde savaşa ya da ava gitmeye istekli olur.

Cinsel rakipler arasında işbirliğinin nasıl sağlanacağı ikilemi, çekirdek ailenin kurulmasıyla tek hamlede çözülmüştür. Bu düzenleme neredeyse her erkeğe üreme şansı, dolayısıyla da ortak faydaya hizmet dürtüsü vermiştir. Bu yüzden de insanlar arasındaki çift-bağına, türümüzün özelliği olan inanılmaz ortak çalışma seviyesinin anahtarı olarak bakmalıyız. Aile ve onu çevreleyen toplumsal töreler, erkek bağlılığını, başka primatlarda hiç görülmemiş yeni bir seviyeye taşımamıza imkân sağlamıştır. Bizi, kıtaları kateden demiryolları döşemekten, ordular, hükümetler ve küresel şirketler kurmaya, dünyayı fethetmemizi mümkün kılan büyük ölçekte ortak teşeb-

büslere hazırlamıştır. Gündelik hayatta sosyal ve cinsel alanı ayırmış olabiliriz ama türümüzün evriminde bu ikisi iç içe geçmiştir.

Bonoboları bizim için cazip kılan, bu alanların ayrılmasına ihtiyaç duymamalarıdır: Sosyalle cinseli birleştirmekten mutludurlar. Bu primatların "hürriyetlerini" kıskanabiliriz ama tür olarak başarmız, bonobo hayat tarzını terk etmiş ve cinsel ifadeleri sıkı kontrol altına almış olmamızla yakından ilintilidir.

Şiddet

Savaştan Barışa

Şempanzelerin de silahları ve bıçakları olsa
ve onları nasıl kullanacaklarını bilseler,
aynen insanlar gibi kullanırlardı.

JANE GOODALL

Üçüncü Dünya Savaşı'nın hangi silahlarla yapılacağını
bilmiyorum ama dördüncüsü taş ve sopayla yapılacak.

ALBERT EINSTEIN

Georgia'daki evimden Stone Dağı manzarası görünüyor. At üzerindeki üç adamın devasa heykelleriyle ün salmıştır. Ortadaki General Robert E. Lee figürü öyle büyüktür ki uzun zaman önce bir kutlama için granit omzuna yerleştirilen masada kırk kişi kalıvaltı etmişti. Güneyi savunanlara pek itibar etmem ama karşıtlarını sorgulayacak kadar da uzun zamandır burada yaşıyorum. Ev sahibi takımla özdeşleşme, bizim gibi grup hayvanları için çok doğal. Atlanta otoyolundaki bütün kötü sürücüler mutlaka "Yanki"dir.

Konfederasyon Anıtı gibi geçmiş şiddeti hatırlatan yadigârlara bütün dünyada rastlanır. Bu mekânları merakla bir turist rehberinin sayfalarını çevirerek, yaşanmış dehşetten irkilmeden dolaşıyoruz artık. Londra kulesinde, büyük filozof Thomas More'un idam edildiği ve kellesinin bir ay boyunca Londra Köprüsü'nde sergilendiği anlatılıyor bize. Amsterdam'daki Anne Frank House'ta, toplama kampından asla geri dönememiş genç bir kızın hikâyesini dinliyoruz. Roma'daki Koleyum'da, mahkûmların aslanlar tarafından parça parça edildiği arenada dolaşıyoruz. Moskova'daki Kremlin'de, düşmanlarını diri diri kazığa oturtmaktan ve yağda kızartmaktan zevk alan Çar Korkunç İvan'ın yaptırdığı altın kubbeli kuleyi hay-

ran hayran seyrediyoruz. Ezelden beri birbirini öldürmüş insanlar. Hâlâ da öldürmeye devam ediyoruz. Havaalanlarındaki güvenlik sıraları, taksilerdeki kurşun geçirmez camlar ve üniversite kampüslerindeki acil durum telefonları, yaşa-ve-yaşat alanında ciddi sorunlar yaşayan bir medeniyeti gözler önüne seriyor.

Maymunlar Gezegeni

Medeniyet demeye degecek her şeyin bir ordusu vardır. Bunu öyle güçlü hissederez ki hayali gayriinsan medeniyetlerine de uyarlarız, *Maymunlar Gezegeni* filminde olduğu gibi. Primatologlar, 2001 yılında çekilmiş filmi dehşet içinde seyreder: Gaddar lider maymun iki ayağı üzerinde yürüyen bir şempanzeye benzer (ama tavşan gibi nefes alır), goriller aptal ve uysaldır, bir orangutan esir tacirliği yapar ve bonobolar büyük isabetle işin dışında tutulmuştur. Hollywood şiddet konusunda daima cinselliğe nazaran daha rahat olmuştur.

Bu filmde şiddet kol geziyor. Ancak perdede görünen uçsuz bucaksız, üniformalı maymun ordularından daha gerçeğe uzak hiçbir şey olamaz. İnsan ordularının düşmanı sindirmek için kullandığı beyin yıkama, emir komuta zinciri ve senkronizasyon gibi şeyler yoktur maymunlarda. Tam eşgüdüm mutlak disiplin hissi verdiğinden iyi eğitilmiş bir ordudan daha korkunç bir şey yoktur. Ordusu olan başka yegâne hayvan karıncadır ama onda da emir komuta zinciri yoktur. Asker karıncalar yollarını kaybettiğinde, mesela öncüler ana akın kolundan ayrı düştüğünde, bazen kendi sıralarının sonuna eklenirler. Kendi feromon izlerini takip etmeye başlar ve daire olurlar, ta ki binlercesi sıkışık mı sıkışık bir halka halinde yürüye yürüye bitkin düşüp ölene kadar. Tepeden yönetilen örgütlenme sayesinde bir insan ordusunda asla gerçekleşmez bu.

İnsan saldırganlığı üzerine yapılan tartışmalar daima savaş etrafında dönüyor ama hayvan saldırganlığıyla bir paralellik kurmadan şöyle bir durup orduların emir komuta zincirini düşünsek iyi olur. Kurbanları, askeri işgalleri saldırganlık olarak görse de işgali yapanların saldırgan bir ruh halinde olduğu ne malum? Savaşlar öfkeden mi çıkar? Liderlerin genellikle iktisadi saikleri, iç siyasetten kaynaklanan sebepleri olur ya da savunma için harekete geçerler. Generaller emirlere uyar, askerler de evlerini ocaklarını bırakmak

için can atmaz. Napolyon, had safhada bir alaycılıkla, "Bir asker, renkli bir kurdele parçası için uzun uzun ve kıyasıya savaşıyor," demiş. Savaşların çoğunda insanların çoğunun saldırganlık *dışında* bir şeyle harekete geçtiğini söylersek abartmış olmayız herhalde. İnsan savaşları sistematik ve soğukkanlıdır, bu da onları adeta yepyeni bir fenomen haline getirir.

Son cümledeki hayati kelime "adeta". Grupla özdeşleşme, yabancı düşmanlığı ve ölümle sonuçlanan çatışma gibi –her biri doğada da varolan– eğilimler, fazlasıyla gelişmiş planlama becerimizle birleşerek insan şiddetini gayriinsani bir seviyeye "yükseltmiştir". Soykırım gibi konulara kafa yorarken hayvan davranışını incelemenin pek faydası olmaz ama ulus-devletlerden uzaklaşıp, küçük ölçekli toplumlardaki insan davranışlarını incelersek farkların o kadar da büyük olmadığını görürüz. Şempanzeler gibi insanlar da fazlasıyla bölgecidir ve kendi grupları dışında kalanların hayatları onlar için de kendi grupları içindekilerin hayatları kadar değerli değildir. Şempanzelerin bıçak ya da silah sahibi olsalar kullanmakta tereddüt etmeyecekleri iddia edilmiştir. Keza yazılı kültüre geçmemiş insanlar da yeterli teknolojiye sahip olsalar, tereddüt etmeden çatışmayı tırmandırırlardı muhtemelen.

Bir antropolog bir keresinde, Yeni Gine'deki iki Eipo-Papua köy reisinin, küçük bir uçaktaki ilk yolculuklarını anlatmıştı. Uçağa binmeye korkmamışlar ama şaşırtıcı bir ricada bulunmuşlar: yan kapının açık bırakılması. Yukarıda havanın soğuk olduğu ve geleneksel penis kılıfları dışında bir şey giymedikleri için yukarıda donacakları konusunda uyarılmışlar. Uyarıyı kaale almamışlar. Yanlarında ağır kayalar getirmek istemişler. Pilot bir zahmet öteki köyün üzerinden geçiverirse kayaları açık kapıdan düşmanlarının üzerine atacaklarmış.

Akşamleyin antropolog, günlüğüne neolitik adamın bombayı icadına tanık olduğunu yazmış.

Düşmanından Nefret Et

Şempanzelerin düşmanlarına nasıl davrandığını görmek için doğaya çıkmak gerekir. Toshisada Nishida'nın başkanlığını yaptığı bir Japon ekibi, kırk yıldır Tanzania'nın Mahale Dağları'nda çalışıyor.

Nishida emekli olmadan önce beni davet ettiğinde hiç düşünmeden kabul ettim. Dünyanın en önemli şempanze uzmanlarından biridir kendisi ve ormanda onunla gezmek tam bir ziyafetti.

Tanganyika Gölü yakınındaki arazi kampındaki –Mahale Sheraton'ı diye dalga geçiyordum– elektriksiz, akan susuz, tuvaletsiz ve telefonsuz hayatın ayrıntılarına girmeyeceğim hiç. Her gün erken kalkmak, çabucak kahvaltı etmek ve güneş doğmadan yola koyulmak hedefleniyordu. Şempanzelerin bulunması gerekiyordu ve kampta pek çok iz sürücü vardı. Bu maymunlar neyse ki inanılmaz gürültücü, böylece yerlerini bulmak kolay oluyor. Geniş bir görüş alanına sahip olmadıkları bu ortamda seslere güveniyorlar. Mesela yetişkin bir erkeği takip ederken, sürekli durduğunu, başını kaldırdığını ve uzaktaki grup arkadaşlarını dinlediğini görüyorsunuz. Sonra nasıl karşılık vereceğini kararlaştırıyor, kendi bağırıışlarıyla cevap veriyor, sessizce sesin geldiği yere doğru ilerliyor (bazen de inanılmaz bir telaşla koşuyor ve dolaşık sarmaşıklarla boğuşarak ona yetişmeye çalışıyorsunuz) ya da duyduğu şeyler onu hiç alakadar etmiyormuş gibi kafasına göre takılmaya devam ediyor. Şempanzelerin, birbirlerinin seslerini tanıdığı bilinen bir gerçektir. Orman onlarla doludur, kimi yakında, kimi belli belirsiz uzakta; sosyal hayatları çoğunlukla bir sesler âleminde yaşanır.

Şempanzeler taşkın, kavgacı bir güruh oluşturabilir, üstüne üstlük avlanırlar da. Bir keresinde, bir sürü yetişkin erkek ve kabarmış dişi halen canlı olan bir colobus şebeginin etini bölüşürken ağacın altında hayvanın kanıyla yıkanmıştım. Avdan, şempanzelerin bağırıışlarına karışan şebek çığlıkları vesilesiyle haberdar olmuştuk. Aşırı heyecan duyduklarında şempanzelerin bağırsaklarının bozulduğunu unutmuşum. Maalesef atış alanı içinde kalmıştım.

Ertesi gün bir dişinin, sırtında genç bir yavruyla yanımdan geçtiğini gördüm. Yavru tüylü bir şeyi havaya atıp tutuyordu. Zavallı şebegın kalıntılarıymış meğer. Bir primatin kuyruğu diğerine oynacak olabiliyor. Şempanzeler temel olarak meyve yapraklarıyla beslenirler de zannettiğimden çok daha fazla ete düşkünler. Otuz beş küsur tür *omurgalı* yiyorlar. İşi yaver gitmiş yetişkin bir şempanzenin günlük et tüketimi, işi yaver gitmemiş bir insan avcı toplayıcıya denk neredeyse. Şempanzeler ete öyle düşkünderler ki aşçımız, fasulye pilav rejimine bir çeşni getirmek için köyden kampa canlı

ördek taşımakta zorlanmış. Yolda karşısına dişi bir şempanze çıkıp koltuğunun altındaki kıymetli kuşa el koymaya çalışmış. Cesur aşçı onun tehditlerine karşı koymuş ama zar zor. Karşısına çıkan erkek şempanze olsaydı ördeğin tadını asla bilemeyecektik.

Yiyecek insan olduğunda işler daha da ciddileşiyor. Araştırmaların en hararetli zamanlarında Gombe Ulusal Parkı yakınlarında büyümüş bir şempanze olan Frodo'nun insanlardan hiç korkusu kalmamıştı. Zaman zaman araştırmacılara saldırıyor, vuruyor ya da onları yamaçtan aşağı sürüklüyordu. Ama en berbat hadise yerli bir kadın, bebeği ve yeğeninin başına geldi. Kadının on dört aylık bebeğini yeğeni taşıyordu. Küçük bir hendekten geçerken yağ palmyesi yaprakları yiyen Frodo'yla karşılaştılar. Maymun arkasını döndüğünde kaçmak için çok geçti. Frodo bebeği kızın sırtından kapıp ortadan kayboldu. Daha sonra ölmüş olan bebeği yerken bulundu. Bebek kapmak, avcı davranışının bir uzantısıdır ama o zamana kadar sadece parkın dışında görülmüştü. Uganda'daysa bir salgın halini almıştı. İnsan bebekleri evlerinden kaçırılıyordu. Silahları olmayınca insanların eli kolu bağlı: Vahşi şempanzeler türümüzün yetişkinlerini bile öldürebilir, zaman zaman öldürüyorlar da. İnsanlara yapılan ölümcül saldırılara hayvanat bahçelerinde de rastlandı.

Şempanzeler bizden küçüktür. Dört ayak üstünde ancak dizimize geldiklerinden insanlar güçlerini azımsar. Dalları olmayan bir ağaca hiç zahmet çekmeden çıktıklarında ne kadar kaslı olduklarını görebilirsiniz. Hiçbir insanın boy ölçüşemeyeceği bir güç gösterisidir bu. Erkek şempanzenin kol gücü atletik bir delikanlının beş katı olarak ölçülmüştür ve dört "elle" dövüşükleri için onları yenmek imkânsızdır. Bir keresinde panayırarda şempanzeyle gösteri yapan bir adanda gördüğüm gibi ısırmaları engellense bile durum değişmez. Bütün maço erkekler şempanzeyle dövüşmeye dünden razıydı. Onu çantada keklik sanıyorlardı. Ama profesyonel güreşçi cüssesindeki devler bile adamın partnerini kontrol etmekten acizdi.

Bu yüzden de, tüylerini dikmiş, küçük fidanları sallayarak yanımdan geçen şempanzelere nasıl saygılı bir mesafede durduğumu tahmin edersiniz. Bunu, beni etkilemek için değil kendi aralarında atıştıkları için yapıyorlardı. İki farklı topluluk karşılaştığında olanlarla kıyaslandığında o kadar da fena sayılmazdı. Erkekler düzenli olarak sınır devriyesine çıkar. Bazen dişilerin de eşliğinde, bölge-

nin sınırlarına doğru, öteki taraftan gelecek her sese karşı tetikte, tek sıra halinde yürürler. Bazen bir ağaca tırmanıp bazen bir saat, bazen daha fazla etrafa bakar ve kulak kabartırlar. Etkin olarak sessizliğe zorlanırlar. Annesiyle birlikte gelen bir yavru farkında olmadan mızıldanırsa tehdit edilebilir. Devriyeye çıkan herkesin sınırları ayaktadır. Çıtırdayan bir dal ya da aniden koşmaya başlayan bir domuz, sinirli sinirli gülmelerine, dokunarak ya da sarılarak birbirlerinden teminat almalarına sebep olur. Ancak bölgelerinin daha emniyetli kısımlarına döndüklerinde rahatlar, bolca bağırıp sağa sola vurarak gerilimi boşaltırlar.

Farklı topluluklardan şempanzelerin birbirine nasıl davrandığını bildiğimden doğrusu ben de gergin olurdum. Erkekler, diğer topluluğun yalnız bireylerine karşı hayli eşgüdümlü saldırılar düzenleyebilir – kurbanlarını takip eder, yakalar ve çabucak alt ederler; kurban öyle kötü dövülür ve ısırılır ki ya anında ölür ya da saldırıdan bir süre sonra. Birkaç kere böylesi saldırılara şahit olunmuştur ama çoğunlukla kanıtlar, ormanda bulunmuş feci kalıntılardan ibarettir. Bazı araştırma alanlarında hiç ceset bulunmamış ama sağlıklı erkekler birer birer topluluktan kaybolmuştu, tek bir erkek bile kalmayana kadar.

Mahale Dağları'nda, Nishida sınır devriyelerine ve yabancılara karşı vahşi saldırılara şahit olmuş. Topluluklardan birinin bütün erkeklerinin, on iki yıllık bir süre zarfında komşu erkekler tarafından yavaş yavaş ortadan kaldırıldığına inanıyor. Sonrasında galipler, boşalan bölgeye ve içindeki dişilere el koymuşlar. Şempanzelerin yabancı düşmanı olduğuna şüphe yok. Bir keresinde, eskiden tutsak olan şempanzeleri tekrar ormana bırakma teşebbüsünde bulunulduğunda yerli şempanzeler öyle gaddar tepki vermiş ki proje mecburen iptal edilmiş.

Bölgeleri çok geniş olduğundan, şempanze toplulukları arasında şiddet olaylarına nadiren rastlanır. Yine de görülen az sayıda örnek, kararlaştırılmış, kasti öldürmelerle –yani "cinayetle"– karşı karşıya olduğumuza şüphe bırakmaz. Böylesi bir iddianın ne kadar tartışmalı olduğunu fark eden Jane Goodall, kasıtlılık izleniminin neden kaynaklandığını sormuştur kendine. Neden öldürmeler, saldırganlığın bir yan etkisi olmasın? Bunun cevabı, saldırganların kendi toplulukları içinde sergiledikleri saldırganlıkta görülmedik bir eşgü-

düm ve kötü niyetle hareket etmeleridir. Şempanzeler adeta bir ava davrandıkları gibi davranmış, düşmana başka bir türün üyesi muamelesi yapmışlardır. Saldırganlardan biri (başının üzerine oturarak, bacaklarını tutarak) kurbanı sabitler, bu arada diğerleri ısırır, yumruklar ve tekmeler. Uzuvarlarını bükerek, soluk borularını koparır, tırnaklarını söker, yaralarından akan kanı içer ve kurbanları hareket etmeyi bırakana kadar durmazlar. Saldırganların, görünüşe göre gayretlerinin neticesini kontrol etmek için olay yerine haftalar sonra döndükleri gözlenmiştir.

Bu ürkütücü davranış ne yazık ki kendi türümüzün davranışından çok da farklı değildir. Bizim de düşmanlarımızı *insanlıktan dışlama* eğilimimiz vardır – şempanzeler gibi, onlara kendi türümüzden değilmiş muamelesi yaparız. Irak Savaşı'nın ilk haftalarında Amerikalı bir pilotla yapılan röportajı dinlerken ağzım açık kalmıştı. Pilot coşkuyla, küçük bir çocukken Körfez Savaşı'nı seyrettiğini ve nokta atışlara hayran kaldığını anlatıyordu. Şimdi onlardan çok daha üstün, akıllı bombalar kullandığına inanamıyordu. Onun için savaş teknolojiyenin ibaretti; nihayet oynamasına izin verilen bir bilgisayar oyunu. Öteki tarafta neler olduğu aklının ucuna bile gelmiyordu. Ordunun istediği tam da buydu belki. Zira düşman, insan olarak görülmeye başlandığı anda her şey altüst olur.

"Biz ve onlar" düşüncesi çok kolayımıza gider. Bir psikoloji deneyinde, insanlara rasgele farklı renklerde rozetler, kalemler ve not defterleri verilmiş; "Maviler" ve "Yeşiller" diye iki gruba ayrılmışlar. Deneklerden sadece, birbirlerinin sunumlarını değerlendirmeleri istenmiş. Kendi renk gruplarına dahil olan insanların sunumlarını çok daha fazla beğenmişler. Daha karmaşık bir grup kimliği deneyinde, bir hapisane oyununda öğrencilere mahkûm ve gardiyan rolleri verilmiş. Stanford Üniversitesi'nin bodrumunda birlikte iki hafta geçirmeleri gerekiyormuş. Ancak altı gün sonra, "gardiyanlar" gittikçe daha küstah, tacizkâr ve zalim bir hal aldığı, "mahkûmlar" da isyan etmeye başladığı için deneye son verilmiş. Öğrenciler bunun sadece bir deney olduğunu ve rollerinin yazı tura atarak belirlendiğini unutmuşlar mı?

Amerikalı gardiyanların, Bağdat'taki Ebu Garib hapisanesinde tutuklulara işkence ettiği açığa çıktığında Stanford hapisane deneyinin kötü şöhreti yayıldı. Amerikalılar, tutukluların kafasına çuval

geçirmek ve cinsel organlarına elektrik vermek dahil çok sayıda iş-kence tekniğine başvurmuşlardı. ABD medyasındaki bazı kişiler "eşek şakası" diyerek işkenceyi azımsamaya çalıştılar ama onlarca mahkûm bu süreçte ölmüştü. Stanford hapishane deneyindeki gaddarlık ve cinsel imalarla gösterdiği benzerlikler dışında, Ebu Garib'deki gardiyanlarla mahkûmlar farklı ırka ve dine mensup, farklı diller konuşan insanlardı. Bu da gardiyanlar için onları insanlık dışına itmeyi daha kolaylaştırmıştı. Oradaki askeri polisten sorumlu General Janis Karpinski, mahkûmlara "köpek" gibi davranmasının emredildiğini söylemişti. Bu hapishaneden gelen tüyler ürpertici fotoğraflardan biri, çıplak bir mahkûmu, boynundaki kementten çekerek yerde sürükleyen kadın bir subaya aitti.

İç-grup kendini üstün görmek için daima sebepler bulur. Bu eğilimin tarihteki en uç örneği, kuşkusuz, Adolf Hitler'in yarattığı dış-gruptur. İnsandan aşağı görülen dış-grup, iç-gruptaki dayanışmayı ve özdeğer hissini artırır. İnsanlık kadar eski bir numaradır bu, ama psikoloji bizim türümüzden çok önce ortaya çıkmış olabilir. Hayvanlarda yaygın olan bir eğilimin, grupla özdeşleşme eğiliminin yanı sıra, şempanzelerle iki ortak özelliğimiz daha vardır. Birincisi az önce gördüğümüz dış-gruptan onları insanlık (ya da "şempanzelik") dışına itecek kadar nefret etmektir. İç-grup ve dış-grup arasındaki uçurum öyle derindir ki saldırganlık iki sınıfa ayrılır: birincisi grup içinde zaptedilen ve törenleştirilen saldırganlık, ikincisi gruplar arasında açık, sebepsiz, ölümcül saldırganlık.

Gombe'de ortaya çıkan, çok daha can sıkıcı dış-grup olgusu bir-birini tanıyan şempanzeler arasında cereyan etmişti. Seneler zarfında, bir topluluk kuzey ve güney olarak iki farklı kola ayrılmış, sonunda da ayrı topluluklar halini almıştı. Bu şempanzeler geçmişte birlikte oynamış ve birbirlerini tımar etmiş, çatışmaların ardından barışmış, etlerini paylaşmış ve huzur içinde yaşamışlardı. Buna rağmen iki kol birbiriyle savaşmaya başladılar. Eski dostların birbirlerinin kanını içmelerini seyrederken araştırmacıların kanı donuyordu. En yaşlı topluluk üyeleri bile rahat bırakılmıyordu. Son derece düşkün görünen Goliath yirmi dakika boyunca dövülmüş ve etrafta sürüklenmişti. Düşmanla herhangi bir bağlantı saldırı sebebiydi. Devriye gezen şempanzeler, sınır bölgesindeki ağaçlarda yeni yapılmış uyuma yerleri bulduklarında etrafta gösteri yapıyor, dalları

ayırarak bütün düşman yuvalarını tahrip ediyorlardı.

Yani şempanzeler arasında "biz ve onlar" ayrımı, toplumsal olarak ortaya çıkan bir ayrımdır. Çok iyi tanınan bireyler bile, yanlış kişilerle görüşür ya da yanlış bölgede yaşarlarsa düşmana dönüşebilirler. İnsanlarda, birbiriyle pekâlâ iyi anlaşılan etnik gruplar aniden birbirlerine düşman kesilebilir, Ruanda'daki Hutular ve Tutsiler, Bosna'daki Sırp, Hırvat ve Müslümanlar gibi. Bu zihinsel dönüşüm ne menem bir şeydir ki insanların tavırlarını değiştirir? Şempanzelerde grup arkadaşlarını birbirinin en kanlı düşmanına çeviren nasıl bir dönüşümdür? Dönüşümlerin insanlarla maymunlarda benzer şekilde işlediğini ve rakip çıkarlara karşı ortak çıkarlar algısı tarafından kontrol edildiğini düşünüyorum. Bireyler ortak bir amaç hissettikleri müddetçe olumsuz duyguları bastırırlar. Ortak amaç ortadan kalkar kalkmaz gerilimler su yüzüne çıkmaya başlar.

İnsanlar da şempanzeler de kendi grup üyelerine karşı nazik, en azından kontrollüdür ama ikisi de dışarıdakilere karşı canavar kesilebilir. Basitleştiriyorum elbette çünkü şempanzeler de insanlar gibi kendi topluluklarına ait bireyleri öldürebilirler. Ama aşk ve nefret hususunda iç-gruba karşı dış-grup ayrımı çok temel bir rol oynar. Tutsak maymunlar için de geçerlidir bu. Arnhem Hayvanat Bahçesi'nde şempanzeler, düşman grupları olmadığı halde devriye gezmeyi âdet edinmişti. Akşama doğru birkaç erkek büyük adanın etrafında dolaşmaya başlar, sonunda bütün yetişkin erkekler, bir-iki de genç onlara katılırdı. Tabii ki doğadaki devriyelerde görülen gerilimleri sergilemezlerdi ama bu davranış, bölge sınırlarının, yapay koşullar altında bile bir anlamı olduğunu gösteriyor.

Tutsak şempanzeler de doğadakiler kadar yabancı düşmanındır. Bir hayvanat bahçesi grubuna yeni dişi katmak neredeyse imkânsızdır, yeni erkekler de ancak yerli erkekler uzaklaştırıldıktan sonra içeri bırakılabilir. Yoksa kan banyosu yaşanır. Yerkes Primat Merkezi'nde erkekleri değiştokuş etmeyi ilk denediğimizde dişiler yeni gelen erkeklerin ilk birkaçını kovaladı (yani dişiler saldırıda bulundu ve hayatlarını kurtarmak için erkekleri dışarı almak zorunda kaldık).

Aylar sonra iki yeni erkek denedik. Bir tanesi aynı saldırganlıkla karşılandı ama Jimoh adındaki diğer şempanzenin kalmasına izin verildi. Jimoh geldikten birkaç dakika sonra iki olgun dişi yanına gidip onu tımar etti, sonra da diğer dişilere karşı cansiperane

savundu. Yıllar sonra, şempanzelerimizin mazisini araştırırken Jimoh'nun zannettiğimiz kadar yeni olmadığını fark ettim. Grubu muza dahil olmadan on dört yıl önce, onu koruyan dişilerle birlikte başka bir kurumda yaşıyormuş. Aradan geçen süre zarfında birbirlerini görmemişlerdi ama uzun zaman öncesinden kalma bu tanışıklık her şeyi değiştirmişti.

Sınırdaki Kaynaşmalar

En yakın akrabalarımızın komşularını öldürmesi gerçeği, yakınlar da çekilen bir belgeselin, "savaş DNA'mızda" iddiasını doğruluyor mu? Sonsuza kadar savaşmaya yazgılı insanlar olduğumuz izlenimi yaratıyor bu. Ama savaşçı DNA'sı olan karıncalar bile bol miktarda alana ve yiyeceğe sahipseler şiddete başvurmazlar. Ne manası var ki? Ancak bir koloninin çıkarları diğerininkiyle çeliştiğinde bu davranış bir mana ifade edebilir. Savaş, bastırılmaz bir itki değildir. Bir seçenektir.

Yine de erkek çetelerinin, komşu erkekleri kasten ortadan kaldırarak, kendi bölgelerini genişlettiği yegâne hayvanların insanlarla şempanzeler olması raslantı olamaz. Birbiriyle yakın akraba iki memelide böylesi eğilimlerin birbirinden bağımsız gelişmesi olasılığı nedir? Maymunlarınkine en çok benzeyen insan şablonu "ölümcül baskın" diye bilinir. Baskınlar, bir grup erkeğin, üstün oldukları, dolayısıyla kendilerinin zarar görme şansının düşük olduğu zamanlarda sürpriz saldırıda bulunmasıyla gerçekleşir. Amaç diğer erkekleri öldürüp, kadın ve kızları kaçırmaktır. Şempanzelerdeki bölgesel şiddet gibi, insan baskınları da kahramanlıkla uzaktan yakından ilgili değildir. Şaşırtma, kandırma, pusu ve gün ışığından kaçınma, tercih edilen taktiklerdir. Avcı toplayıcı toplumlarının çoğu bu şablonu takip eder ve iki-üç senede bir savaşır.

Peki ölümcül baskının yaygınlığı, Richard Wrangham'ın dediği gibi "şempanzemi şiddetin, insan savaşlarını öncelemiş ve ona yol açmış olduğunu, modern insanları beş milyon yıldır süregiden öldürücü saldırganlık alışkanlığından sağ çıkmış şaşkınlara çevirdiğini" mi ima eder? Burada sorunlu kelime, mübalağalı "şaşkın" değil, "süregiden" kelimesidir. Bunun doğru olabilmesi için ilk atamızın şempanzemi olması ve bizim de o zamandan beri savaştan şaşma-

miş olmamız gerekir. İki savın da kanıtı yoktur. Bir kere, insanlarla maymunlar ayrıldığından beri maymunlar kendi evrimlerini geçirmişlerdir. O beş ya da altı milyon yılda ne olduğunu kimse bilmiyor. Ormanlarda pek fosilleşme gerçekleşmediğinden, maymun atalarına dair bilgilerimiz derme çatma. İnsanlarla maymunların son ortak atası gorile, şempanzeye veya bonoboya benziyordu belki, ya da şu anda varolan türlerden farklıydı. Tabii tümüyle farklı değil ama bu atanın savaş delisi bir şempanze olduğuna dair hiç kanıt yok. Şempanze nüfusunun çok küçük bir bölümünün incelendiğini, hepsinin aynı ölçüde saldırgan olmadığını da unutmamak lazım.

İkincisi, atalarımızın da şimdiki bizler kadar gaddar olduğunu kim söyleyebilir? Arkeolojik savaş buluntuları (yerleşim yerleri etrafındaki koruyucu duvarlar, mezarlıklarda iskeletlerle kaynaşmış silahlar, savaşçı çizimleri) sadece on ya da on beş bin yıl öncesine dayanır. Evrim biyoloğunun gözünde yakın tarihtir bu. Öte yandan insan grupları arasında eskiye dayanan husumetler olmaksızın savaşın damdan düşer gibi ortaya çıktığına inanmak da zor. Herhalde bir eğilim mevcuttu. Büyük ihtimalle bölge üzerinden saldırganlık daima olasılık dahilindeydi ama küçük ölçekte tatbik ediliyordu, belki insan yerleşik düzene geçip mal mülk biriktirmeye başlayana kadar. Bu da şu manaya gelir, milyonlarca yıl savaşmak yerine, grup içindeki küçük çatışmalarla başlamışızdır işe. Bunun bildiğimiz savaşa dönüşmesiye yenidir.

Yine de insanın vahşi yanını vurgulayan biliminsanlarının Bir Numaralı Örnek olarak şempanzeye sarılması şaşırtıcı değildir. İn-kâr edilemez ve rahatsızlık verici benzerlikler vardır. Gerçi insan davranışının bir yönü vardır ki şempanzeler bunu aydınlatamaz; savaşmaktan daha fazla yaptığımız bir şey varsa o da barışı muhafaza etmektir. İnsan toplulukları arasında barış yaygındır, ticaret, nehir suyunun paylaşılması ve karşılıklı kız alınıp verilmesi de. Bu konuda şempanzelerin bize söyleyeceği bir şey yoktur çünkü gruplararası dostane bağlardan yoksundurlar. Onlar sadece husumetin çeşitli derecelerini bilir. Bu da temel seviyede gruplararası insan ilişkilerini anlamak için bir ata modeli olarak şempanzeden daha öteye bakmamız gerektiğini gösterir.

Meşhur böcekbilimciler Bert Hölldobler ve Ed Wilson, *Journey to the Ants*'te (Karıncalara Yolculuk), iki tür biliminsanı olduğuna

dair düşüncölürücü bir saptamada bulunmuşlar. Teorisyen, belli bir meseleyle ilgilenir ve bunu çözmek için en uygun organizmayı arar. Genetikçiler meyve sineğini, psikologlar fareyi seçmişlerdir. Aslında meyve sinekleri ya da farelerle değil, sadece çözmek istedikleri problemlerle ilgilenirler. Diğer taraftan doğa meraklısı, belli bir hayvan sınıfıyla sırf onu merak ettiğı için ilgilenir, her hayvanın kendi hikâyesi olduğunu bilir. Bu hikâye de yeterince incelendiğinde teorik bir ilgi alanına dönüşebilir. Hölldobler ve Wilson kendilerini ikinci sınıfa sokuyorlar, ben de. Katil maymun teorisi ortaya atıldığından beri herkesin yaptığı gibi mesele olarak insan saldırganlığına, tür olarak da şempanzeye odaklanmak yerine, bu tartışmanın kıyısında kalmış daha az gaddar bir maymunla ilgileniyorum. Bu maymunun davranışı farklı bir beceriyi aydınlatıyor: barış becerisini.

Bonobo grupları arasında barışçı kaynaşma ilk olarak 1980 yılında, Kongo Demokratik Cumhuriyeti'ndeki Wamba Ormanı'nda iki farklı grup karşılaşp koca bir haftayı birlikte geçirdiğı zaman gözlendi. Bu pek öyle gösterişli bir olay addedilmeyebilir, ama Gombe'deki şempanze dostların birbirine uyguladığı şiddet kadar şaşırtıcıydı aslında. Soyumuzun doğası gereğı şiddete eğilimli olduğuna dair o ısrarlı inancı çürütüyordu. Bir keresinde bonobolar da gruplararası kaynaşmanın filmini seyretmiştim. Önce bağırıp havlayarak birbirlerini deli gibi kovaladılar ama hiç dokunmadan. Sonra farklı gruplardan dişiler GG-sürtünme yapmaya hatta birbirlerini tımar etmeye başladılar. Bu arada yavruları kendi yaşitlarıyla oynayp gñreşiyordu. Ayrı kampların erkekleri bile bir süre sonra kısa, erbezi torbası sürtünmesi yaptılar.

Wamba'daki otuz küsur müstakil, gruplararası karşılaşmada, karşı cinsler her zamanki cinsel ve dostane tavırlarıyla tanıştılar. Ancak erkekler, diğer grubun erkeklerine karşı genel olarak düşmanca ve uzak bir tavır benimsemişti. Her karşılaşmanın ilk on beş dakikasında farklı grupların dişi ve erkekleri arasında çiftleşme yaygındı.

Lomako Ormanı'ndaki farklı bir bonobo yerleşiminde benzer gözlemler yapıldı. Farklı grupların erkekleri bazen birbirlerini çalıların arasında çilgınca kovalıyor, dişilerse bağırıp haykırarak ağaçlardan sallanıyordu. Karpışmalar öyle şiddetli görünüyordu ki seyreten alan araştırmacılarının tüyleri diken diken olmuştu. Ama son-

rasında bonoboların burnu bile kanamıyor ve gruplar birbirine karışıyor. Başta gergin olsalar da maymunlar zaman geçtikçe sakinleşiyor, iki topluluk arasında cinsellik ve tımar vuku buluyordu. Sadece farklı grupların erkekleri dostça temas kurmakta başarısızdı.

Bonoboların komşularıyla karışmak istemedikleri ve onları uzak tuttuğu günler de vardı. Arazi araştırmacıları ani göğüs yumruklama sesleri ve ağaçlardan düşen bonobolar yüzünden irkilebiliyorlardı. Sonra maymunlar diğer grubun üyelerine doğru bağırarak koşuyor ve koşturmacaya devam ediyorlardı. Her bir grup kendine ait bölgenin sınırları içinde ağaçlarda oturup birbirlerine sesleniyordu. Yine de topluluklar arasındaki az sayıda sürtüşmede yaralananlar olsa da tek bir ölüme bile rastlanmadığını vurgulamak lazım.

Bonobo topluluklarında birbiriyle örtüşen alanlar ve sınırlardaki kaynaşmalar, şempanze topluluklarının etkileşimiyle tam bir tezat oluşturuyor. Bonobo toplumunu şekillendiren evrim baskılarının üzerindeki sis kalktığında, çoğu kimsenin insanlığın üzerindeki en büyük musibet olarak gördüğü şeyden, yabancı düşmanlığımızdan ve düşmanlarımızın hayatına kıyınetsi vermeme eğilimimizden, bonoboların nasıl kurtulmayı başardığını anlayacağız belki de. Bonobolar savaşmaya kalkacak olsalar, babalarının değil analarının yurdu için savaşacak oldukları için mi acaba? Her türün erkekleri doğaları gereği, dişileri tekelleri altına almaya çalışır ama belki de dişisi bonobolar üstünlük elde ettiğinde erkekler kontrollerini tümüyle kaybetmiş, dişiler de komşular dahil istedikleriyle serbestçe çiftleşme özgürlüğü kazanmış olabilir. Erkeklerdeki bölge rekabetini gereksiz kılmıştır bu. Birincisi, cinsel kaynaşma elbette üremeyle neticelenir, bu da komşu grupların akrabalarını içerebileceği anlamına gelir: Düşman erkekleri kardeşiniz, babanız, oğlunuz olabilir. İkincisi, onlarla seve seve cinsel ilişkide bulunan dişiler için erkeklerin hayatlarını ya da uzuvlarını riske atması anlamsızlaşır.

Bonobolar, gruplararası barışçı ilişkilerin hangi şartlar altında gelişebileceğini gösterir bize. Aynı şartlar bizim için de geçerlidir. Bütün insan toplumları arasında karşılıklı evlilikler olur, böylece gruplararası gen akışı meydana gelir ve öldürücü saldırganlık üretmeyi ketleyici işlev görür. Bir grup bölge çatışmasında diğerini yense bile bazı sakıncalar vardır, mesela kendi tarafında can kaybı olur, karşı taraftaki akrabaları ölür ve ticaret fırsatları azalır. So-

nuncusu maymunlar için geçerli olmasa bile insanlar söz konusu olduğunda çok önemli bir etkidir. Bizim gruplararası ilişkilerimiz, bu sebeple doğası gereği karışıktır: Çoğunlukla uyum için duyulan arzunun altında düşmanlık imaları yatar. Aynı karışıklık bonobolarda da görülür. Komşuluk ilişkileri hiç de güllük gülistanlık değildir –bölge sınırlarını belirtmek için her fırsatı değerlendirirler– yine de gerilimin boşaltılmasına ve dostça temaslara kapıyı açık bırakırlar.

Dişi göçü şempanzelerde genetik alışveriş yaratsa da, şempanze toplulukları arasındaki düşmanlık, bonobolarda görülen serbest cinsel ilişkilere engel olur. Hangisinin daha önce geldiğini kimse bilmiyor –gruplararası üreme olmaması mı yoksa yoğun düşmanlık mı– ama ikisi açıkça birbirini çoğaltarak, şempanzeler arasında da imi bir şiddet döngüsü yaratıyor.

Netice şu ki insanlar hem şempanzeler hem bonobolarla gruplararası davranış biçimleri paylaşıyor. İnsan toplumları arasındaki ilişkiler kötü oldu mu şempanzelerden bile daha beter oluyor ama iyi oldu mu bonobolardan bile daha iyi oluyor. Bizim savaşlarımız, şempanzelerin "hayvani" şiddetini ürkütücü ölçüde geride bırakıyor. Ama aynı zamanda komşuluk ilişkilerinin getirileri bonobolara kıyasla çok daha fazla. İnsan grupları kaynaşıp cinsel ilişkide bulunmaktan çok daha fazlasını yapıyor. Mal ve hizmet değiş tokuş ediyorlar, tören ziyafetleri düzenliyorlar, birbirlerinin kendi bölgelerinden geçmesine izin veriyorlar ve düşmanlara karşı ortak savunmalar kuruyorlar. Gruplararası ilişkiler söz konusu olduğunda, iki yakın akrabamızı da hem olumlu hem olumsuz açıdan geride bırakıyoruz.

Bariş Şans Tanı

Yirmi küsur yıl önce Avrupa'dan geldiğimde Amerikan medyasındaki şiddet beni hayrete düşürmüştü. Sadece haberler değil, komedilerden tutun dizilere, filmlere kadar her şey. Schwarzenegger ve Stallone'dan uzak durmak yetmez: Neredeyse her Amerikan filminde şiddet vardır. Kaçınılmaz olarak bir hissizleşme gerçekleşir. Mesela (Kevin Costner'ın 1990'da çektiği) *Kurtlarla Dans*'ın şiddet içerdiğini söylerseniz insanlar size deli muamelesi yapar. Onların

aklında şairane, duygusal bir film kalmıştır, güzel manzaralar, Amerikan Yerlilerine saygı gösteren eşine az rastlanır bir beyaz adam. Bütün o kan revan içindeki sahneler unutulup gitmiştir.

Komedi de çok farklı değildir. Ponpon kızlar, televanjelistler ve şöhret avukatlar gibi Amerika'ya has olgular üzerine, içeriden yorumlarda bulunduğu için *Saturday Night Live* sevdiğim bir programdır. Ama birinin arabasının patladığı ya da kafasının koptuğu bir skeç yapmadan programı bitiremezler. Hans ve Franz gibi karakterleri sadece isimleri yüzünden bile severim (evet Hans adında bir kardeşim var) ama halterleri fazla ağır geldiğinden kolları koptuğunda bir tuhaf olurum. Fıskıran kana seyirciler kahkahalarla güler ama ben ortada komik bir şey görmem.

Muhallebi çocukları ülkesinde mi büyüdüm? Belki, ama buradaki asıl mesele, şiddetin farklı toplumlarda ifade ediliş biçimleri arasında büyük farklılık olması. En çok neye değer veririz: Uyuma mı rekabete mi? İnsan türünün sorunu budur. Bütün bunların içinde bir yerlerde gerçek insan doğası barınıyor ama öyle farklı yönlerle esnetilmiş ki doğal olarak rekabetçi miyiz, yoksa doğal olarak cemiyet kurucu muyuz söylemek zor. Aslında her ikisiyiz ama her toplum kendi dengesini kuruyor. Amerika'da "gıcırdayan tekere yağ sürülür". Japonya'da "gevşeyen çivi çakılır".

Bu çeşitlilik başka primatlardan öğrenecek bir şeyimiz olmadığını mı gösteriyor? O kadar basit değil. Bir kere her türün, çatışmaları halletmekte kendine has bir yöntemi var. Şempanzeler, bonobolara nazaran daha savaştı. Ama aynı zamanda, her türün içinde, tıpkı insanlarda olduğu gibi gruplararası değişkenlik görüyoruz. Şiddet "kültürleri" ve barış "kültürleri" görüyoruz. Bu ikincisini mümkün kılan da anlaşmazlıkları gidermek konusundaki primat becerimiz.

Arnhem Hayvanat Bahçesi'nde geçirdiğim bir kış günü var ki asla unutmayacağım. Bütün şempanze kolonisi soğuktan korumak için içeriye kapatılmıştı. Bir hücum gösterisi sırasında alfa erkeğinin bir dişiye saldırdığını gördüm. Diğer maymunlar da yardıma koştuğunda ortalık epey karıştı. Sonra grup sakinleşti ama olağandışı bir sessizlik çöktü, herkes bir şeyler bekliyordu sanki. Birkaç dakika sürdü bu. Sonra beklenmedik bir biçimde bütün koloni bağırmaya başladı, bu sırada bir erkek salonun köşesindeki madeni

davullara ritmik olarak vuruyordu. Bütün bu yaygaranın ortasında, ilgi odağındaki iki şempanze öpüşüp birbirlerine sarıldılar.

Birbirine sarılan iki şempanzenin ilk başta kavga edenler olduklarını anlayana kadar birkaç saat bu olayı düşündüm. Kafanın biraz ağır işlediğinin farkındayım ama daha önce hiç kimse hayvanlarda *uzlaşmanın* mümkün olduğundan bahsetmemişti. En azından benim aklıma gelen terim buydu. O günden beri şempanzeler ve diğer primatların nasıl barıştığını inceliyorum. Gerçi şimdilerde buna çatışma çözme diyoruz. Yunuslar ve sırtlanlar da dahil çeşitli türlerde rastlanıyor buna. Pek çok sosyal hayvan nasıl barışılacağını bilir, hem boşuna değil. Çatışma kaçınılmazdır ama bir taraftan da hayvanlar birbirlerine ihtiyaç duyar. Birlikte yiyecek arar, avcılara karşı birbirlerini uyarır ve düşmanlara karşı birleşirler. Bütün evli çiftler gibi bazen aniden parlasalar da iyi ilişkileri muhafaza etmek zorundadırlar.

Altın şebekler el sıkarak yapar bunu, şempanzeler dudaktan öpüşerek, bonobolar cinsellikle, tonkea makakları da kucaklaşıp dudaklarını şaplatarak. Her tür kendi barışma protokolünü uygular. Şebekler arasında olmasa da maymunlar arasındaki barışmalarda tekrar tekrar gördüğüm bir şeyi örnek vereyim: Bireylerden biri diğerine saldırıp ısırılmışsa, genelde dönüp açtığı yarayı inceler. Saldırgan tam olarak nereye bakılacağını bilir. Sol ayağı ısırılmışsa hiç düşünmeden sol ayağa uzanır –sağ ayak ya da kol değil– onu kaldırıp inceler ve yarayı temizlemeye başlar. "Seni ısırđıđıma göre aynı noktada bir yara olmalı" şeklinde bir sebep sonuç ilişkisi anlayışı olduğunu gösterir bu. Maymunun başka birinin bakış açısıyla bakabildiğı, kendi davranışının başka biri üzerindeki etkisinin farkında olduğu anlamına gelir. Hatta bizim de sıklıkla yaptığımız gibi eylemlerinden pişmanlık duydukları yorumunu bile yapabiliriz. Alman doğabilimci Bernhard Grzimek, bir erkek şempanzenin gaddar saldırısı ardından şans eseri hayatta kaldığında bu deneyimi yaşamış. Öfkesi dindikten sonra maymun, Grzimek'le yakından ilgilenmiş. Profesörün yanına gidip, en derin yaraları parmaklarıyla kapatmaya çalışmış. Gözüpek profesör de ona engel olmamış.

Uzlaşmanın tanımı (kavgadan kısa süre sonra taraflar arasında yeniden dostane ilişki kurulması) çok açıktır ama içerdiği duyguları tek tek saptamak zordur. En hafifinden, ki bu bile takdire şayan-

dır, saldırganlık ve korku gibi olumsuz duyguların üstesinden gelinir ve öpüşmek gibi olumlu bir paylaşımda bulunulur. Kötü hisler azalır ya da geride bırakılır. Düşmanlıktan normallığe geçişi biz "bağışlama" olarak tecrübe ederiz. Bağışlamanın bazen sadece insanlara, hatta Hristiyanlara has olduğu düşünülür ama işbirliği yapan hayvanların doğal bir eğilimi olabilir aslında.

Sadece belleği olmayan hayvanlar çatışmayı görmezden gelebilir. Çoğu hayvanda ve insanlarda olduğu gibi toplumsal olaylar uzun vadeli bellekte depolanmaya başladığında, gelecek uğruna geçmiş aşmak gerekir. Primatlar, tımar etme, birlikte yolculuk etme ve birbirini savunma gibi faaliyetlerde ifade bulan arkadaşlıklar oluşturur. Kavgaların, ilişkinin durumuna dair kaygı yarattığını, beklenmedik bir delil göstermiştir. Tıpkı üniversite öğrencilerinin zorlu sınavlarda başlarını kaşımaları gibi, diğer primatlarda da kafa kaşıma sıkıntıya işaret eder. Bazı araştırmacıların yaptığı gibi, kendini kaşımalar incelendiğinde, kavgaya karışan iki tarafın da kendilerini çokça kaşındığı, bir taraf diğerini tımar ettiğinde bunun kesildiği gözlenmiştir. İlişki konusunda kaygılandıkları ve barıştıklarında rahatladıkları çıkarımında bulunabiliriz.

Evlerinde yavru maymun besleyenler, (bildikleri yegâne davranış gibi görünen) yaramazlık yüzünden azarlandıklarında yavru maymunların işleri tekrar yoluna koymak için büyük gayret gösterdiklerini söylüyorlar. Maymun suratını asıp karşısındaki dayanamayana kadar sızlanır. Sonra onu evlat edinen kişinin kucağına atlayıp nefessiz bırakacak kadar sıkı sarılır. Ebeveyni onu rahatlatacak bir şey yaptığında da bu hareketi bariz bir oh çekme takip eder.

Primatlar barışmayı küçük yaşta öğrenir. Bağlılıkla ilişkili her şeyde olduğu gibi, barışma da anne-bebek bağıyla başlar. Memeden kesme sırasında anne, bebeği memelerinden uzaklaştırır, yine de yavru itiraz ederek bağırdığında geri dönmesine izin verir. Ret ve kabul arasındaki mesafe, bebeğin yaşıyla birlikte açılır ve çatışmalar bayağı büyük hadiselerle dönüşür. Anneyle yavru, bu savaş meydanına farklı silahlarla çıkar. Anne daha güçlüdür, yavrununsa çok gelişmiş bir gırtlığı vardır (küçük bir şempanze çok sayıda çocuğun sesini kolayca bastırabilir) ve aynı ölçüde gelişmiş şantaj taktikleri. Yavru anneyi, dudak bükme ve mızıldanmak gibi mutsuzluk işaretleriyle kandırmaya çalışır; bütün yöntemler başarısız

olursa öyle bir sinir krizi geçirir ki en hararetili noktasında kendi çığlıklarından boğulacak gibi olur ya da annesinin ayakları dibine kusar. En büyük tehdit budur: annenin yaptığı yatırımın tam manasıyla ziyan olması. Doğadaki annelerden birinin böylesi bir sinir krizine tepkisi, bir ağacın tepesine tırmanıp oğlunu aşağı atmak olmuştu. Daha doğrusu atacakmış gibi yapmak çünkü son anda bileğinden tutmuştu. Küçük erkek yavru, on beş saniye kadar, deli gibi bağırarak tepe aşağı asılı durmuş, sonra annesi onu tekrar yukarı çekmişti. O gün başka sinir krizi gözlenmedi.

Hayret verici tavizler gördüm, annesinin altdudağını emen bir yavru gibi. Beş yaşında, memeden çoktan kesilmiş olan yavru, meme yerine dudağı ikame etmişti. Bir başka yavru, başını annesinin koltuğunun altından memesinin yakınlarına uzatıyor, oradaki bir et kıvrımını emiyordu. Bu tavizler sadece birkaç ay sürer, ardından yavru katı besinlere geçer. Sütten kesme çatışması, hayatta kalmak için büyük ihtiyaç duyulan bir sosyal partnerle, hayatta yapılan ilk pazarlıktır. Bütün gerekli malzemeyi içerir: çatışan çıkarlar, örtüşen çıkarlar ve bir nevi tavizle son bulan olumlu ve olumsuz karşılaşmalar döngüsü. Uyuşmazlığa rağmen anneyle her şeyden önemli olan o bağı muhafaza etmek, sonraki çatışma çözümlerine zemin oluşturur.

Yaşitlarla uzlaşmak önem sırasında ikincidir ve o da hayatın erken dönemlerinde öğrenilir. Dışarıda yaşayan büyük bir Rhesus şebeği grubunu izlerken şöyle bir sahne gözlemledim. Dört aylık Oatly ve Napkin güreşirlerken Napkin'in yetişkin teyzesi geldi. Teyze, oyun arkadaşını yere bastırarak Napkin'e "yardım" etti. Napkin bu eşitsiz durumdan, aniden Oatly'nin üzerine atlayıp onu ısırarak yararlandı. Kısa bir itişmenin ardından ayrıldılar. Olay çok ciddi değildi ama sonrasında olanlar dikkate değer. Oatly, teyzesinin yanında oturan Napkin'in yanına gitti ve sırtını tımar etti. Napkin de ona döndü ve iki yavru yüz yüze birbirlerine sarıldılar. Bu dostluk tablosunu tamamlarcasına teyze de ikisine birden sarıldı.

Bu mutlu sonun dikkatimi çekmesinin sebebi hem yavruların pek minicik olması hem de rhesus şebeklerinin uzlaşma konusunda çok kötü olması. Katı hiyerarşi sahibi, huysuz tiplerdir; yüksekteki-ler gözünü kırpmadan aşağıdakileri cezalandırır. Bu tür kolay kolay Primat Barış Ödülüne aday gösterilemez. Ama bir oda dolusu ço-

cuk psikoloğuna verdiğim konferanstan sonra zihnimde beliren çığınca fikrin neticelerine bakarak bir umut olduğu söylenebilir belki de. Primatlardaki uzlaşmaya dair, kendi türümüze göre çok daha fazla şey bildiğimizi söyleyerek dinleyicilerime serzenişte bulunmuştum. Şimdi de durum farklı değil. Psikologlar, kabadayılık gibi, anormal ya da sorunlu davranışlara odaklanma eğiliminde, bu yüzden de çatışmanın azaltılması ya da giderilmesinin kendiliğinden, normal yolları üzerine hayret verici ölçüde az şey biliyoruz. Odadaki biliminsanlarından biri, bu acıklı durumu savunurken, insan uzlaşmasının, eğitim ve kültürden etkilendiği için, maymunlara nazaran çok daha karmaşık olduğunu öne sürdü. Diğer primatlarda bunun sadece içgüdü olduğunu söyledi.

O "içgüdü" kelimesi zihnimde yer etti. Doğuştan gelme, saf davranış diye bir şeyi bulmak imkânsız olduğundan, artık bu kelimenin ne manaya geldiğini pek bilemiyorum. İnsanlar gibi diğer primatlar da ağır gelişir; sosyal dokusu da dahil, içinde bulundukları ortamdan etkilenebilecekleri uzun yıllar vardır önlerinde. Aslında primatların birbirlerinden türlü davranış ve beceriler edindiğini, bu yüzden de aynı türün farklı gruplarının çok farklı davranış bildiğini biliyoruz. Primatologların, "kültürel" çeşitlilik lafını daha sık etmeye başlamasına şaşmamalı. Bu çeşitliliğin çoğu, alet kullanımı ve yeme alışkanlıklarıyla ilgilidir; şempanzelerin taşla fındık kırması ya da Japon şebeklerinin okyanusta patates yıkaması gibi. Ama *sosyal* kültür de başlı başına bir olasılıktır.

Psikologlarla yaptığım tartışma bende bir fikir uyandırdı. İki farklı makak türünün yavrularını beş ay boyunca bir araya getirdim. Kavgacı rhesus şebekleri, çok daha hoşgörülü ve rahat kısıkuyruk şebekleriyle aynı yere kondu. Kavgadan sonra, kısıkuyruk şebekleri kış tutma töreni tabir edilen bir hareketle birbirlerinin kalçalarını tutarak uzlaşır. Şaşırtıcı bir biçimde rhesus şebekleri ilk başta çok korktular. Kısıkuyruklar hem onlardan biraz daha büyüktü, hem de nazik mizaçları altında bir sertlik sezmiş olmalıydı. Rhesuslar ürkek bir öbek halinde odanın tavanında asılı dururken, kısıkuyruklar sükûnetle yeni ortamlarını incelediler. Birkaç dakika sonra, halen aynı rahatsız konumda duran bir-iki rhesus, sert homurtularla kısıkuyrukları tehdit etmeye kalkıştı. Bu bir sınavsa, onları bir sürpriz bekliyordu. Baskın bir rhesus şebeği bu meydan

okumaya büyük bir kararlılıkla karşılık vereceği halde, kısıkuyruklar hiç oralı olmadı. Kafalarını kaldırıp bakmadılar bile. Rhesus şebekleri, ilk olarak, konumlarını sürekli ilan etme ihtiyacı duymayan baskın türdeşleriyle birlikteydi.

Araştırma esnasında, rhesuslar bu dersi binlerce kez tekrar tekrar öğrendiler ve nazik diktatörleriyle sık sık uzlaşmaya gittiler. Fiziksel saldırganlık çok nadirdi ve atmosfer rahattı. Beş ayın sonunda, yavrular birlikte oynuyor, birbirini tımar ediyor ve karışık gruplar halinde uyuyorlardı. Daha önemlisi, rhesus şebekleri, daha hoşgörülü grup arkadaşlarıyla boy ölçüşecek bir barışma becerisi geliştirmişti. Deneyin sonunda türleri ayırdığımızda, rhesus şebekleri kavgalardan sonra, kendi türlerine nazaran üç kat daha fazla dostça birleşme ve tımar etme eğilimi göstermeye devam etti. Aramızda espiyi yaparak, "Yeni, Geliştirilmiş" rhesus şebekleri diyorduk onlara.

Bu deney, barışmanın bir içgüdüden ziyade edinilen bir sosyal beceri olduğunu gösterdi. Sosyal kültürün bir parçasıydı. Her grup rekabet ve işbirliği arasında kendi dengesini buluyor. Bu, insanlar için ne kadar doğruysa maymunlar için de öyle. Mutabakat kurmasıyla tanınan bir kültürden geliyorum ben; bunun sebebi belki de Hollandalıların, korkunç ortak düşmanları olan Kuzey Denizi'nden çeke çeke aldıkları toprakların üzerinde, yoğun bir nüfus halinde yaşıyor olmalarıdır. ABD gibi başka ülkeler, gruba sadakatten ziyade, bireyciliği ve kendine güveni teşvik eder. Bunun hareket kabiliyeti ve boş alanlarla alakası olabilir. Eski zamanlarda, insanlar birbiriyle anlaşılmadı mı başka yerlere gidebiliyorlardı. Çatışma çözümü istenildiği kadar vurgulanmamış olabilir, hele şimdi ABD'nin daha kalabalık bir yer olduğu düşünülürse. Bilim, normalde çatışmanın artmasını engelleyen ve saldırganlığı kontrol altında tutan becerileri incelemeli. Çocuklarımıza kendilerini savunmayı mı, yoksa ortaklaşa makul çözümler bulmayı mı öğretiyoruz? Onlara hakları mı, yoksa sorumlulukları mı öğretiyoruz? İnsan kültürleri bu açıdan inanılmaz zıtlıklar sergiler. Son zamanlardaki keşifler doğadaki primatlar arasında da benzer bir çeşitlilik olduğunu gösterdi.

Rhesus şebekleri gibi, zeytin babunlarının da gaddar bir şöhretleri vardır. "Çiçek gücü" yolunda ilerleyecek primatlardan değildir ama Kenya'daki Masai Mara'da bir babun bölüğü tam da bunu yaptı. Amerikalı primatolog Robert Sapolsky'nin incelediği bir gru-

bun erkekleri, her gün yakınlardaki bir turistik tesisin çöplüğüne gitmek için başka bir grubun bölgesinden dövüşe dövüşe geçiyorlarmış. Sadece en iri ve haşin erkekler bunu başarabiliyorlmuş. Dövüşmeye degecek bir bolluk varmış çöplükte, ta ki öküz veremi mikrobunu taşıyan etlerin çöpe atıldığı güne kadar. Etten yiyen bütün babunlar ölmüş. Böylece incelenen grup pek çok erkeğini kaybetmiş, hem öyle sıradan erkekler de değil, en saldırgan olanları. Sonuçta grup, haşin babun dünyasında, olmayacak bir uyum ve barış vahası halini almış aniden.

Bu olay tek başına o kadar da şaşırtıcı değil. Kabadayılar silinip gittikten sonra gruptaki şiddet olayları doğal olarak azalmıştır. İşin ilginç tarafı bu şablonun on yıl boyunca sürdüğünün keşfedilmesi; hem de ilk baştaki erkeklerin *hiçbiri* ortalıkta olmadığı halde. Babun erkekleri ergenlikten sonra göç eder, dolayısıyla gruplara sürekli yeni, genç erkekler katılır. Yani erkekler tümüyle değiştiği halde bu grup pasifizmini, hoşgörüsünü, artan tımar sayısını, istisnai düşük stres seviyesini muhafaza etmiş. Bu geleneğin nasıl korunduğu bilinmiyor. Dişi babunlar ömürleri boyunca aynı grupta kalıyor, yani muhtemelen işin anahtarı onların davranışlarında. Belki yeni erkekleri kabul ederken seçici davrandılar ya da erkekleri daha fazla tımar edip rahatlatarak ilk yılların rahat atmosferini korudular. Cevabı bilmiyoruz ama bu doğal deneyin iki temel sonucu gayet açık: Doğada gözlenen davranışlar kültürün neticesi olabilir ve en vahşi primatların bile sonsuza kadar öyle kalması gerekmez.

Belki bu bizim için de geçerlidir.

Kız Fısıldaşması

"İnsan kendi arkadaşına da vurmayacaksa kime vuracak?" demiş Britanyalı bir nüktedan, bir diğzerinin çenesine yumruğu indirmeden önce.

Britanyalılar komiktir ama erkeklerin dostlukla rekabeti karıştırmaması da görülmedik şey değildir. Bu ikisi arasındaki uçurum erkeklerde, kadınlarda olduğu kadar derin değildir – en azından katilimci gözlemci olarak bir ömür boyu insanları "inceledikten" sonra bende oluşan kanı bu. Maalesef insanların çatışmaları nasıl çözdü-

ğü bir araştırma konusu olamamış. Kadınlar bu konuda daha mı iyi? Erkekler tanım gereği savaşçı mı? Kadınlarla erkeklere farklı gezenler uygun görülmüş, birine Mars birine Venüs, peki bu kadar basit mi? Dünyanın her yerinde erkeklerin cinayet işleme oranı kadınlara nazaran katbekat fazla; savaşlara da erkekler gittiğine göre, içinde bulunduğumuz sevimsiz durum için Y kromozomunu suçlamak adil görünüyor. Pasifizm konusunda kadınlar üstün olsa da bunun sebebi, kırılanı onarmakta iyi olmaları değil. Kadınların, çatışmaları engellemek ve şiddetten hoşlanmamak gibi güçlü özellikleri var. Ama yükselen gerilimi dağıtmakta o kadar da başarılı değiller. Doğrusunu isterseniz bu, erkeklerin uzmanlık alanına giriyor.

Şempanze dişileri, erkeklerden çok daha az kavga eder, belki de bunun için özel bir gayret gösterdiklerinden. Ancak bir kavga çıktığında dişiler nadiren uzlaşır. Arnhem Hayvanat Bahçesi'nde erkekler çatışmalarının yaklaşık yarısında uzlaşıyorlardı, dişilerse beşte birinde. Arazide de benzer bir fark gözlenmiştir. Erkekler bir dövüş ve barış döngüsünü takip eder, halbuki dişilerin çatışma karşısında engelleyici bir tavrı vardır. Erkeklerin aksine, yavruları ya da en yakın arkadaşları gibi yakın bağlar kurdukları bireylerle iyi geçinmeye gayret ederler ve saldırganlığın çirkin yüzünü ancak rakiplerine gösterirler. Kısa süre önce Arnhem'e gittiğimde Mama ve Kuif'i, zamanda donmuş gibi birbirlerini tımar ederken gördüm: Otuz yıl önce de arkadaştılar. Erkekler arasında Mama'nın bir siyasi "adayı" Kuif'in diğerini tuttuğu zamanları hatırlıyorum; diğerinin tercihinin hiç farkında değilmiş gibi davranmalarına hayret etmiştim. Erkeklerin iktidar mücadelesi sırasında Mama, rakip saflara katılmış arkadaşıyla yüz yüze gelmemek için yolunu değiştirdi. Mama'nın herkesçe kabul edilmiş egemenliği ve ona boyun eğmeyen dişiler karşısındaki büyük öfkesi düşünüldüğünde, Kuif karşısındaki yumuşaklığı şaşırtıcı bir istisnaydı.

Ama olumsuz yanından bakarsak, dişiler inanılmaz fesat ve hesapçı olabilirler. Bunun iyi bir örneği, yanıltıcı uzlaşma teklifleridir. Burada hedef numara yaparak karşısındakini tuzağa düşürmektir. Olgun ve kilolu bir dişi olan Puist, genç hasmının peşinden koşuyor ve yakalamasına ramak kalıyor. Kıl payı kurtulan kurban bir müddet bağırıyor, sonra nefes nefese oturuyor. Olay unutulmuş gibi görünüyor ve on dakika sonra Puist, elini açıp uzatarak, uzaktan

dostça bir hareket yapıyor. Genç dişi ilk başta tereddüt ediyor, sonra sık sık durmak, etraftakilere bakmak ve asabi bir gülüş gibi klasik güvensizlik işaretleriyle Puist'e yaklaşıyor. Puist tavrını değiştirmiyor ve genç dişi yaklaşıncı yumuşak yumuşak soluyor. Yumuşak solukların fazlasıyla dostane bir manası vardır; genelde bunu öpücük takip eder, yani şempanzelerin nihai uzlaşma jesti. Sonra Puist aniden atılıp genç dişi yakalıyor ve kaçmasına fırsat vermeden hart diye ısırtıyor.

Erkek şempanzeler arasındaki uzlaşmalar zorlu, hatta bazen başarısız olabilir (yani dövüş baştan başlayabilir) ama içine asla hile karışmaz. Erkekler her an parlamaya hazırdır. Ortaklaşa hüküm sürdükleri dönemde Yeroen ve Nikkie'nin de olduğu gibi yakın dostlar arasında, ikisinden biri diğerinin hoşlanmadığı bir şey yaptığında, mesela cinsel cazibe sahibi bir dişiye davetkâr davrandığında, diğeri sinirlenebilir. Tüylerini dikip vücudunun üst kısmını iki tarafa sallamaya başlar, yumuşak bir "huuu" sesi çıkarır, bir şeylerin yolunda gitmediğinin sinyalini verir hemen. Karşısındaki bu itirazlara itiraz ederse bir diklenme ortaya çıkar ki çoğunlukla uzlaşmayla noktanır. Erkek şempanzeler, gerilimleri daha uzun süre muhafaza eden dişilere nazaran daha kolay barışır. İki dişi şempanzenin birbirlerini görür görmez bağırıp çağırmaya başlaması olağandır ama bir gözlemci bu kavgayı neyin tetiklediğini hiç mi hiç anlamayabilir. Bu hadiseler, bir şeylerin günler, belki haftalardır alttan alta kaynadığı ve tam volkan patladığı anda orada bulunduğu izlenimi verir insana. Erkekler arasında asla olmaz bu; sebebi de erkeklerin düşmanlıklara ve anlaşmazlıklara açıkça işaret etmesi, meselenin şöyle ya da böyle "müzakere" edilmesine imkân vermesidir. Bu sırada açık şiddet de sergilenebilir ama en azından her şey yerli yerine oturmuş olur.

Bonobo dişileri, şempanzelere nazaran daha kolay uzlaşır. Müşterek egemenlik iddiası ve geniş bir ittifaklar ağına duyulan ihtiyaç dişilerarası dayanışma ihtiyacı doğurur. Bağlarını özenle korumadıkları müddetçe asla tepede kalamazlar. Öte yandan bonobo erkekleri şempanzelere nazaran daha zor uzlaşır. Bunun da pratik bir sebebi vardır: Bonobo erkekleri, avlanma, siyasi ittifaklar ve bölge savunması gibi, şempanze erkeklerini birliği korumaya sevk eden faaliyetlerin gerektirdiği yoğun işbirliğinden yoksundur. Demek ki

uzlaşma eğilimi, türe, cinsiyete ve topluma göre değişen bir siyasi hesap. Paradoksal olarak saldırganlık seviyesi, barışmaya dair pek ipucu vermez: Daha saldırgan cins, barışma konusunda daha iyi, daha sakin cins daha kötü olabilir. Popüler Mars-Venüs ayrımı, dikkate alınması gereken tek bir boyut varmış gibi bir izlenim yaratsa da hem maymunlar hem insanlar çok daha karmaşıktır.

Barışmanın asıl sebebi barışın kendisi değil, paylaşılan bir amaçtır. Ortak travmadan sonra da görülebilir bu. Mesela New York'taki Dünya Ticaret Merkezi'ne 11 Eylül'de düzenlenen saldırıdan sonra şehirde ırklararası gerilimler azaldı. 2001 Eylül'ünden dokuz ay sonra, ırklararası ilişkileri nasıl gördükleri sorusuna, her ırktan New York'lu kötünden ziyade iyi diye cevap verdi. Önceki yıllarda kötü cevabı bariz bir biçimde fazlaydı. Saldırı sonrası oluşan "hepimiz aynı gemideyiz" hissi, istisnai bir birlik duygusu yarattı ve insanları normalden daha açık ve uzlaşmacı yaptı. Etnik gruplar, birden, bütün şehri kapsayan bir iç-gruba dahil görülmeye başladı.

Sırtlan, babun ve insan gibi birbirinden çok farklı türlerde, uzlaşmanın neden geliştiğine dair teoriler üzerinden bakıldığında daha anlamlı bu. Karşılıklı ihtiyaç uyum getiriyor. Bir zamanlar biyologlar sadece kazanmak ve kaybetmekle ilgilenirdi: Kazanmak iyi, kaybetmek kötüydü. Her nüfusun "şahinleri" ve "güvercinleri" vardı ve güvercinler, hayatta kalmakta daha çok zorlanıyordu. Mesele şu ki, kimin kazanıp kimin kaybettiği, hikâyenin sadece yarısıdır. Hayatta kalmak, pek çok hayvanda görüldüğü gibi, birlikte çalışmaya bağlı olduğunda, kavga çıkaranlar halihazırdaki çatışmadan çok daha fazlasını kaybetme riskiyle karşı karşıyadır. Bazen bir kavgayı kazanmak bir dostu kaybetmek demektir. Başarılı olmak için, sosyal hayvanların *hem* güvercin *hem de* şahin olması gerekir. Yeni teoriler, uzlaşma, taviz ve iyi ilişkiler kurma gereğinin altını çiziyor. Başka bir deyişle, bir şeyleri onarmanın tek amacı cici görünmek değil, işbirliğini devam ettirmek.

Bir araştırmada, maymunlar birlikte çalışacak şekilde eğitilmiş. Çift halinde gittiklerinde, patlamış mısır makinesinden mısır yiye biliyorlarmış. Tek başına geldiklerinde hiç yiyecek alamıyorlarmış. Bunu hemen öğrenmişler. Bu eğitimden sonra, bu maymunların ne sürede uzlaşacaklarını görmek için kavgalar çıkarılmış. Birbirine ihtiyaç duyan maymun çiftlerinin uzlaşma oranı diğerlerine göre

katbekat fazla çıkmış. Karşılıklı olarak birbirine ihtiyaç duyan maymunlar iyi geçinmenin faydalarını gayet iyi kavramışlar.

Bu prensibin insanlar için de tanıdık olduğu açıktır. Aslında 1960'ta kurulan Avrupa Topluluğu'ndan türeyen Avrupa Birliği'nin temelinde de bu ideal yatar. Kıtada yüzlerce yıl süren savaşlardan sonra, bazı ileri görüşlü siyasetçiler, uluslar arasında ekonomik bağlar kurmanın çözüm olabileceğini öne sürdüler: Aynı davranışın sürdürülmesi halinde kayıp çok büyük olacaktı. Birlikte yemek yemeyi öğrenen maymunlar gibi, Avrupa ulusal ekonomileri de birbirlerini beslemeyi öğrendi. Başka bir ülkeyi işgal eden bir ulus, kendi ekonomisine zarar vermiş olacaktı. Savaşları engelleyen bu durum elli küsur yıldır devam ediyor.

Avrupa Birliği'nin kurulması gibi pragmatik çözümler erkeklerle hastır. Bunu şovenistlikten söylemiyorum. Barış girişimleri başarısız kaldığında ortaya çıkan aşırı şiddetten erkeklerin sorumlu olduğunun da farkındayım. Farklı cinsiyetlerin anlaşmazlıkları nasıl farklı şekillerde hallettiğine dair yapılan üç-beş araştırmadan biri çocuk oyunlarına odaklanmış. Kızların daha küçük gruplar halinde ve oğlanlara nazaran daha az rekabetçi oyunlar oynadıkları görülmüş. Ancak kızların oyunları o kadar uzun sürmüyormuş çünkü sürtüşmeleri gidermekte kızlar o kadar iyi değilmiş. Erkekler, küçük avukatlar gibi kuralları müzakere ederek sürekli kavga ediyorlarmış, ama bu asla oyunu bitirmiyormuş. Kısa bir aradan sonra devam ediyorlarmış. Ancak kızlar arasındaki kavgalar genelde oyunun bitmesiyle sonuçlanıyormuş. Takımı tekrar toplamak için hiç gayret sarf edilmiyormuş.

Kızlarla erkeklerin sürtüşme şekilleri de farklı. Diyelim ki A, B'nin yanına gidiyor, bunun üzerine B arkasını dönüp A yokmuş gibi davranıyor. Oğlanlar buna kavga der mi sizce? Hemen başka bir şeyle ilgilenmeye başlarlar. Halbuki iki kız için böyle bir karşılaşma bitirici olabilir. Saatler, günler boyu sürebilir etkileri. Okul bahçesindeki kavgaları sayan bir Finli araştırma ekibi, kızlar arasında oğlanlara nazaran daha az vaka tespit etmiş. Zaten bekledikleri de buymuş ama gün bitip de çocuklara tek tek kavga edip etmedikleri sorulduğunda, kızlarla oğlanlar arasındaki rakamlar üç aşağı beş yukarı eşitlenmiş. Kızlar arasındaki saldırganlık çıplak gözle zor görülür. Margaret Atwood *Kedi Gözü* romanında, kızların birbirle-

rine ettikleri işkenceleri, oğlanlar arasındaki açık rekabetle karşılaştırmıştır. Ana karakter şu şikâyetle bulunur:

Ağabeyime söylemeyi, ondan yardım istemeyi düşündüm. Ama ona ne anlatacağım ki? Cordelia fiziksel bir şey yapmıyor hiç. Peşimden gelen ya da beni rahatsız eden oğlanlar olsa, ağabeyim ne yapacağını bilirdi ama oğlanlar bana böyle eziyet etmiyor. Kızlar karşısında, onların dolaylılığı, fısıltıları karşısında çaresiz kalır o.

Böyle incelikli saldırganlık, Finli araştırmacıların da kaydettiği üzre, kolay kolay unutulmaz. Kızlar arasındaki anlaşmazlıkların oğlanlara nazaran çok daha uzun sürdüğü sonucuna varınışlar. Birbirlerine olan kızgınlıklarının ne kadar süreceği sorulduğunda oğlanlar, saatler ya da günler üzerinden düşünürken kızlar hayatlarının sonuna kadar kızgın kalabileceklerini söylemiş! Hınç gütmek tüketici ilişkiler yaratıyor; kadın takımından erkek takımına geçen bir yüzme antrenörü de bu açıklamayı yapmış. Karşı cinsle çalışmanın daha az gerilimli olduğunu söylemiş. İki genç kadının sezon başında kavga etmesi halinde, senenin geri kalanında bunun üstesinden gelmelerinin küçük bir olasılık olduğunu söylemiş. Kavga günbegün bir yara gibi işleyerek takımdaki dayanışma ruhunu bozuyormuş. Öte yandan genç erkekler habire kavga ediyorlarmış. Ama akşamleyin birlikte bira içmeye gidebiliyor, ertesi gün de kavgayı neredeyse tümüyle unutuyorlarınış.

Oğlanlarla erkekler için, rekabet ve husumet, iyi ilişkilerin önünde engel değil. *Hiç Anlamıyorsun* adlı kitabında, dilbilimci Deborah Tannen erkekler arasında düşmanca atışmaları, dostça sohbetlerin takip edebildiğini belirtiyor. Erkekler çatışmayı, mevkilerini tartmak için kullanıyor ve dostlarla bile itişip kakışmaktan zevk alıyorlar. İşler kızıştığında, erkekler genelde bir şaka ya da özürle işi tatlıya bağlamanın bir yolunu buluyor, böylece yoldaşlık ve ılımlı husumet arasında gidip gelerek bağlarını muhafaza ediyorlar. Mesela işadamları bağırışıp diklendikleri bir toplantının ardından mola verdiklerinde gülüp eğlenebilirler. Haşın bir atışmadan sonra "Şahsi bir şey değil" sözü tam erkeklere hastır.

Çatışma fırtınaysa, kadınlar hiç adımlarını atmamaya çalışır, erkeklerse bir şemsiye satın alır. Kadınlar barışı korur, erkekler barıştır. Kadınların dostlukları, birlikte maça gitmek gibi daha faal şey-

lere yönelik erkek arkadaşlıklarına göre daha derin ve mahrem görülür. Kadınlar değer verdikleri ilişkilerde çatışmayı tehdit adederler. Arnhem kolonisindeki Mama ve Kuif gibi her ne pahasına olursa olsun yüzleşmekten kaçınırlar. Kadınların bu işte son derece başarılı oldukları, kurdukları uzun vadeli bağlardan da anlaşılıyor. Ama ilişkilerinin derinliği, bir kavga çıktığında "Şahsi bir şey değil" diyemeyecekleri anlamına da gelir. Her şey yoğun bir biçimde şahsidir. Bu da yüzeye çıkan anlaşmazlıktan geri adım atmalarını erkeklere göre daha zorlaştırır.

Arabulucular

San Diego bonobo kolonisinin alfa erkeği Vernon, kendisinden daha genç bir erkek olan Kalind'i sürekli kuru hendeğe kadar kovalıyordu. Kalind'in gruptan çıkmasını ister gibi bir hali vardı. Gerçi genç erkek her seferinde, hendeğe sarkıtılmış ipe tırmanarak geri dönüyor, sonra tekrar kovalanıyordu. Böyle arka arkaya on kovalamadan sonra Vernon genelde pes ederdi. Kalind'in cinsel organını okşar ya da onunla gıdıklamaca oynardı. Bu dostane temas olmaksızın Kalind'in geri dönmesine izin verilmezdi. Bu yüzden de hendenkten çıktıktan sonra ilk iş patronun yanına gider, samimi bir işaret beklerdi.

Ama bonobolar arasındaki daha yoğun ve dramatik uzlaşmalara dişilerde rastlanır, bir anda kavgadan GG-sürtünmeye geçirirler. Uzlaşmalar kaçınılmaz olarak cinsel bir unsur barındırır ve aynı davranış, baştan çatışmanın önünü almak için de kullanılabilir. Amy Parish, San Diego Hayvanat Bahçesi'ndeki yiyecek dağıtımını gözlemlediğinde, dişilerin yiyeceğe yüksek sesle bağırarak yaklaştığını ve ona ellerini sürmeden önce cinsellikle meşgul olduklarını fark etmiş. Yani ilk tepki yemek ya da yiyecek için kavga etmek değil, sinirleri yatıştırmak ve paylaşıma imkân tanımak için çılgınca fiziksel temasta bulunmakmış. Buna "kutlama" diyor ama bonoboları seyretmeye kalksanız "orji" kelimesi daha uygun görünebilir.

Aynı hayvanat bahçesinde, bonobolara kereviz verildiğinde ve hepsine de dişiler el koyduğunda çok manidar bir hadise yaşanmış. Amy fotoğraf çekiyor ve fotoğraf için maymunlar baksın diye ha-

reketter yapıyormuş. Ama yiyeceğin çoğunu kapmış olan Loretta herhalde Amy'nin ondan dilendiğini düşünmüş. On dakika kadar onu görmezden gelmiş. Sonra aniden ayağa kalkmış, kerevizi ikiye bölmüş ve yarısını, hendeğin karşı tarafında cansiperane ilgisini çekmeye çalışan bu kadına fırlatmış. Bu da dişilerin Amy'yi nasıl kendilerinden biri olarak kucakladıklarını gösteriyor. Bunu bana hiç yapmadılar çünkü maymunlar insanlar arasında da cinsiyet ayrımı yapar. Amy, gebelik izninden dönüşte bonobo dostlarını tekrar ziyarete gitmiş. Maymunlara bebeğini göstermek istemiş. En yaşlı dişi insan bebeğine şöyle bir bakış fırlattıktan sonra yakındaki bir kafese girmiş. Amy, dişinin rahatsız olduğunu düşünmüş ama meğer kendi yeni doğmuş bebeğini almak için içeri girmiş. Hemen geri dönüp maymun bebeği cama doğru kaldırmış, iki yavru birbirlerinin gözlerine bakabilsinler diye.

Şempanzeler arasında kutlamalar, inanılmaz gürültülü olaylardır. Hayvanat bahçelerinde, bakıcılar ellerinde yiyecek dolu kovalarla yaklaşırken, arazide de bir av yakalandığında kutlama yapılır. Şempanzeler sarılmak, dokunmak, öpüşmek için büyük kümeler halinde toplanır. Bonobolarda olduğu gibi, kimse yemeğin tadına bakmadan önce şenlik yapılır. Kutlamalarda bolca bedensel temas vardır; herkesin payını alacağı daha hoşgörülü bir atmosfere geçişi mimlerler. Ama şempanzelerde gördüğüm en neşeli kutlamaların yemekle alakası olmadığını söylemem lazım. Arnhem Hayvanat Bahçesi'nde her bahar, dış kapıların açıldığı duyulduğunda yaşanır- dı bu durum. Şempanzeler binanın her kapısını sesinden tanırlardı. Kışın beş ay boyunca, ısıtılan bir salonda tıklı kaldıktan sonra çimlere yayılmak için can atarlardı. Bu kapıların sesini duyar duymaz bütün koloni tek bir gırtlaktan çıkıyormuş gibi gelen sağır edici bir çığlık koyverirdi. Dışarı çıktıklarında ses devam eder, şempanzeler adada küçük gruplar halinde durur, zıplayarak heyecanla birbirlerinin sırtlarına vururlardı. Tam bir bayram havası olurdu, yeni ve daha güzel bir hayatın ilk günüymüşçesine. Yüzleri güneşte renklenir, gerilimler bahar havasında buharlaşırdı.

Kutlamalar, coşku anlarında fiziksel temasa duyulan ihtiyacın göstergesidir. Bu ihtiyaç bütün primatlarda vardır ve bizim için de anlaması kolaydır. Tuttuğumuz takım kazandığında ya da bir öğrenci mezun olduğunda birbirimize sarılırız ama aynı zamanda ce-

nazeler ya da felaket sonrası gibi zorlu anlarda da. Bu bedensel temas ihtiyacı içimize işlemiştir. Bazı kültürler insanlar arasında mesafeyi teşvik etseler de bedensel temastan yoksun bir toplum tam manasıyla insani olamaz.

Primat kardeşlerimiz de bu temas ihtiyacını bilir. Hem sadece kendileri için de istemezler. Başkalarının arasındaki gerilimli ilişkileri yumuşatmak için onları temasta bulunmaya teşvik ederler. Bunun en basit örneği, başka bir dişinin yavrusuna annelik eden genç bir dişidir. Yavru aniden ağlamaya başladığında, genç dişi hemen annenin yanına koşar ve çığlıklar atan bohçayı onun ellerine teslim eder çünkü sakinleştirmenin en kolay yolunun bu olduğunu bilir. Erkek şempanzeler, bir çatışmanın ardından uzlaşmadığında, daha incelikli bir biçimde temas kurar. Bazen birbirlerine bir-iki metre mesafede otururlar, ilk hamleyi karşıdakinden bekler gibi. Ne kadar huzursuz oldukları, etrafa fırlattıkları bakışlardan bellidir. Gökyüzüne, çimlere, kendi vücutlarına bakar, göz temasından titizlikle kaçınırlar. Böylesi bir kilitlenme yarım saatten fazla sürebilir ama üçüncü bir şahsın müdahalesiyle bozulabilir.

Bir dişi, erkeklerden birine yanaşır ve onu bir müddet tımar ettikten sonra ağır ağır ötekinin yanına gider. Birinci erkek peşinden gidecek olursa, öteki erkeğe hiç bakmadan dişinin tam arkasında durur. Bazen dişi, erkek geliyor mu diye bakmak için arkasını kolaçan eder ve nazlanıyorsa kolundan çekiştirir. Dişi diğer erkeğin yanına oturduğunda iki erkek de iki taraftan onu tımar etmeye başlar. Derken dişi aradan çekilir ve birbirlerini tımar etmeye başlarlar. Dişi gittikten sonra, erkekler tımandan duydukları coşkuyu ifade eden, soluklanma, mızıldanma ve ağız şaplatma gibi sesleri daha da kuvvetle çıkarmaya başlar. Bu uzlaştırmacı davranışa "arabuluculuk" denir ve erkek rakiplerin, ilk adımı atmadan, göz temasına geçmeden, belki altta kalmadan birbirine yakınlaşmasını sağlar.

Arabuluculuk, çatışmalı tarafları bir araya getirerek toplumda barış sağlar. İlginçtir, sadece dişi şempanzeler arabuluculuk yapar; onların da en yaşlı ve yüksek mevkide olanları. Ama o kadar da şaşırtıcı değildir bu, zira erkeklerden biri rakiplere yanaşacak olsa kavganın taraflarından biri olarak algılanır. Erkek şempanzelerin ittifak oluşturma eğilimi yüzünden, varlığı tarafsız görülemez. Öte yandan, genç bir dişi, hele cinsel organı kabarmışsa, erkeklere yak-

laşacak olsa bu cinsellik olarak yorumlanıp gerilimi daha da artırabilir. Arnhem kolonisinde, Mama harika bir arabulucuydu: Hiçbir erkek onu görmezden gelmez ya da gazabını üzerine çekecek şekilde, rasgele bir kavgaya başlatmazdı.

Başka kolonilerde de en yüksek mevkideki dişinin, erkek kavgacıları bir araya getirme becerisi ve otoritesi vardır. Başka dişilerin de adeta bunu teşvik ettiği durumlara rastladım. Barışınayı reddeden erkeklere bakarak zirvedeki dişiye yaklaşırlar, kendilerinin üstesinden gelemeyeceği bir şeyi başlatmak ister gibilerdir. Bu manada, dişi maymunların barıştırma becerileri vardır ve çok gelişmiştir. Ama dikkat ederseniz, arabuluculuğu erkeklere yaparlar. Erkekler bu tür gayretler karşısında uysaldır, halbuki dişiler olmaya bilir. Bir dişinin, kavgadan sonra iki dişi rakibi bir araya getirmeye çalıştığını hiç görmedim.

İnsanlar, araçlar olmadan birlikte yaşayamazlar kuşkusuz. Büyük küçük her toplum için geçerlidir bu. Çakışan çıkarların denge-lenmesi kurumlaşmıştır ve büyüklerin rolü, dış ilişkiler, yargı sistemi, bayramlar, telafi ödemeleri gibi toplumsal etkilerle yönlendirilir. Mesela Malayalı Semailer, *becharaa'* düzenler – kavgalı taraflar, aileleri ve cemaatin geri kalanı, muhtarın evinde toplanır. Semailer bedelin ne ağır olduğunu bilir: Kaplandan korkmam kavgadan korktuğum kadar, diye bir atasözleri vardır. İhtiyarların saatlerce, cemaat içindeki ortak bağlılıklardan ve iyi ilişkileri sürdürmenin gereğinden bahsettiği monologlarla açılır *becharaa'*. Anlaşmazlıklar, sadakatsizlik ve mülkiyet gibi önemli konularla ilgilidir ve bazen günler süren tartışmalarla çözülür. Bu tartışmalarda, bütün cemaat, kavgalı tarafların olası saiklerini, neyin neden olduğunu, nasıl önlenebileceğini gözden geçirir. Oturum, muhtarın, taraflardan birine ya da ikisine birden yaptıklarını asla tekrar etmemelerini tembihlemesiyle, yoksa herkesi tehlikeye sokacaklarını hatırlatmasıyla biter.

Ortak refah, gülünüp geçilecek bir şey değildir. Rolling Stones dağılmak üzereyken Keith Richards'ın, Mick Jagger'a söylediği gibi, "Bu ikimizden de büyük bir şey, şekerim."

Günah Keçisi

"Zaferin yüzlerce babası vardır ama yenilgi yetimdir," derler. Kötü gitmiş bir şeyin sorumluluğunu almakta çok başarılı olduğumuz söylenemez. Siyasette, suçlama oyunu olmazsa olmaz gibidir. Kimse suçu kendi kapısında istemediğinden, dolaşır durur. Çatışmaları çözmenin çirkin yolu şudur: Uzlaşma, kutlama ve arabuluculuk yerine, tepede ortaya çıkan sorun aşağıya iletilir.

Her toplumun günah keçileri vardır ama ben bunun en aşırı örneklerine, yeni kurulmuş makak gruplarında rastladım. Bu şebekelerin katı hiyerarşileri vardır ve yüksektekiler kendi mevki konumlarını, çirkinleşebilen bir süreçle halletmeye çalışırken, aşağı konumdaki zavallı bir hayvana hep birlikte saldırmak çok kolaylarına gider. Black adındaki bir dişi o kadar sık saldırıya uğruyordu ki, kaçtığı köşeye "Black'in köşesi" demeye başlamıştık. Black o köşede çömelir, grubun geri kalanı etrafına toplanır, çoğunlukla homurdanıp onu tehdit eder ama bazen ısıtır ya da tüylerini yolarlardı.

Primatlarla yaşadığım tecrübeler, günah keçisini uzaklaştırmanın işe yaramadığını gösterdi bana: Ertesi gün yerine başkasını koyarlar. Gerilimleri üzerine boşaltacak birine ihtiyaç duyulduğu açık. Ama Black ilk yavrusunu doğurduğunda her şey değişti çünkü alfa erkek bu yavruyu koruyordu. Grubun geri kalanı Black'in ailesine karşı genel bir düşmanlık sergiliyor, küçük şebek bebeğe tehditler savurup homurdanıyorlardı ama yüksek seviyeden korunduğu için korkmasına gerek yoktu ve bütün bu velveleye hayret eder gibi bir hali vardı. Black çok geçmeden, işler sarpa sardığında oğlunu yanında tutmayı öğrendi, çünkü o zaman ona da dokunmuyorlardı.

Günah keçisi mefhumunun etkisi iki yanı keskin bıçak olmasından gelir. Öncelikle baskınlar arasındaki gerilimi azaltır. Masum, zararsız bir seyirciye saldırmaları, kuşkusuz birbirlerine saldırmalarından daha az risklidir. İkincisi, yüksektekileri ortak bir dava etrafında birleştirir. Günah keçisini tehdit ederken birbirleriyle bağ kurarlar, bazen birbirlerinin üzerine çıkıp sarılarak birlik olduklarını gösterirler. Göstermelik bir şeydir bu tabii: Primatlar genelde önemsiz düşmanları tercih eder. Bir şebek grubunda, bütün üyeler su birikintisine koşup kendi yansımalarını tehdit ediyordu. İnsanlar ve

maymunların aksine, şebekler yansımalarının kendilerine ait olduğunu anlayamaz, böylece onlara kavgayla karşılık vermeyen, pek münasip bir düşman grubu bulmuşlardır. Arnhem şempanzelerinin farklı bir emniyet sübabı vardı. Gerilimler patlama noktasına tırmadığında içlerinden biri, komşu aslan ve çita parkına doğru havlamaya başlardı. Büyük kediler mükemmel düşmanlardı. Çok geçmeden bütün koloni, onlardan bir hendek, bir çit ve ormanlık bir alanla, emniyetli bir biçimde ayrılmış olan o korkunç hayvanlara ciğerlerini patlatırcasına haykırmaya başlardı. Gerilimler unutulurdu.

Düzeni oturmuş bir grupta genelde daima köşeye sıkıştırılan belli bir birey olmaz. Aslında günah keçisinin olmayışı, her şeyin yerli yerine oturduğunun en güzel işaretidir. Ama uzmanlar arasında bilindiği adıyla, saldırganlığın yer değiştirmesi, ille de toplumun en alt basamağında bitmez. Alfa, Beta'yı tehdit eder, o da hemen Gama'yı aramaya başlar. Sonra Beta, gözünü Alfa'dan ayırmadan Gama'yı tehdit eder, çünkü ideal netice Alfa'nın Beta'nın tarafını tutmasıdır. Yer değiştiren saldırganlık, tavsayana kadar dört-beş basamak inebilir. Genelde düşük yoğunlukludur –ağız dalaşı ya da kapı çarpma ayarında– yine de yukarıdakilerin gerilim boşaltmasına imkân tanır. Gruptaki herkes ne olup bittiğini bilir: Yukarılarda gerilim işaretleri görülmeye başlar başlamaz aşağıdakiler hemen bir yerlere sıvışır.

"Günah keçisi" terimi Eski Ahit'te geçer, Af Günü bir törende kullanılan iki keçiden biridir. Birinci keçi kurban edilmiş, ikincisinin kaçmasına izin verilmiştir. Bu keçi, ıssız bir bölgeye bırakılmadan önce, insanların bütün haksızlık ve günahlarını üzerine almıştır; bırakıldığı yer de simgesel olarak tinsel çöldür. Böylece insanlar şerden kurtulmuşlardır. Keza, Yeni Ahit de İsa'yı "dünyanın günahını ortadan kaldıran Tanrı Kuzusu" olarak tasvir eder (Yuhanna 1:29).

Modern insan için, günah keçisi, haksız kötüleme, yeme, suçlama ve infaz edilme anlamları taşır. İnsanlığın en dehşet verici günah keçisi yaratma eylemi Holokost'tu, ama başkalarını harcayarak istim boşaltmak daha geniş bir davranış yelpazesini kapsar; ortaçağdaki cadı avı, kaybeden takım taraftarlarının yağması ve işyerindeki çatışmaların acısını eşi taciz ederek çıkartmak da buna dahildir. Bu davranışın temel bileşenleri –kurbanın masumiyeti ve gerilimin şiddet yoluyla boşaltılması– insanlarla diğer hayvanlarda

çarpıcı bir benzerlik gösterir. Farelerde acının sebep olduğu saldırı-ganlık çok özlü bir örnektir. İki fareyi demir bir ızgara üzerine koyup elektrik verdiğinizde, acıyı hisseder hissetmez birbirlerine saldırırlar. Çekici parmağına vuran insanlar gibi, fareler de "suçu başkasında bulmakta" asla tereddüt etmez.

Biz bu süreci sembolizmle sarmalayıp, ten rengi, din ve yabancı aksan gibi özellikler üzerinden kurbanlar seçeriz kendimize. Günah keçileri yaratmanın bir kılıf olduğunu da asla kabul etmeyiz. Bu açıdan diğer hayvanlara göre daha incelikliyiz. Ama günah keçisi yaratmanın, insan türünün en temel, en güçlü, en az bilinçli psikolojik reflekslerinden biri olduğu, başka pek çok hayvanla paylaşıldığı için de pekâlâ yapısal olabileceği inkâr edilemez.

Efsanevi Oedipus, şehri Thebai'deki toplumsal ayaklanma sırasında günah keçisi olarak ölmüştü. Uzayan kuraklıktan sorumlu tutulmuştu. Korintos'tan gelen bir yabancı olduğu için mükemmel bir kurbandı. Aynı şey Marie Antoinette için de geçerlidir. Siyasi istikrarsızlık, Avusturya mirasıyla birleştğinde onu ideal hedef haline getirmişti. Günümüzde, internetteki güvenlik eksiğinin günah keçisi Microsoft'tur; işsizlik artışından yasadışı göçmenler sorumlu tutulur; Irak'ta asla bulunamayan kitle imha silahlarının ceremesini de CIA çekmiştir.

Irak Savaşı'nın kendisi de iyi bir örnektir. Amerikalılar gibi ben de New York'a yapılan terör saldırısından hayrete düşmüş ve sarsılmıştım. İlk baştaki dehşet ve keder duyguma sonradan öfke de eklendi. Öfkeyi bütün çevremde hissediyordum, içimde de fıkır fıkır kaynıyordu. Bu hissin dünyanın başka yerindeki insanlar tarafından paylaşıldığına emin değilim: dehşet ve keder evet ama öfke, muhtemelen hayır. Hemen akabinde meydana gelenlerin, ABD'yi diğer milletlerle neden karşı karşıya getirdiğini açıklayabilir belki bu. Bir gecede, bütün dünya, kuyruğuna basılarak uykusundan uyandırılmış, öfkeli, yaralı bir ayıyla baş etmek durumunda kalmıştı. Popüler bir şarkıda dendiği gibi, bir kıytırık yumruk bütün ülkeyi Dört Temmuz bayramı gibi ıslıl ıslıl yapmıştı.

Afganistan'a daldıktan sonra daha başka, daha esaslı bir hedef aramaya başladı kızgın ayı ve herkesin, kendi halkının bile nefret ettiği, dünyaya kafa tutan Saddam Hüseyin'i buldu karşısında. 11 Eylül'le alakası kanıtlanamamış olsa da Bağdat'ın bombalanması

Amerikan halkının gerilimini boşalttı, medya çığırkanlığı ve sokaklarda sallanan bayraklarla karşılandı. Ancak bu katarsisin hemen ardından şüpheler su yüzüne çıkmaya başladı. On sekiz ay sonra, kamuoyu yoklamalarının çoğu, Amerikalıların savaşı hata kabul ettiğini gösteriyordu.

Suçun yer değiştirmesi onu tetikleyen duruma derman olamaz ama işe yarar. Gerilen sinirleri yatıştırmaya ve akli selimi tekrar tesis etmeye yarar. Yogi Berra şöyle demiş: "Vurmadığım zaman asla kendimi suçlamam. Sadece sopayı suçlarım." Bu, kendini denklemin dışında tutmanın iyi bir yöntemidir ama nasıl işlediği pek anlaşılmaz. Sadece tek bir araştırma bunu çok yenilikçi bir biçimde ölçmüştür: ama insanlarda değil babunlarda. Primatologlar, başarılı bir erkek babunun "püf noktasını" bulmuşlar. Başarının ölçüsü kandaki glukokortikoid hormonuymuş (birinin psikolojik açıdan ne durumda olduğunu gösteren stres hormonu). Düşük hormon seviyesi, erkek babunlarda mevki mücadelesi, aşağılama ve meydan okumayla dolu olan sosyal hayatın iniş çıkışlarıyla iyi başa çıkıldığını gösteriyor. Saldırganlığın yer değiştirmesinin, bir babun için mükemmel bir kişilik özelliği olduğu ortaya çıktı. Bir erkek, kavgada yenildiği anda hıncını daha ufak tefek bir babundan çıkartır. Bunu yapmaya eğilimli erkekler görece daha gerilimsiz bir hayat sürer. Bir yenilgiden sonra geri çekilmek ve somurtmak yerine, hemen sorunlarını başkasına aktarırlar.

Kadınların, bunun erkeklere has bir şey olduğunu, kadınların suçu öznelleştirdiğini, erkeklerinse başkalarına yıkmaktan hiç vicdan azabı duymadığını söylediklerini duydum. Erkekler başkasını ülser etmeyi, kendileri ülser olmaya tercih eder. Fareler, maymunlar ve şebeklerle, büyük miktarda masum kurban yaratan bu eğilimi paylaştığımızı öğrenmek moral bozucu. Hak ve adaleti harcamak pahasına gerilimi kendimizden uzak tutmak için geliştirdiğimiz, içimize işlemiş bir taktik.

Bu Kalabalık Dünya

Gençliğimde, insan şiddeti üzerine uzmanlaşmış dünyaca ünlü bir biliminsanına, uzlaşma konusunda bildiklerini sormuştum. Bilimin, şiddetin sebepleri üzerine odaklanması gerektiği çünkü sebeplerin,

şiddetin ortadan kaldırılmasının anahtarı olduğu yollu bir nutuk çekti bana. Benim çatışma çözümüne duyduğum ilgi, onda saldırganlığı verili kabul ettiğim izlenimi uyandırmıştı ve bunu onaylamıyordu. Tavrı bana, cinsel eğitime karşı olanları hatırlattı: Zaten var olmaması gereken bir davranışı iyileştirmek için neden zaman harcamalı?

Doğabilimleri sosyal bilimlere nazaran daha doğrudandır. Hiçbir konu tabu değildir. Bir şey varsa ve incelenebiliyorsa, incelenmeyi hak eder. Bu kadar basit. Uzlaşma var olmakla kalmaz, sosyal hayvanlar arasında epey yaygındır da. Şiddet uzmanının aksine, bence saldırganlığı dizginlemek için tek umut, onunla başa çıkabilmek için ne gibi doğal donanımlarımız olduğunu anlamaktır. İlgiyi sadece sorunlu davranışa odaklamak, yangın hakkında her şeyi öğrenen ama su hakkında hiçbir şey bilmeyen bir itfaiyeci olmaya benzer.

Biliminsanlarının sık sık sözünü ettiği saldırganlık tetiklerinden biri –kalabalıklaşmayla saldırganlık arasındaki bağ– türümüzün geliştirdiği dengeler sayesinde aslında görece önemsizdir. On dokuzuncu yüzyılda yaşamış İngiliz nüfusbilimci Thomas Malthus, kötülük ve sefaletteki artışın insanlarda nüfus artışını otomatikman yavaşlatacağını söylemişti. Bu gözlem, psikolog John Calhoun'u kâbus gibi bir deney yapmaya itti. Artan bir fare nüfusunu küçük bir odaya koydu ve çok geçmeden farelerin nasıl birbirine tecavüz etmeye, birbirini öldürmeye ve yemeye başladığını gözlemledi. Malthus'un tahmin ettiği gibi nüfus artışı doğal olarak dizginlenmişti. Kaos ve davranış sapkınlıkları, Calhoun'un "davranış eviyesi" terimini ortaya atmasına sebep oldu. Normal fare davranışı, deyim yerindeyse lağımı boylamıştı.

Bir anda, sokak çeteleri fare gruplarına, şehir merkezleri davranış eviyelerine, kentsel alanlar hayvanat bahçelerine benzetilmeye başladı. Bundan daha kalabalık bir dünyada ya anarşi ya da diktatörlük olacağı konusunda uyarılıyorduk. Tavşan gibi üremeyi bırakmazsak kaderimiz belliydi. Bu fikirler anaakım düşünceye öyle bir girdi ki kime sorsanız, insan şiddetini ortadan kaldırmamızı engelleyen temel sebeplerden birinin kalabalıklaşma olduğunu söylemeye başladı.

Primat araştırmaları ilk başlarda bu asap bozucu senaryoyu doğruluyordu. Biliminsanları, Hindistan'da şehirlerde yaşayan may-

munların, ormanlarda yaşayanlara nazaran daha saldırgan olduğunu gözlemlemişti. Başkaları, hayvanat bahçelerindeki primatların aşırı şiddet düşkününü olduğunu, bir sosyal hiyerarşinin tepesindeki kabadayılar tarafından yönetildiklerini, bunun da tutsaklığın yan etkisi olduğunu söylüyorlardı: Doğada, barış ve eşitlik hâkimdi. Meseleyi popülarize edenlerin mübalağasını ödünç alan bir kalabalık araştırması, babunlar arasında bir "getto isyanından" bahsediyordu.

Wisconsin, Madison'daki Henry Vilas Hayvanat Bahçesi'nde çalışırken, şebeklerin sürekli kavga ettiklerine, bunun sebebinin de çok fazla sayıda şebeği bir arada tutmamız olduğuna dair şikâyetler alıyorduk. Halbuki o makaklar bana tümüyle normal görünüyordu: İtişip kakışmayan rhesus şebeği görmüşlüğüm yoktu. Buna ilave-ten, dünyanın nüfus yoğunluğu en yüksek uluslarından birinde yetiştirilmiş biri olarak, kalabalıkla saldırganlık arasında herhangi bir bağ olduğuna dair ciddi şüphelerim var. İnsan toplumunda görmediğim bir durum. Ben de seneler, hatta kuşaklar boyu belli koşullar altında yaşayan rhesus şebekleri üzerinde geniş bir araştırma tertiple-dim. En kalabalık gruplar kafeslerde, en az kalabalık olanlar bü-yük, ağaçlıklı adada yaşıyorlardı. Ada maymunlarının, kafestekilere göre kişi başına altı yüz kat fazla alanı vardı. İlk bulgumuz, şaşırtıcı bir biçimde, yoğunluğun erkek saldırganlığını hiç artırmadığı oldu. Aslında en yüksek saldırganlık oranlarına, tutsak değil özgür erkekler arasında rastlanıyordu. Kalabalık erkekler dişileri daha fazla tımar ediyor, onlar da erkekleri daha fazla tımar ediyordu. Tımarın rahatlatıcı bir etkisi vardır: Bir şebeğin kalp atışları, tımar edilirken yavaşlar. Dişiler daha farklı tepki vermişti. Rhesus dişilerinin, anasoyu diye bilinen bir akraba-kliğine karşı güçlü bir aidiyet duygusu vardır. Bu klikler birbiriyle rekabet halinde olduğundan, kalabalıklaşma sürtüşmeyi de beraberinde getirir. Ama anasoylar arasında sadece rekabet değil, bekleneceği üzere tımar da artar. Bu da dişilerin, kendi anasoyları dışındakileri tımar ederek, gerilimleri azaltmaya çalıştığı anlamına gelir. Yani kalabalıklaşmanın, şebekler üzerindeki etkisi sanıldığından çok daha azdır.

"Başa çıkmaktan" bahsediyoruz, yani primatların yer azlığına karşı yöntemler geliştirdiğini söylüyoruz. Belki daha zeki oldukları için şempanzeler bu konuda daha da ileri gitmişlerdir. Genç türed-i Nikkie'nin, Arnhem kolonisinin alfa erkeği Luit'e meydan oku-

maya hazırlandığı o kışı hâlâ hatırlarım. Maymunlar, liderle çatışmanın intihar manasına geleceği kapalı bir salonda yaşıyorlardı. Ne de olsa Luit'in arkasında dişilerin büyük desteği vardı: Nikkie bir şey yapmaya kalkacak olsa, dişiler Luit'in onu köşeye sıkıştırmasına yardım ederlerdi. Ama koloni dışarı çıkar çıkmaz ortalık karışmaya başladı. Dişiler, erkeklerden daha yavaş hareket ettiklerinden, büyük adada Nikkie, Luit'in savunmasını kolayca düşürebiliyordu. Aslında Arnhem'deki iktidar mücadelelerinin hepsi dışarıda olmuştur. Şempanzelerin gelecek duygusu olduğunu biliyoruz, bu yüzden de koşulların ortalığı karıştırmak için müsait olacağı bir zamanı kolladıklarını pekâlâ söyleyebiliriz.

Böylesi bir duygusal kontrol, sıkışık yerde tutulan şempanzelerin çatışmadan kaçınmasında da gözlenebilir. Hatta böylesi durumlarda saldırganlığı *azaltırlar*. Asansördeki ya da otobüsteki insanlar gibi, büyük beden hareketlerini, göz temasını ve yüksek sesle konuşmayı en aza indirgeyerek sürtüşmeleri önlerler. Bunlar küçük ölçekli ayarlamalardır ama koca kültürlerin, kendilerini ellerindeki alana göre ayarlaması da mümkündür. Kalabalık ülkelerdeki insanlar genelde sükûnet, uyum, hürmet, alçak ses ve duvarlar kâğıt kadar ince olsa bile mahremiyete saygıyı vurgularlar.

Biyologların deyimiyle, belli bir sosyo-ekolojiye uyum sağlama konusundaki gelişkin becerimiz, kilometrekareye düşen insan sayısının neden cinayet oranlarıyla alakası olmadığını açıklar. Rusya ve Kolombiya gibi, cinayet oranının aşırı yüksek olduğu bazı ülkelerin nüfus yoğunluğu çok düşüktür, öte yandan Japonya ve Hollanda gibi tıklım tıklım dolu ülkeler, cinayet oranlarının en düşük olduğu ülkeler arasındadır. Çoğu suçun işlendiği kentsel alanlar için de geçerlidir bu. Dünyanın en kalabalık büyük kenti Tokyo, en geniş alana yayılmış olanlarından biri de Los Angeles'tır. Ancak Los Angeles'ta her yüz bin kişi başına on beş cinayet işlenirken, Tokyo'da bu rakam ikinin altındadır.

1950'de dünyada 2,5 milyar insan vardı. Şimdi yaklaşık 6,5 milyarız. Tarihlemenin başladığı iki bin yıl öncesinde tahmin edilen 200 ila 400 milyona bakıldığında epey hızlı bir artış bu. Kalabalıklaşma gerçekten de saldırganlığa yol açsa şimdi patlamanın eşiğine gelmiş olurduk. Neyse ki kalabalık kafesler, şehir sokakları ve alışveriş merkezleri gibi gayritabii yerler dahil, her türlü koşula uyum

sağlama becerisi geliştirmiş sosyal hayvanların soyundan geliyoruz. Bu uyum süreci çok kolay olmamıştır herhalde. Arnhem Hayvanat Bahçesi'nde her bahar yaşanan kutlama da şempanzelerin sıkışıklığı tercih etmediğini gösteriyor. Ama Calhoun'un fare deneyinde öngörülen ürkütücü seçenek karşısında uyum yeğdir.

Calhoun'un sonuçlarının tümüyle kalabalıktan kaynaklanmadığını da eklemek lazım. Farelere az miktarda yiyecek verildiği için rekabet de bu neticede rol oynamış olabilir. Gittikçe nüfusu artan dünyamızda bizim için de önemli bir uyarı bu. Kalabalıkla baş etmek konusunda doğal, yeterince takdir görmeyen bir yeteneğimiz var ama kalabalık, kısıtlı kaynaklarla birleştiğinde iş değişiyor. O zaman Malthus'un öngördüğü kötülük ve sefalet ortaya çıkabilir pekâlâ.

Gerçi Malthus'un inanılmaz sert bir siyasi bakışı vardı. Fakirlere yapılan her türlü yardımın, bu insanları zaman içinde öldürecek doğal sürece müdahale olduğuna inanırdı. İnsanın sahip *olmadığı* tek bir hak varsa, o da kendi satın almadığı yiyeceğe sahip olma hakkıdır, derdi. Malthus, Sosyal Darvencilik denilen, merhametten yoksun bir düşünce sisteminin başlatıcısı oldu. Bu sistemde toplumun hayat kaynağı özçıkardı, bu da zayıfları harcamak pahasına güçlülerin daha da güçlenmesi demekti. Mutlu azınlığın elindeki orantısız kaynakları mazur gösteren bu bakış Yeni Dünya'ya başarılı bir biçimde ihraç edildi ve John D. Rockefeller'ın bir işin büyümesini "doğa ve Tanrı kanunlarının işleyişi" olarak tanımlamasına yol açtı.

Evrim teorisinin popüler kullanımını ve suistimalini düşünürsek Darvencilik ve doğal seçilimin, sınırsız rekabetle eşanlı bir hal almasına şaşmamak lazım. Halbuki Darwin'in kendisinin, Sosyal Darvencilikle alakası bile yoktu. Aksine hem insan doğasında hem de doğada iyiliğin yeri olduğuna inanırdı. Bu iyiliğe acil ihtiyacımız var çünkü artan dünya nüfusu meselesi, kalabalıklaşmayla nasıl baş edeceğimizle değil, kaynakları eşit ve adil nasıl dağıtacağımızla ilgili bir mesele. Açık rekabete mi vuracağız işi yoksa daha *insani* olanı mı yapacağız? Yakın akrabalarımız bize önemli bir ders verebilirler burada. Merhametin, doğaya aykırı, yeni moda bir zaaf olmadığımı, yenmeye çalıştığı rekabetçi eğilimler kadar kuvvetli olduğunu, kim ve ne olduğumuzu söyleyen büyük bir güç olduğunu gösterebilirler bize.

İyilik

Ahlaki Hassasiyeti Olan Bedenler

Belirgin sosyal güdülere sahip her hayvan...
zihinsel gücü de insanınki kadar ya da ona yakın geliştğinde,
kaçınılmaz olarak bir ahlaki hassasiyet ya da vicdan edinecektir.

CHARLES DARWIN

Neden nemrutluğumuz maymun geçmişimizden taşıyıp
getirdiğimiz bir bavul, iyicilliğimiz safı insani bir özellik olsun ki?
Neden "asil" özelliklerimiz söz konusu olduğunda da
diğer hayvanlarla aramızda bir süreklilik olmasın?

STEPHEN JAY GOULD

Lolita'yı görmeyeli on bir yıl olmuştu. Kafesinin yanına gidip de adını çağırır çağırmaz, homurtulu soluklarla beni karşılamak üzere fırlayıp geldi; bu davranışı yabancılara göstermez şempanzeler. Tabii ki hatırlıyorduk birbirimizi. Henüz Yerkes Arazi İstasyonu'nda yaşadığı zamanlarda birbirimizi her gün görür ve çok iyi geçinirdik.

Lolita'nın bende ayrı bir yeri vardır. Bir keresinde maymunlara nasıl da haklarını vermediğimizi gösteren çok basit ve sevimli bir hareket yapmıştı. Yeni doğmuş bir maymunu doğru düzgün görmek çok zordur çünkü annesinin kara karnında, küçük, karanlık bir tümsekten ibarettir. Ama ben Lolita'nın bir gün önce doğan bebeğini görmek için yanıp tutuşuyordum. Onu grubun içinden çağırıp karnını işaret ettim. Lolita bana baktıktan sonra yere oturdu, sonra bebeğinin sağ elini sağ eline, sol elini sol eline aldı. Bu kulağa basit geliyor ama bebek ona sarılmış vaziyette olduğundan bu işi yapmak için kollarını çaprazlaması gerekmişti. İnsanların tişört çıkartırken yaptıkları harekete benziyordu bu. Sonra bebeği yavaşça

kendi çevresinde döndürerek havaya kaldırdı ve bana açtı. Annesinin ellerinden sarkan bebeğin yüzü artık bana dönüktü. Bebek bir iki suratını buruşturup mıkırdayınca –bebekler sıcak göbekten ayrılmaktan nefret eder– Lolita onu hemen kucağına geri aldı.

Bu zarif, küçük hareketle, Lolita, yeni doğmuş bebeğinin yüzünü sırtından daha ilginç bulacağımın farkında olduğunu göstermişti. Başka birinin bakış açısından bakabilmek sosyal evrimde büyük bir sıçramaya işaret eder. Altın kuralımız –"Kendine yapılmasını istemediğini başkasına yapma"– kendimizi başkasının yerine koymayı talep eder bizden. Bunun sadece insanlara has bir yetenek olduğunu zannederiz ama Lolita bu konuda yalnız olmadığımızı göstermişti. Daha kaç hayvan yapabilir bunu? Bir bonobo olan Kuni'nin kendi alanında bulduğu yaralı bir kuşa nasıl muamele ettiğini daha önce anlatmıştım. Kuşu uçurmaya çalışması, kendisine hiç benzemeyen bir hayvanın ihtiyaçlarının farkında olduğunu gösteriyordu. Başkalarının ihtiyaçlarını tahmin etme konusunda bonobolardan öyle çok örnek verilebilir ki...

Kalbenden rahatsız olan Kidogo var mesela. Normal bir yetişkin erkek bonobo kadar sağlıklı ve kendine güvenli değildi, cılızdı. Milwaukee County Hayvanat Bahçesi'ndeki koloniyle ilk tanıştırıldığında, aşına olmadığı binanın içinde, bakıcıların verdiği komutlar onu serseme çevirmişti. İnsanlar onu tünel sisteminin bir yerinden bir başka yerine geçmeye zorladığında nereye gitmesi gerektiğini anlamıyordu. Bir süre sonra diğer bonobolar devreye girdi. Kidogo'nun yanına gittiler, onu elinden tutup bakıcıların gitmesini istediği yere götürdüler ve böylece hem bakıcıların amacını hem Kidogo'nun sorununu anladıklarını göstermiş oldular. Çok geçmeden Kidogo onların yardımına güvenmeye başladı. Ne yapacağını bilemediğinde sıkıntıyla bağılıyor, diğerleri hemen onu teskin etmek ve ona kılavuzluk etmek için yardımına koşuyordu.

Hayvanların birbirlerine yardım etmeleri hiç de yeni bir gözlem değil ama yine de insanı şaşırtıyor. En iyi uyum sağlayanın hayatta kalmasından daha önemli bir şey olmasa hayvanlar kendi çıkarlarına olmayan her şeyden uzak durmazlar mıydı? Başkasına yardım etmek neden? Bunu açıklayan iki temel teori var: Birincisi, bu tür davranışların, akrabalara ve yavrulara yani genetik olarak ilişkili olunan bireylere yardım için geliştirildiği. Yardım edenin kendi

genlerinin de yayılmasını sağladığı. Bu "kan çeker" teorisi, mesela bir saldırı olduğunda kovan ve kraliçe uğruna hayatını feda eden arıların davranışını açıklar. İkinci teori "gör beni göreyim seni" mantığını esas alır: Hayvanlar yaptığı yardımın karşılığını alırsa iki taraf da kârlı çıkar. Karşılıklı yardımlaşma siyasi ittifakları da açıklayabilir. Birbirini destekleyen, sonra da güç ve cinsel ayrıcalıklar alanındaki kazancı paylaşan Nikkie ve Yeroen'in ittifakı gibi.

İki teori de davranış evrimiyle ilgilidir ama ikisi de asıl güdüler konusunda fazla bir şey söylemez. Evrim, bir özelliğin milyonlarca yıl başarılı olabilmesine bağlıdır; güdülerse içinde bulunan âna aittir. Mesela cinsellik üremeye yarar ama hayvanlar üreme arzusuyla çiftleşmez. Bağlantıyı bilmezler: Cinsel itkiler, cinselliğin var olma sebebinden bağımsızdır. Güdülerin kendilerine ait bir hayatı vardır, bu yüzden de onları hayatta kalma değerinden ziyade, tercihler, arzular ve niyetlerle tanımlarız.

Kidogo'ya yardım eden hayvanat bahçesi bonobolarını düşünün. Hiçbirinin onunla akrabılığı yoktu, düşkün bir bireye ettikleri yardımdan fazla bir karşılık bekliyor da olamazlardı. Muhtemelen sadece Kidogo'dan hoşlanmışlar ya da onun ne hissettiğini anlamışlardı. Aynı şekilde Kuni de, bonobolarda yardım davranışı bonobo olmayanları kapsayacak şekilde evrimleşmediği halde bir kuşla ilgilenmişti. Bir eğilim varsa kökeninden uzaklaşmasına da izin vardır. 2004'te California, Roseville'de, Jet adında siyah bir Labrador, çingiraklı yılan tarafından ısırılmak üzere olan en yakın arkadaşı, oğlan çocuğunun önüne atlayıp zehre kendisi maruz kaldı. Haliyle Jet kahraman ilan edildi. Kendini düşünmemiştii; hakiki bir özgeciydi.

Hayvanların ne tür riskler almaya hazırlıklı olduğunu gösteriyor bu. Oğlanın minnettar ailesi, hayvanlarını kurtarmak için, kan nakillerine ve veteriner faturalarına dört bin dolar harcadılar. Annesinin sakarlığı yüzünden suya düşen, kendi türünden bir yavruyu kurtarmaya çalışan bir hayvanat bahçesi şempanzesi onun kadar şanslı değildi çünkü bu başarısız teşebbüste hayatını kaybetti. Maymunlar yüzemedikleri için suya girmeleri inanılmaz büyük cesaret gerektirir.

Özgeci davranışa insanlarda sık rastlanır. Atlanta gazetem, haftada bir kere "rasgele iyiliklerin" listesini verir, insanlar yabancılar-

dan gördükleri yardımların hikâyelerini anlatır. Yaşlı bir hanım, seksen sekiz yaşındaki kocasının evden çıkarken, kapının önüne devrilmiş kocaman bir çam ağacıyla karşılaştığını yazmış. Oradan geçen bir yabancı kamyonetinden inmiş, motorlu testereyle ağacı kesmiş, kenara çekmiş ve çiftin yolunu açmış. Kadın yaptığı işin bedelini vermek için dışarı çıktığında adamın çoktan gittiğini görmüş.

Yabancılarla yardım etmek her zaman kolay değildir. Lenny Skutnik, 1982'de bir uçak kazası kurbanını kurtarmak için buz gibi Potomac nehrine girdiğinde ya da İkinci Dünya Savaşı sırasında Avrupalı siviller Yahudi aileleri sakladığında inanılmaz risk almışlardı. Depremelerde, insanlar yabancıları kurtarmak için çıkmakta ya da yanmakta olan evlere dalarlar. Ödülleri, akşam haberlerinde bir övgü olabilir ama güdülerini asla bu olamaz. Akıllı başında hiçbir insan, televizyonda bir dakikalığına adından bahsettirmek için hayatını tehlikeye atmaz. New York City'de 11 Eylül kaosunda, çok sayıda anonim kahramanlık eylemi vuku bulmuştur.

Ama biz ve başka sosyal hayvanlar, zaman zaman kendimizi düşünmeden başkalarına yardım etsek bile, bu eğilimlerin ortaklıktan ve akrabaya yardımdan kaynaklandığını savunacağım. Kahraman köpek Jet, oğlanı muhtemelen sürüsünün bir üyesi olarak görüyordu. İlk insan toplumları, aileye ve yapılan iyiliğin karşılığını vermesi muhtemel olanlara yönelik bir "En iyiliksever hayatta kalır" ilkesi için en uygun kuluçka yeri olmuştur herhalde. Bu duyarlılık ortaya çıktıktan sonra çapı genişlemiş olmalı. Bir noktada başkalarına duyulan sempati başlı başına bir hedefe dönüşmüştür: insan ahlakının temel direği ve dinin çok temel bir bileşeni. Bu yüzden Hristiyanlık bize, komşumuzu kendimiz gibi sevmeyi, çıplakları giydirmeyi, fakirleri doyurmayı, hastalara bakmayı öğütler. Yine de iyiliği vurgulayan dinlerin, sadece insanlığımızın bir parçası olan bir şeyi öne çıkardığının farkında olmak önemlidir. İnsan davranışını tümüyle farklı bir doğrultuya çevirmeye çalışmazlar, sadece mevcut kapasitesinin altını çizerler.

Aksi mümkün olabilir miydi? Nasıl kediye gazete getirmeyi öğretemezseniz, gönülsüz toprağa da ahlak tohumları ekemezsiniz.

Bir Hayvan Ne Kadar Empati Gösterebilir?

Bir zamanlar, büyük bir ulusun başkanı belli bir mimikle ün salmıştı. Hislerini zorlukla kontrol edermişçesine altdudağını ısırır ve dinleyicilerine: "Acınızı hissediyorum," derdi. Bu gösterinin samimi olup olmadığı önemli değil – başka birinin müşkül durumundan etkilenmekse önemli. Empati ve ortaklık duygusu mizacımızın öyle önemli bir parçası ki bundan yoksun olanlara akıl hastası ya da tehlikeli kişi gözüyle bakıyoruz.

Sinema seyrederken kendimizi perdedeki karakterlerin yerine koymadan edemeyiz. Devasa gemileri batarken boğulduklarını görmek bizi kahreder; uzun zamandır uzak kaldıkları sevgililerinin gözlerine baktıklarında içimiz kıpır kıpır olur. Tek yaptığımız oturup bir perdeye bakmak olsa da salonda gözü kuru tek bir insan kalmaz. Hepimiz empatiyi bilsek de bir araştırma konusu olarak ciddiye alınması epey uzun sürdü. Mühim meseleler peşindeki bilim insanlarına pek yumuşak geldiğinden, telepati ve diğer doğaüstü olgularla aynı bölmeye fırlatılmıştı.

Devir değişti ve benim şempanzeler bu yakınlarda, çocuklarda empati araştırması yapan Carolyn Zahn-Waxler'in bir ziyareti sırasında ilginç bir örnek sundu. Carolyn'le Yerkes kolonisini görmeye gitmiştik. Maymunlar arasında, insanları çok seven Thai adında bir dişi vardı. Aslında kendi türünden şempanzelerden ziyade bizimle ilgilidir. Ne zaman alana bakan kulede belirsem, yüksek sesle selamlayarak yanıma koşar. Ben de daima onu selamlar ve onunla konuşurum, sonra da oturup ben gidene kadar beni seyreder.

Bu sefer Carolyn'le konuşmaya öyle dalmışım ki başımı kaldırıp bakmadım bile. Thai'yi görmezden geldiğim için konuşmamız, dikkat çekici, yüksek, tiz çığlıklarla bölündü. Thai, şempanzelerin sinir krizi geçirdiklerinde yaptığı gibi kendi kendine vuruyordu; çok geçmeden etrafını başkaları sardı, ona sarılıyor, öpüyor, teskin etmek için tutuyorlardı. Neden bu kadar tantana yaptığını hemen anladım ve uzaktan elimi uzatarak onu abartılı bir biçimde selamladım. Carolyn'e bu şempanzenin, onu selamlamadığım için kendini ihmal edilmiş hissettiğini açıkladım. Carolyn bu şablonu tanımakta hiç zorlanmadı. Thai, yüzünde kocaman, sinirli bir sırıtışla

bana bakıp duruyordu, bir süre sonra nihayet sakinleşti.

Bu olayın ilginç tarafı, Thai'nin benim kabalığımıza bozulması değil grubun buna verdiği tepkiydi. Tam da Carolyn'in çocuklar üzerinde araştırdığı davranıştı bu. Diğerleri Thai'nin sıkıntısını hafifletmeye çalışmışlardı. Böylece hayvanlar üzerine odaklanmadığı halde, onlardaki bu yeteneği görmüş oldu Carolyn. Çocukların tepkilerini ölçmek için ekibiyle birlikte evlere gittiklerinde, aile üyeleri üzüntü (ağlama), acı ("ah" diye bağırma) ya da zorluk (boğulacak gibi öksürme) taklidi yaptığında, bir yaştan az üzerindeki çocukların onları rahatlatmaya çalıştığını görmüşler. Gelişimlerinde bir dönüm noktası bu: Tanıdıkları birinin yaşadığı kötü bir deneyim onların bir ihtimam tepkisi vermesini sağlıyor, kurbanın yarasını okşamak ya da ovalamak gibi. Duygudaşlık ifadeleri, türümüzün bütün üyelerinde görüldüğü için ilk adımı atmak gibi doğal bir ilerleme olarak kabul ediliyorlar.

Empati için dil gerektiği düşüncesi pek eski değildir. Her nedense bir grup bilimsani, dili, insan zekâsının ürünü değil kaynağı olarak görür. Bir yaştındaki bir bebeğin davranışı, dil yeteneğine üstün geldiğinden, Carolyn'in araştırması empatinin dilden çok daha önce geliştiğini göstermişti. Mecburen dil yeteneği olmayan mahluklarla ilgilenen hayvan araştırmaları için de geçerlidir bu. Carolyn'in araştırma ekibi, kedi ve köpek gibi ev hayvanlarının da çocuklar gibi, üzüntü taklidi yapan aile üyeleriyle birlikte üzüldüğünü ortaya çıkardı. Hayvanlar bu kişilerin yakınlarında dolaşüyor, ilgilendiklerini gösteren bir hareketle başlarını, kucaklarına koyuyordu. Çocuklara uyguladığımız kıstasla değerlendirilirse hayvanlar da empati göstermişlerdi.

Bu davranış maymunlarda çok daha dikkat çekicidir ve "teselli" olarak adlandırılmıştır. Teselliye ölçme yöntemi basittir: Şempanzelerimiz arasında ani bir kavganın çıkmasını bekleriz sonra da etrafta duranlar kurbanı yaklaşırsa not ederiz. Etraftakiler genellikle kötü durumdakilere sarılır ve onları tımar eder. Ağaca tırmanan bir yavrunun düşüp çığılığı basması görülmedik şey değildir. Hemen etrafını birileri sarar, onu kucaklarına alıp sallarlar. Binti Jua'nın, Brookfield Hayvanat Bahçesi'ndeki çocuğa verdiği tepki tam da buydu. Bir yetişkin, rakibiyle yaptığı dövüşü kaybedip, bir ağacın tepesinde tek başına bağırmaya başladığında, başkaları da ona do-

kunmak ve onu sakinleştirmek için yanına tırnanır. Maymunlar arasında en sık görülen tepkilerden biridir teselli. Bu davranışı tanımamızın sebebi, maymunların da bize benzer bir şekilde yapmasıdır, sadece bonobolar arasında zaman zaman cinsel teselliye rastlanır.

Empati tepkisi en güçlülerden biridir, hatta maymunun meşhur muz tutkusundan bile daha güçlüdür. Bunu ilk tespit eden, yirminci yüzyıl başlarında, Yoni adında genç bir şempanzeye bakmış Rus psikoloğu Nadie Ladygina-Kohts'tur. Kohts her gün Yoni'nin yaramazlıklarıyla uğraşmak durumunda kalıyormuş. Yoni'yi evin çatısından indirirsenin tek yolunun kendisi için endişe etmesini sağlamak olduğunu anlamış:

Gözlerimi kapatıp ağlıyor gibi yaptığımda Yoni hemen oyununu ya da diğer faaliyetlerini bırakıp yanıma koşar, evin çatısı ya da kafesinin tavanı gibi en ücra köşelerden bile büyük bir heyecan ve üzüntüyle kalkar gelir, halbuki başka türlü ne kadar çağırısam, hatta yalvarsam da oradan indirmem onu. Beni kimin bu hale getirdiğini anlamak ister gibi aceleyle etrafımda dolanır; yüzüme bakar, şefkatle çenemi avucuna alır, neler olduğunu anlamaya çalışıyormuş gibi parmağıyla usulca yüzüme dokunur.

Empati, en basit tanımıyla, başka bir birey ya da mahlukun durumundan etkilenme becerisidir. Sadece beden hareketi bile olabilir bu. Başkalarının davranışını taklit ederiz. Başkası da aynı şeyi yapıyorsa ellerimizi başımızın arkasına koyarız, bir toplantıda meslektaşlarımıza bakarak bacak bacak üstüne atarız, öne ya da geri kaykılırız, saçımızı düzeltiriz, dirseklerimizi masanın üzerine koyarız vs. Bunu farkında olmadan yaparız, özellikle de sevdiğimiz kişilerin yanında; uzun süredir birlikte yaşayan çiftlerin neden birbirine benzediğini de açıklar bu. Halleri, tavırları, beden dilleri birbirine yakınlaşmıştır. Beden taklidinin gücünü bilen araştırmacılar, insanların birbirlerine karşı hislerini yönlendirebilirler. Kendisine verilen talimatlara uyarak tuhaf beden hareketleri yapan birisi, yaptığımız her hareketi uysallıkla taklit eden biri kadar olumlu duygular uyandırmaz. İnsanlar "kanım ısındı" dediklerinde ya da âşık olduklarında, birbirlerine karşı başka incelikli açıklık işaretlerinin yanı sıra, bacakları açık ya da kapalı tutmak, kolları kaldırmak ya da kavuşturmak gibi birbirini yansıtan beden taklidinden de ister istemez etkilenirler.

Çocukken, elimde olmadan başkalarının beden hareketlerini taklit ederdim, özellikle de spor gibi aktif faaliyetler sırasında. Bunu fark ettiğimde bastırmaya çalışmış ama başaramamıştım. Bir voleybol maçı sırasında çekilmiş bir fotoğrafım var, topa vuracakmış gibi zıplamışım, halbuki top ağabeyimde. Sadece onun yapması gerektiğini düşündüğüm şeyi yapıyorum. Çocuğunu besleyen anne babalarda rahatlıkla görülür bu eğilim. Bebeğin ağzına mama dolu kaşığı uzatırken yetişkinler *kendi* ağızlarını açar ve genelde bebekle uyumlu dil hareketleri yaparlar. Keza çocuklar biraz daha büyüdüğünde ve müsamereye çıktıklarında, seyirciler arasındaki anne babalar onların repliklerini söyler.

Bedensel özdeşleşme hayvanlarda ortaktır. Bir keresinde arkadaşım ayağını kırmış ve ayağı alçıya alınmıştı. Birkaç gün sonra köpeği de sağ bacağını sürükleyerek topallamaya başladı. Onu dikkatle muayene eden veteriner hiçbir sorun göremedi. Haftalar sonra arkadaşımın alçısı açıldığında köpek de tekrar normal yürümeye başladı. Keza, Arnhem kolonisinde de Luit bir keresinde dövüşürken elini yaralamıştı. Büküğü bileğinden kuvvet alarak, tuhaf bir biçimde yürüyordu. Çok geçmeden kolonideki bütün gençler onun gibi yürümeye başladı. Luit'in yarası iyileştikten sonra bile aylarca bu oyunu sürdürdüler. Katy Payne, fillerdeki daha doğrudan bedensel özdeşleşmeyi şöyle anlatmış: "Oğlunun kaçan bir gnuyu kovalamasını seyreden bir anne filin, incelikli bir hortum-ve-ayak dansı yaptığını görmüştüm bir keresinde. Çocuklarımla performanslarını seyrederken benim de öyle dans ettiğim olmuştur – hem, söylemeden edemeyeceğim, çocuklarımdan biri sirkte akrobattır."

Şebekler başkasının kaşındığını gördüler mi kaşınırlar, maymunlar da televizyonda esneyen bir maymun gördüklerinde esnerler. Biz de aynı şeyi yaparız, hem sadece kendi türümüzden olanlara da değil. Bir keresinde esneyen hayvan fotoğraflarının gösterildiği bir slayt gösterisine katılmıştım; bir de baktım seyircilerin hepsi esnemeye başlamış. Ben de ağzımı kapalı tutmakta zorlanıyordum. İtalya, Parma Üniversitesi'ndeki bir araştırma ekibi, maymunlarda bazı özel beyin hücrelerinin, sadece kendi elleriyle bir nesneyi tuttuklarında değil bir başkasını tutarken seyrettiklerinde de harekete geçtiğini tespit etti. Başkasının bir şey yaptığını görünce o şeyi yapıyormuş gibi harekete geçen bu hücrelere ayna nöronları ya

da "maymunluk" nöronları adı verilmiş. Sosyal hayvanlar, bilimin-sanlarının daha önceleri zannettiklerinden çok daha temel bir seviyede ilişki kuruyorlar birbirleriyle. Etrafımızdakilerle bağ kurmak ve onları duygusal olarak yankılamak içimizde var. Tümüyü otomatik bir işlem. Yüz ifadelerinin fotoğraflarına bakmamız istendiğinde elimizde olmadan gördüğümüz ifadeleri taklit ederiz. Fotoğraf sadece birkaç milisaniye gösterilmişse bile, yani bilinçdışı yaparız bunu. İfadenin farkında olmasak da yüz kaslarımız onu yankılar. Gerçek hayatta da aynı şeyi yaparız, klasik Louis Armstrong dizelerinde olduğu gibi "Sen gülünce... güler bütün dünya."

Taklit ve empati, dil de bilinç de gerektirmediğinden, başkalarıyla ilişkili olmanın basit biçimlerinin her türlü hayvanda bulunmasına şaşmamalıyız, hatta pek kötülenen farede bile. Daha 1959'da "Farelerin Başkalarının Acısına Gösterdiği Duygusal Tepkiler" diye kışkırtıcı bir başlık taşıyan bir makale yayımlandı: Bir kola bastırdıklarında yiyecek alan fareler, bu işlem yanlarındaki fareye elektrik şoku verdiğinde kola basınayı bırakıyorlardı. Neden fareler yiyecek almaya devam etmiyor ve yanlarındaki elektrikli ızgara üzerinde acıyla dans eden fareyi görmezden gelmiyorlardı? Klasik deneylerde (ahlaki sebeplerle bu deneyleri yinelemedim), maymunlar çok daha güçlü bir ketleme davranışı sergilemişler. Ne zaman yiyecek almak için bir kolu çekseler arkadaşlarını elektrik çarptığını gören maymunlardan biri beş gün diğeriye on iki gün boyunca bu hareketi tekrarlamamış. Maymunlar başkalarına acı vermemek için kendileri açlıktan ölecekmiş.

Bütün bu araştırmalarda muhtemel açıklama, birinin iyiliği için gösterilen özen değil, birinin sıkıntısından duyulan sıkıntı. Böylesi bir tepkinin muazzam bir hayatta kalma değeri vardır. Başkaları korku ve üzüntü sergiliyorsa, senin de endişelenmek için güçlü sebeplerin olabilir. Yerdeki bir kuş sürüsünden bir kuş havalandı mı ne olduğunu anlamaya çalışmadan bütün kuşlar havalanıverir. Geride kalan avlanabilir. İnsanlar arasında paniğin bu kadar hızlı yayılmasının sebebi de budur.

Başkalarının acısını görmekten ve duymaktan hiç hazzetmeyecek şekilde programlanmışız. Mesela küçük çocukların, başka bir çocuğun düşüp ağladığını gördüklerinde kendi gözleri de yaşarır genelde, üzürlüler ve teselli için annelerine koşarlar. Diğer çocuk

için endişelenmezler ama onun gösterdiği duyguların tesiri altında kalırlar. Çocuklar benlikle öteki arasındaki ayrımı ancak ilerleyen yaşlarda geliştirirler ve başkalarının duygularını kendilerininkinden ayırırlar. Ancak empatinin gelişimi, böylesi bir ayrım olmaksızın başlar, belki de bir teldeki titreşimlerin diğer teli de titretip uyumlu bir ses oluşturmaya gibi. Duygular, benzer duygular uyandıran eğilimindedir; kahkaha ve neşeden, şu meşhur ağlayan bebeklerle dolu oda fenomenine kadar. Duyguların bulaşıcılığı, beynin öyle kadim kısımlarında ikamet eder ki, fare, köpek, fil ve maymun gibi birbirinden çok farklı hayvanlarla paylaşıyoruz onu.

Kendini Başkasının Yerine Koymak

Her devir insanlığa dair kendince bir ayrım yapar. Kendimizi özel gördüğümüzden, bunu daima onaylatma peşindeyizdir. Belki de bunun ilk ortaya çıkışı, Platon'un insanı, iki ayak üzerinde yürüyen, tüysüz hayvan olarak tanımlamasıdır. Diyojen tüyleri yolunmuş bir tavukla bir konferans salonuna girip "İşte Platon'un insanı" sözleriyle onu ortalığa salana kadar kulağa doğru geliyordu bu tanım. Daha sonra Platon tanımına "düz tırmaklı" sıfatını da ekledi.

Çok sonraları alet yapımı öyle özel addedildi ki *Man the Tool-Maker* (Alet-Yapıcı İnsan) diye bir kitap bile çıktı. Yabani şempanzelerin yaprakları çiğneyerek topaklayıp sünger olarak kullandığı ya da sopa olarak kullanmak üzere dalların üzerindeki yaprakları temizlediği keşfedilene kadar bu tanım revaçtaydı. Kargaların bile teli büküp kanca yaparak şişe içindeki yiyecekleri çıkardığı gözlemlendi. Alet-yapıcı insan da topu attı. Sonraki iddia dildi, önce simgesel iletişim olarak tanımlandı. Dilbilimciler, maymunların işaret dili becerilerini öğrendiğinde, bu işgalcilerden kurtulmanın tek yolunun simge iddiasını bırakıp, sözdizimini vurgulamak olduğuna karar verdiler. İnsanlığın evrendeki özel yeri, terk edilmiş iddialardan biridir.

Eşsizlik iddiası günümüzde empatiyle ilişkilendiriliyor. Diğer hayvanlarda varlığını inkâr etmek zor olduğundan, sadece duygusal bağlantılılık olarak değil zihin teorisi denen bir şey olarak ortaya konuyor. Bu biçimsiz terim, başkalarının zihinsel hallerini tanıyabilme becerisine göndermede bulunuyor. Bir toplantıda karşılaş-

mışsak, ben (tanıştığımıza emin olduğum halde) sizin daha önce tanışmadığımızı düşündüğünüze inanıyorsam, kafanızda ne olup bittiğine dair bir teori üretirim. Başkasının bakış açısından bakmak, zihinlerin birbiriyle ilintisinde bir devrimdir. Bazı biliminsanlarının bu becerinin sadece insana has olduğunu iddia ettikleri düşünülürse, bütün zihin teorisi mefhumunun 1970'lerde primat çalışmalarından çıkmış olması ironiktir. Sarah adında bir şempanze, kilitli kapıyla mücadele eden bir insan gördüğünde kendisine gösterilen fotoğraflar arasından anahtar resmini, muza ulaşmak için zıplayan bir adam gördüğünde sandalyeye tırmanan birinin resmini seçiyordu. Sarah'nın, başkalarının niyetlerini anladığı sonucuna varılmıştı.

Bu keşiften beri, zihin teorisi üzerine bir çocuk araştırmaları endüstrisi patlak verdi, bu alanda primat araştırmalarıysa dalgalı bir seyir izledi. Maymunlar üzerinde yapılan birkaç deney başarısız oldu ve kimileri maymunlarda zihin teorisinin bulunmadığına hükmetti. Gerçi olumsuz sonuçları yorumlamak zordur. Derler ya "Delil yokluğu, yokluğa delil değildir". Maymunlarla çocukları kıyasladığımızda, sorunlardan biri deneyi yapanın daima insan olmasıdır, yani sadece maymunlar tür engeliyle karşı karşıyadır. Maymunların, insanların onlarla aynı kanunlara tabi olduğuna inandığı ne malum? Onlara bambaşka bir gezegenden gelmiş gibi görünüyor olmalıyız.

Mesela geçenlerde, asistanım beni bir kavga yüzünden aradı. Socko yaralanmıştı. Ertesi gün yanına gidip arkasını dönmesini rica ettim. Beni küçüklüğünden beri tanıdığı için uysalca arkasını döndü ve kışındaki yarayı gösterdi. Bunu bir de maymunun bakış açısından görmeye çalışın. Sürekli ne olup bittiğini anlamaya çalışan zeki hayvanlar bunlar. Socko, yaralandığını nereden öğrendiğini merak etmiş olmalı.

Her şeyi bilen tanrılarla karşılaştaydık, zihin teorisinin temelini oluşturan, görme bilme bağlantısı üzerine yapılan deneyler için uygunsuz olmaz mıydık? Bu deneylerin çoğunun tek yaptığı, maymunun, insan zihnine dair teorisini sınamak.

Maymunun, maymun zihni üzerine teorisine odaklansak daha iyi ederiz. Brian Hare adındaki yaratıcı bir öğrenci, insan deneyciyi dışarıda bırakmayı başardığında, maymunların, kendi bildikleri gizli bir yiyeceği başkasının görüp görmediğini anlayabildiklerini

keşfetti. Aşağı mevkideki bir maymunu, daha yüksek mevkideki maymunun önündeki yiyeceği almaya teşvik ederek sınıdı şempanzeleri Brian. Aşağı mevkideki maymun, diğerinin görmüş olmayacağı yiyecekleri alıyordu. Başka bir deyişle şempanzeler diğerlerinin ne bildiğini biliyor ve bu bilgiyi kendi çıkarlarına kullanıyorlardı. Hayvan zihin teorisi meselesini tekrar gündeme getirdi bu keşif. Beklenmedik bir gelişme de (zira tartışma sadece insanlar ve maymunlar üzerinden yürütülüyordu) Kyoto Üniversitesi'nde bir kapuçin şebeğinin görme bilme sınavlarını pekiyi ile geçmesiyle yaşandı. Böyle bir-iki olumlu netice, önceki olumsuzların ardına devasa bir soru işareti koymak için yeterli.

Bu bana, neredeyse bir asırı devirmiş olan Yerkes Primat Merkezi'nde bir dönem psikologların, şempanzeler üzerinde Skinner tekniklerini uyguladığı dönemi hatırlattı. Tatiklerden biri, hayvanlar vücut ağırlıklarının %80'ine düşene kadar onları gıdasız bırakmaktı. Bu teknik, fareler ve güvercinlerde yiyeceğe yönelik deneylerdeki motivasyonu artırır. Ancak maymunlarda pek netice vermemişti. Hatta maymunlar öyle aksi ve yiyecek saplantılı bir hal almışlardı ki önlerindeki işe hiç mi hiç dikkatlerini vermemişlerdi. Primatların bir şeyi iyi yapabilmeleri için ondan zevk almaları gerekir. Fare psikologlarının hoyrat işlemleri merkezde gerilim yaratmış, hatta endişelenen personel hayvanları gizliden gizliye beslemişti. Araştırmacılar, müdüre, bu şempanzelerin hiç de abartıldıkları kadar zeki olmadığından yakındığında, müdürün tepesi atmış ve onlara "aptal hayvan olmadığını, kifayetsiz deney erbabı" olduğunu hatırlatmıştı.

Cidden öyledir. Maymun zekâsını kavrayabilmenin yegâne yolu, zihinsel ve duygusal olarak ilgilerini çekecek deneyler tasarlamaktır. İçinde yiyecek gizlenmiş üç-beş fincan hiç mi hiç ilgilerini çekmez. Onlar için önemli olan yakın oldukları bireylerin de içinde yer aldığı sosyal durumlardır. Bir yavruyu saldırıdan kurtarmak, bir rakibi mat etmek, patronla çatışmadan kaçınmak, karşı cinsten biriyle sınışımak, maymunların çözmeyi sevdiği türden sorunlardır. Lolita'nın bebeğini bana çevirmesi, Kuni'nin kuşu kurtarmaya çalışması, diğer bonoboların Kidogo'yu elinden tutması, gerçek hayattaki sorunların, bazen başkasının bakış açısını takınarak çözülebileceğini gösterir. Bütün bu hikâyeler tekrarlanmamış, tek bir

olaydan ibaret olsa bile onlara büyük önem atfediyorum. Tek tek olaylar inanılmaz anlamlı olabilir. Ne de olsa tek bir insanın aya ayak basması, oraya gitmenin gücümüz dahilinde olduğunu iddia etmemize yetmişti. Bu yüzden de deneyimli, güvenilir bir gözlemci, dikkate değer bir vakadan bahsettiğinde bilimin buna kulak vermesi gerekir. Hem maymunların, bir başkasının bakış açısını takınmasına dair daha bir sürü hikâye var. Birkaç örnek daha vereyim.

San Diego Hayvanat Bahçesi'nin eski bonobo alanının önündeki iki metrelik hendeğin suyu, temizlenmek için boşaltılmıştı. Hendeği temizleyip maymunları bıraktıktan sonra bakıcılar suyu açmaya gitmişlerdi. Tam o sırada yaşlı bir erkek olan Kakowet, bağırıp kollarını heyecanla sallayarak pencerelerinin önüne geldi. Yıllardır orada olduğu için temizlik rutinini biliyordu. Meğer bir sürü genç bonobo kuru hendeğe girmiş ve çıkamıyorlarmış. Bakıcılar onlara merdiven uzattı. En küçüğü dışında hepsi dışarı çıktılar. Onu da Kakowet bizzat çıkardı.

Bu hikâye, aynı alanda on yıl sonra benim yaptığım hendek gözlemlerine de uyuyor. O sırada hayvanat bahçesi hendeğe su doldurulmaması gibi çok isabetli bir karar almıştı, çünkü maymunlar yüzemez. Hendeğe bir zincir sarkıtılmıştı ve bonobolar istedikleri zaman aşağı iniyorlardı. Ancak alfa erkeği hendekte kaybolduğunda, daha genç bir erkek olan Kalind, bazen zinciri çabucak yukarı çekiyordu. Sonra ağzı açık, oyun yüzüyle Vernon'a bakıyor, elini hendeğin kenarına vuruyordu. Bu ifade, insan kahkahasının dengidir: Kalind, patronla dalga geçiyordu. Pek çok kereler, tek yetişkin olan Loretta olay yerine koşmuş, eşini kurtarmak için zinciri tekrar sarkıtmış ve o çıkana kadar başında nöbet tutmuştu.

İki gözlem de bize başkasının bakış açısını takınmak konusunda ipuçları verir. Kakowet, yavrular içerideyken hendeğin dolmasının hoş bir fikir olmayacağını, doğrudan kendisini etkilemediği halde farkındaydı. Hem Kalind hem de Loretta, hendekteki biri için zincirin ne işe yaradığını biliyor ve ona göre davranıyorlardı; biri dalga geçmek, diğeri muhtaç durumdakine yardım etmek için kullanmıştı.

Amnhem Hayvanat Bahçesi'nde bir kış, salonu temizledikten sonra, daha maymunları içeri bırakmadan, bakıcılar alandaki bütün lastikleri yıkamış ve tırmanma iskelesinden uzanan yatay bir dire-

ğe dizmişlerdi. Krom, içinde hâlâ su olan bir lastikle ilgileniyordu. Maalesef bu lastik sıranın sonundaydı ve önünde altı-yedi tane ağır lastik diziliydi. Krom kendi istediğini epey bir çekiştirse de direğin üzerinden alamadı. Lastiği geriye doğru itti ama orada da iskeleye dayandığı için o taraftan da çıkaramadı. On dakikadan daha uzun bir süre bu sorunla uğraştı. Bu gayretini sadece, küçüklükten beri baktığı yedi yaşındaki Jackie fark etmişti.

Krom pes edip uzaklaştıktan hemen sonra Jackie olay yerine geldi. Hiç tereddüt etmeden lastikleri tek tek direktten çıkardı, aklı başında her şempanzenin yapacağı gibi en baştakinden başlayıp sırayla giderek. Son lastiğe geldiğinde, içindeki su dökülmesin diye dikkatle çıkardı ve dosdoğru teyzesine götürüp önüne bıraktı. Krom bu hediyeği tezahüratta bulunmadan kabul etti. Jackie yanından uzaklaşırken suyu avuçlamaya başlamıştı bile.

Jackie'nin teyzesine yardım etmesi pek olağandışı bir durum değil. İlginç olan, zihin teorisi deneylerindeki Sarah gibi, Krom'un neyi istediğini doğru tahmin etmesi. Teyzesinin hedefini anlamıştı. Hedefli yardım adı verilen bu davranışa maymunlarda sık rastlanır ama diğer hayvanlarda çok azdır ya da hiç yoktur.

Kuni ve kuş örneğinde gördüğümüz gibi maymunlar başka türlerle ilgilidir. Şempanzelerin doğada şebekleri gaddarca öldürdüğü ve yediği düşünüldüğünde kulağa paradoksal gelebilir bu. Peki anlaşılması çok mu zordur gerçekten? Biz de çelişkilerle doluyuz. Hayvanları ev hayvanı olarak severiz ama aynı zamanda (bazen aynı) hayvanları keseriz. Bu yüzden de şempanzelerin bazen potansiyel ava olumlu tepki vermesi bizi şaşırtmamalı. Bir keresinde, personel kaçak bir rhesus şebeğini, onların alanı etrafındaki ağaçlıkta yakalamaya çalışırken bütün Yerkes kolonisi dikkatle seyrediyordu. Şebeği kendi bölgesine geri çekme girişimleri başarısız olmuştu. Ağaca tırmandığında işler iyice sarpa sardı. O zaman daha küçük olan Bjorn'un, yanındaki büyükçe dişinin elini tutarak viyakladığını duydum. Ağacın alt dalından sarkan şebeğin korkusunu paylaşıyordu: Şebeğe tam o sırada sakinleştirici iğne atılmıştı. İnsanlar ağacın altına ağ germiş bekliyorlardı. Bjorn hiç böyle bir durumda kalmamış olduğu halde şebekle özdeşleşmiş gibi görünüyordu: Kaçak ağa düştüğü anda bir kere daha viyakladı.

Anlamalı duygusal anlarda maymunlar kendilerini başkalarının

yerine koyabilir. Pek az hayvan bu melekeye sahiptir. Mesela şebeklerde teselli davranışı bulmak için yola çıkan bütün biliminsanları eli boş dönmüştür. Bizim şempanzeler için topladığımız verileri topladıkları halde hiçbir şey bulamamışlardır. Şebekler, kendi yavruları ısırıldığında bile onları avutmayı bilemez. Onları korurlar ama bir maymun annenin, üzgün yavrusunu sakinleştirmek için yaptığı gibi okşayıp sarılmazlar. Maymun davranışını insanlara çok yaklaştırır bu. Maymunlarla insanları ayıran nedir? Cevap kısmen, daha fazla özbilinç olabilir çünkü ikinci bir farklılık daha var ki teselliden bile daha uzun zamandır biliniyor. Maymunlar, bizim dışımızda kendi yansımasını tanıyan yegâne primat. Kendini tanımayı sınamanın yolu, bir bireyin, farkında olmadan, göremeyeceği bir yerini, mesela kaşının üzerini boyamak. Ondan sonra bireye bir ayna veriliyor. Kendi yansımalarına bakan maymunlar, elleriyle boyayı siliyor, sonra da parmaklarını inceliyorlar, böylece aynadaki boyanın kendi üzerlerinde olduğunu fark ettiklerini gösteriyorlar. Şebekler böyle bir bağ kurmazlar.

Her sabah, tıraş olurken ya da makyaj yaparken bu melekemizden yararlanırsınız. Aynadaki görüntümüzün kendimiz olduğunu düşünmek bize çok mantıklı geliyor ama diğer hayvanlar için durum farklı. Köpeğinizin holdeki aynanın yanından geçerken, bazen gözümüze bir tuhaflik çarptığında yaptığımız gibi aniden durup baktığını hayal edin. Amma şaşırdık! Köpeğin başını eğdiğini, aynadaki görüntüsünü incelediğini, katlanmış kulağını düzeltmek için başını salladığını ya da tüylerine takılmış bir dal parçasını silkelediğini düşünün. Köpekler bunu yapmaz ama maymunlar kendilerine tam da böyle bir ilgi gösterir. Yazları çoğunlukla yaptığım gibi gözümde güneş gözlüğüyle maymunlarımla yanına gidecek olsam, gözlüğüme bakarak yüzlerini şekilden şekle sokarlar. Kafalarını sallayıp dururlar. En nihayet gözlüğü çıkarıp ayna niyetine onlara doğru uzatırım. Dişiler geri taraflarına bakmak için arkalarını dönerler –bu vücut bölgesinin cazibesi düşünüldüğünde çok mantıklı bir saplantı– ve maymunların çoğu ağızlarını açıp içini inceler, dilleriyle dişlerine dokunular ya da aynaya bakarak parmaklarıyla dişlerini karıştırırlar. Bazen "süslenecek" kadar ileri giderler. Almanya'daki bir hayvanat bahçesinde, karşısına ayna konan orangutan Suma, kafesinden marul ve lahana yapraklarını toplamış, hepsini

üst üste koyup kafasına yerleştirmiş. Sonra da aynaya bakarak sebze şapkasına gönlünce bir şekil vermiş. Nikâha gidecek sanırsınız!

Özbilinç başkalarına nasıl muamele ettiğimizi de belirler. Çocuklar aynada kendilerini tanımaya ilk başladıklarında —on sekiz ila yirini dört aylıkken— başkalarının ihtiyaçlarını gözetken yardım davranışları da sergilemeye başlarlar. Gelişimleri, evrimimiz esnasındaki dönüşüme paraleldir: Kendini tanıma ve yüksek seviyede empati, insanlarla maymunlara çatallanan dalda ortaya çıkmıştır. Bu beceriler arasında bir bağlantı olabileceği onlarca yıl önce, primatları sınamak için aynaları ilk kullanan Amerikalı psikolog Gordon Gallup tarafından tahmin edilmişti. Gallup empati için, özfarındalık gerektiğini öne sürmüştü. Belki de şöyle bir işleyiş vardır: Başka biri namına hareket edebilmek için insanın kendi hislerini ve konumunu diğerlerinden ayırması gerekir. Ötekinin, bağımsız bir varlık olarak görülmesi gerekir. Yine ben ve öteki arasındaki ayrım, aynen bizim gibi davranan aynadaki yansımamızın bağımsız bir varlık *olmadığını* anlamamızı sağlar. Böylece bizi temsil ettiği sonucuna varırız.

Bu melekelerden bahsederken başka hayvanları da görmezden gelmemeliyiz gerçi. Pek çok hayvan son derece sosyal ve işbirliğine yatkındır. Bu da onları daha yüksek empati biçimleri için mükemmel birer aday haline getirir. Akla gelen iki tür filler ve yunuslar. Fillerin, zayıf ya da düşmüş arkadaşlarını kaldırmak için hortumlarıyla dişlerini kullandıkları bilinir. Ayrıca korkan küçükleri rahatlatmak için bazı sesler çıkarırlar. Yunusların, zıpkın iplerini ısırp kopararak arkadaşlarını kurtardıkları, dolandıkları orkinos ağlarından çıkardıkları, boğulmasınlar diye hastaları su yüzeyine yakın tuttukları bilinir. İnsanlara da aynı şekilde yardım ederler. Mesela kısa süre önce Yeni Zelanda kıyılarında yüzen dört kişiyi, üç metrelik bir köpekbalığından yunuslar kurtarmıştı.

Teselli ve hedefli yardım konusunda maymunlara olan benzerlikleri, fillerle yunusların aynalara nasıl tepki verdiği sorusunu ortaya atıyor. Bu açıdan da bir paralellik var mı? Fillerde bu sorunun cevabı araştırılmamış ama primat olmayanlarda, aynada kendini tanımaya dair yegâne ipuçlarının yunuslarda görülmesi raslantıdan ibaret olamaz. New York akvaryumunda, şişe burunlu yunuslar boya ile işaretlendiğinde, aynanın önünde, işaretlenmedikleri zamana

nazaran daha fazla vakit geçiriyorlarmış. Aynanın önüne geldiklerinde ilk yaptıkları, işareti görmek için etraflarında şöyle bir dönmek oluyormuş.

Empati hayvanlar arasında yaygındır. Beden taklidinden –birisi esnerken esnemek– başkasının korku ya da sevincini yankılamak şeklindeki his sirayetine kadar türlü şekilleri vardır. En üst seviyede, sempati ve kasıtlı yardım yer alır. Empati, bizim türümüzde en yüksek noktaya ulaşmış olabilir ama başka pek çok hayvanda da –özellikle maymunlar, yunuslar ve fillerde– bize yakındır. Bu hayvanlar, başka birinin içinde bulunduğu müşkül durumu, gerektiğinde en uygun yardımı sağlayacak kadar iyi kavrar. Tırmanması gerekene zincir uzatır, havaya ihtiyacı olana destek olur, şaşırmış birini elinden tutup yönlendirebilirler.

Altın kuralı bilmeseler de ona uydukları kesindir.

Spock'ın Dünyası

KIRK: Harika bir bilgisayar olurdunuz, Mister Spock.

SPOCK: Çok nazicsiniz, Kaptan!

Uzay Yolu'ndaki süper mantıklı Mister Spock gibi mahluklarla dolu bir dünya düşünün. Ezkaza bir his peydahlanacak olsa onunla ne yapacaklarını bilemezlerdi. Dilin sadece içeriğine karşı duyarlı olacaklarından ses tonundaki değişimleri ıskalar ve tımarın insanlardaki eşdeğeri olan, havadan sudan konuşmakla hiç iştigal etmezlerdi. Birbirleriyle doğal bir bağa sahip olmadıklarından, bu mahlukların birbirlerini anlamalarının yegâne yolu, yorucu bir sorma ve öğrenme süreci olurdu.

Evrimin sadece merhametsiz rekabet yönüne odaklanan koca bir külliyat, bizi Spock'ın otistik evreninin bir parçası olarak resmetmiştir. İyiliğin, insanların sadece baskı altındayken yaptıkları bir şey, ahlakın ise alt tarafı bir cila, bencil doğamızı saklayan ince bir kaplama olduğu söylenmiştir. Peki gerçekten de böyle bir dünyada yaşayan var mı? Birbirlerini etkilemek için iyilik yapmaya mecbur kalan bir pirana sürüsü asla bizim muhtaç olduğumuz türden toplumlar geliştiremezdi. Başkalarını umursamayan piranalar, bildiğimiz gibi, ahlaktan yoksundur.

İşin püf noktası karşılıklı ihtiyaçtır. İnsan toplumları, zayıflığın otomatik olarak ölüm anlamına gelmediği, destek sistemleridir. Felsefeci Alasdair MacIntyre, *Dependent Rational Animals* (Muhtaç Rasyonel Hayvanlar) kitabına, insan kırılganlığına işaret ederek başlar. Hayatın pek çok devresinde, özellikle küçükken ve yaşlıyken, ama bu ikisi arasında da, kendimizi başkalarının özenli ellerinde buluruz. Yapımız gereği muhtacızdır. Peki neden Batı dini ve felsefesi bedenden ziyade ruhla ilgilenir? Bizi akli ve kaderinin kontrolünü elinde bulunduran yaratıklar olarak tasvir ederler; hiç hastalanmaz, acıkmaz, şehvet duymazmışız gibi. İnsanların beden ve duygu sahibi olması sadece bir zaaf kabul edilir.

İnsanlığın geleceğine dair kamuya açık bir tartışmada, saygın bir biliminsanı, bir-iki yüzyıla kadar hislerimiz üzerinde tam bir bilimsel kontrol kuracağımızı ileri sürmüştü. O günü sabırsızlıkla bekliyordu sanki! Ancak hisler olmadan hayatta hangi tercihleri yapacağımızı bilmek çok zor olurdu çünkü kararlar tercihlere bağlıdır, tercihler de son kertede duygusaldır. Duygular olmasa anıları depolamazdık çünkü onları önemli kılan duygulardır. Duygular olmasa başkalarından hiç etkilenmezdik, onlar da bizden. Birbirinin yanından geçip giden gemiler gibi olurduk.

Gerçekte bir diğerinden doğmuş bedenleriz, başka bedenleri besleyen bedenler, başka bedenlerle sevişen bedenler, yaslanıp ağlayacak bir omuz arayan bedenler, başka bedenlere yakın olmak için mesafeler kat eden bedenler, vs. Bu bağlantılar ve onların yarattığı duygular olmasa hayat yaşamaya değer miydi? Mutluluğun da bir duygu olduğu düşünülürse, ne kadar mutlu olurduk?

Temel kaygılarımızın ne kadarını hayvanlarla paylaştığımızı unuttuğumuzu söylüyor MacIntyre. Rasyonelliği göklere çıkarıyoruz ama sıkıştık mı pek bir önem atfetmiyoruz. Bir ergene sağduyulu öğütler vermeye çalışan her yetişkin, mantığın ikna etme gücünün ne kadar kısıtlı olduğunu bilir. Özellikle ahlak alanında doğrudur bu. Bize gribe yakalanan herkesi öldürme talimatı veren, dünyadışı bir doktor hayal edin. Bunu yapmakla, salgın yayıldığında ölecek insanlardan çok daha azını öldürmüş olacağımızı söylüyor bize. Gribin kafasını daha en baştan ezerek hayatlar kurtaracağımızı. Bu kulağa ne kadar mantıklı gelse de çoğumuzun bu planı uygulayacağından şüpheliyim. Bunun sebebi insan ahlakının sosyal duygular

içine iyice kök salmış olması, temelinde de empatinin bulunmasıdır. Duygular bizim pusulamızdır. Kendi cemaatimizin üyelerini öldürme konusunda güçlü yasaklarımız vardır ve ahlaki kararlarımız bu duyguları yansıtır.

Empati yoğun bir biçimde kişilerarasıdır. Başkalarının mevcudiyeti, davranış şekli ve sesiyle harekete geçer, nesnel değerlendirmeye değil. Zor günler geçiren birinin felaketini okumakla, onunla aynı odada olup, hikâyesini ondan dinlemek aynı şey değildir. Birinci durumda da empati hissedilebilir ama kolayca görmezden gelinecek türden bir empatidir bu. Neden? Rasyonel ahlaki failer için, iki durumun bir farkı olmamalı. Ama ahlaki eğilimlerimiz, duyabildiğimiz, görebildiğimiz, dokunabildiğimiz, koklayabildiğimiz ve durumunu paylaşarak anlayabildiğimiz kişilerle doğrudan etkileşim içinde gelişmiştir. Başka insanların yüzleriyle duruşlarından gelen ve kendi ifadelerimizle eşleşen duygusal işaretler cereyanına göre ayarlamışızdır kendimizi. Gerçek insanlar, hiçbir soyut meselenin işleyemeyeceği kadar derine işler. İngilizce "empati" kavramı Almanca *Einfühlung*'dan gelir, "içeriden hissetmek" diye çevrilebilir.

Benim grip örneğim, en çok sayıda insanın azami çıkarı için çalışmayı (ahlak felsefesinde "faydacılık" diye bilinen bir okuldur bu) türümüzün temel yasaklarını ihlal etmesi halinde reddettiğimizi gösteriyor. Immanuel Kant'ın ahlaka "saf akıl" vasıtasıyla ulaştığımız iddiasıysa daha da sorunludur. Bu konu, sinirbilimiyle ilgilenen genç bir felsefeci olan Joshua Greene tarafından incelenmiştir. Greene, ahlaki ikilemler çözmelerini istediği insanları beyin taramasına tabi tutmuştur. İkilemlerden biri şudur: Frenleri tutmayan bir tramvayın direksiyonundasınız. Hızla bir yol ayrımına yaklaşıyorsunuz ve soldaki rayların üzerinde beş işçi, sağdakinde sadece bir işçi çalışıyor. Sadece tek bir düğmeye basarak tramvayın yolunu belirleyebilirsiniz. Fren yapacak zaman yok. Ne yaparsınız?

Cevap basit. İnsanların çoğu sadece bir işçiyi öldürmek için sağa sapar. Ama diyelim ki hiç çatallanmayan bir demiryoluna bakan bir köprüde duruyorsunuz ve son sürat beş demiryolu işçisine doğru giden bir tramvay görüyorsunuz. Yanınızda irikıyım bir adam var. Onu köprüden itebilirsiniz. Tramvayın önüne düşerek onu yavaşlatabilir, böylece beş işçi kurtulabilir. İnsanlar, birini kasten ölümüne göndermektense, tramvayın yönünü değiştirerek bir kişiyi öl-

dürmeyi daha fazla tercih etmişler. Bu tercihin rasyonellikle alakası yok çünkü mantıken iki çözüm de aynı: Beş kişi bir kişi pahasına kurtarılıyor. Kant arada bir fark görmezdi.

Birisini bizzat kendi ellerimizle tutmanın, hem kendimiz hem de grubumuz için doğrudan neticeler doğurduğu uzun bir evrim tarihinden geliyoruz. Bedenler önemlidir; onlarla alakalı her şeyin türlü duygular yaratması bundandır. Greene, tarayıcıda, birini köprüden itip itmeme gibi ahlaki tercihlerin, beynin hem insanın kendi duygularını hem de başkalarının duygularını değerlendirmeye hizmet eden bölümlerini hareketlendirdiğini keşfetmiş. Buna karşılık, evrimin bizi hazırlamadığı gayrişahsi ahlaki kararlar, pratik kararlar için kullandığımız bölgeleri harekete geçirmiş. Tramvaydaki düğmeye basmak, beynimiz tarafından nötr bir sorun olarak algılanmış, bugün ne yiyeceğimiz ya da uçağı yakalamak için kaçta evden çıkmamız gerektiği gibi.

Ahlaki karar alma, duygular tarafından şekillendirilir. Soğukkanlı sürüngenlerden, emziren, ilgilenen, seven memelilere dönüştüğümüz zamanlardan kalma kısımlarını harekete geçirir beynimizin. Başkalarına nasıl davranmamız gerektiğini söyleyen bir iç pusula ile donatılmışızdır. Rasyonalizasyon genelde olaydan sonra gelir, biz türümüzün önceden belirlenmiş tepkilerini verdikten sonra. Rasyonalizasyon, belki de hareketlerimizi başkası önünde haklı çıkarmanın bir yoludur, onlar bize ya hak verir ya da vermez; böylece toplum bir bütün olarak belli bir ahlaki ikilem konusunda fikir birliğine varır. Toplum baskısı –bizim için çok önem taşıyan onaylanma ya da onaylanmama– burada devreye girer ama bütün bunlar "içten gelen" ahlak yanında tali kalır muhtemelen.

Kantçı filozoflar için irkiltici olsa da Charles Darwin'in, etiğin sosyal içgüdülerden türediği inancına uygundur bu. Yirminci yüzyıl başlarında eser vermiş, Darwin'in yolunu takip eden, İsviçreli-Finli antropolog Edward Westermarck, ahlaki tercihlerimiz üzerindeki kontrolümüzün ne kadar az olduğunu anlamıştı. Bir akıl yürütme faaliyetinin ürünü olmak şöyle dursun, Westermarck'a göre "bir şeyleri onaylayıp onaylamamamızın nedeni başka türlü sünnün elimizden gelmemesidir. Ateş bizi yaktığında acı duymaktan alıkoyabilir miyiz kendimizi? Arkadaşlarımıza sempati duymaktan alıkoyabilir miyiz? Bu fenomenler deneyimin öznel alanına girdiği için

daha az gerekli ya da sonuçları daha mı az güçlüdür?"

Darwin ve Westermarck'tan önce benzer fikirleri İskoç filozof David Hume dile getirmiş, ahlaki duyguların altını çizmişti. Ondan çok daha önce, Konfüçyüs'ün takipçisi, Çinli bilge Mensiyüs vardı (MÖ 372-289). Mirasçılarına bıraktığı bambu levhalar üzerindeki yazıları o zamandan bu zamana ne kadar az şeyin değiştiğini gösteriyor. Mensiyüs, suyun yokuş aşağı akması gibi insanların da doğal olarak iyiliğe eğilimli olduğuna inanıyordu. Başkalarının acı çekmesine katlanamamamız hakkında söylediklerinden de anlaşılıyor bu:

İnsanlar, kuyuya düşmek üzere olan bir çocuk gördüklerinde, istisnasız korku ve heyecan duyar. Bunu hissetmelerinin sebebi, ne çocuğun babasının gözüne girmek, ne komşularla dostların takdirini kazanmak ne de adlarının böyle bir şeyden etkilenmeyen birine çıkmasından duydukları korkudur. Bu vakadan, merhametin insanın temel duygularından biri olduğunu anlayabiliriz.

İlginçtir ki, (göze girme ve takdir edilme isteği gibi) Mensiyüs'ün saydığı bütün bencil güdüler, modern literatürde ayrıntısıyla anlatılır. Aradaki fark, elbette Mensiyüs'ün, duygudaşlık tepkisinin gücünü ve kendiliğindenliğini göz önüne alarak bu açıklamaları çok zorlama bulmasıdır. Başka zamanlarda kamuoyunun yönlendirilmesinin mümkün olduğunu söylemiştir Mensiyüs, ama bir çocuk kuyuya düşmek üzereyken değil.

Ona ne kadar hak verdiğimi anlatamam. Evrim bizi işbirliğine yönelik sahici itkiler ve bağımlı olduğumuz gruba zarar verebilecek eylemlere karşı yasaklarla donatmıştır. Bu itkileri seçici olarak uygulasak da onlardan etkileniriz. İnsanların boğazına kadar iyiliğe mi yoksa kötülüğe mi battığını bilemem ama etkileyici zekâsına rağmen Mister Spock'ın, ahlaki ikilemleri bizi tatmin edecek bir biçimde çözemeyeceğini biliyorum. Spock olaya aşırı mantıklı yaklaşırdı. O adamı köprüden iter, kurbanın itirazlarına ve bizim nefretimize şaşardı.

Cömertlik Kârlıdır

Amnhem Hayvanat Bahçesi'nde, şerbet gibi bir akşam vakti, bakıcı şempanzeleri içeri çağırdığında, iki ergen dişi içeri girmeyi reddetti. Hava harikaydı. Bütün ada onlara kalmıştı ve buna hayırlanmışlar-

dı. Hayvanat bahçesinin kurallarına göre bütün maymunlar içeri girmeden yemek verilmiyordu. İnatçı ergenler, geri kalanlar arasında sinirli bir hava yarattı. Saatler sonra, nihayet içeri girdiklerinde, misillemeleri engellemek için bakıcılar onlara ayrı bir yatak odası tahsis etti. Bu onları sadece geçici süreliğine korudu gerçi. Ertesi sabah adaya çıktıklarında, bütün koloni geciken yemek yüzünden duyduğu öfkeyi, suçluları topluca kovalayıp döverek boşalttı. Akşam ilk içeri giren onlar oldular.

Kuralları ihlal edenlerin cezalandırılması, ahlakın kaynakları ilgilendiren ikinci temel direğiyle alakalıdır. Genç dişiler kolonideki herkesin midesini guruldatmıştı. Yine bedenlerden bahsediyoruz ama bu sefer farklı şekilde. Midelerin düzenli olarak doldurulması gerekir. Neticesi rekabettir. Sahip olmak ya da olmamak, el koymak, çalmak, karşılıklılık, adalet: Bütün bunlar, insan ahlakının en önemli kaygısı, kaynakların bölüşümüyle ilgilidir.

Ama belki de benim kendime has, açıklamam gereken bir ahlak anlayışım var. Benim için ahlak bir Yardım Etme ya da Zarar Verme(me) meselesidir. Bu ikisi birbiriyle bağlantılıdır. Eğer boğuluyorsanız ve ben size bilerek yardım etmiyorsam, size zarar veriyorum demektir. Yardım etme ya da etmeme kararım kesinlikle ahlaki bir karardır. Yardım etme ya da zarar vermeye alakası olmayan şeyler, ahlaki bir mesele olarak sunulmalar bile ahlak alanı dışındadır. Muhtemelen sadece bir teamüldürler. Mesela ABD'ye taşındığımda yaşadığım ilk kültür şoklarından biri, bir kadının alışveriş merkezinde bebeğini emzirdiği için tutuklanması olmuştu. Bunun rahatsız edici bir davranış olarak algılanması beni şaşırtmıştı. Yerel gazetem, kadının tutuklanmasını, toplum kurallarıyla ilgili, ahlaki bir mesele olarak sunuyordu. Ama doğal annelik davranışı kimseye zarar veremeyeceğinden, aslında bir norm ihlalinden başka bir şey değildi. İki yaşından itibaren çocuklar ahlaki ilkelerle ("çalma") kültürel normları ("okulda pijama giyilmez") birbirinden ayırabilirler. Bazı kurallara karşı gelmenin birilerine zarar verdiğini, bazı kurallara karşı gelmeninse sadece beklentilere aykırı olduğunu bilirler. İkinci türden kurallar kültürden kültüre değişir. Avrupa'da her kumsalda görülen çıplak memelere kimse dönüp bakmaz bile ama evimde bir silah bulunduğunu söylesem herkes acayip rahatsız olur ve bana ne haller olduğunu merak eder. Bir kültür silahlardan me-

melerden daha fazla korkar, başka bir kültürse memelerden silahlardan daha fazla korkar. Teamüller genelde ahlakın ciddi diliyle sarmalanır ama aslında onunla pek alakalı değildir.

Yardım ve zarar konusundaki en hayati iki kaynak yiyecek ve eşlerdir ki her ikisi de sahiplik ve değiş tokuş kurallarına tabidir. Dişi primatlar için, özellikle hamilelikte ve emzirirken (ki zamanlarının çoğunu alır) yiyecek en önemli şeydir ve üremeleri döledikleri dişilerin sayısına bağlı olan erkekler için de eşler en önemli şeydir. Bu yüzden de maymunlar arasında cinsellik karşılığı yiyecek pazarlığının asimetrik oluşu mantıklıdır: Erkekler cinselliği, dişiler yiyeceği hedefler. Bu pazarlık sonucu, çiftleşme ardından yiyecek paylaşımı olur. Vermek ve almak hemen hemen aynı anda gerçekleştiği için bu pazarlıklar, basit bir karşılıklılık biçimidir. Biz de günler ya da aylar sonra ödenen iyilikler yaparız. Bu da güvene, belleğe, minnettarlığa güvendiğimiz ve kendimizi borçlu hissettiğimiz anlamına gelir. Toplumumuzun öyle büyük bir parçasıdır ki bu, birisi karşılıklılık fikrini anlamadı mı hayrete düşeriz.

Diyelim ki apartmanın dar merdivenlerinden piyanonuzu indir-menize yardım etmişim. Üç ay sonra evimi taşıyorum. Sizi arayıp benim de bir piyanom olduğunu söylüyorum. "Kolay gelsin" deyip beni savuşturursanız, biraz can sıkıcı da olsa sizin için yaptığım şeyi hatırlatabilirim. Hâlâ bana yardım etmek istemiyorsanız size açıktan açığa kısasa kısas kuralından bahsedebilirim. Bu bana çok sinir bozucu gelir. "İyi de ben karşılıklılığa inanmam" diye bir cevap vererseniz gerçekten tepem atar. Biz insanların, grup halinde yaşama ve birbirimize iyilik yapma sebeplerinin açıktan açığa inkârı olur bu. Sizi kim ne yapsın? Bir iyiliğe karşılık vermenin her zaman mümkün olmadığını anlasak bile (mesela benim taşındığım gün şehir dışında olabilirsiniz ya da bel fıtığınız olabilir) karşılığı açıktan açığa inkâr eden birini anlamak zordur. İnkâr sizi toplum dışına iter, hayati bir ahlaki eğilime sahip olmayan biri konumuna getirir.

Konfüçyüs'e insanın bütün hayatı için reçete niyetine kullanılabileceği tek bir kelime olup olmadığı sorulduğunda, uzun uzun düşündükten sonra "karşılıklılık" demiş. Bu zarif, her şeyi kapsayan ilke insanlık için evrenseldir ve biyologlar uzun zamandır kökeniyle ilgilenmektedir. 1972'de, Utrecht Üniversitesi'nde bir grup öğrenciyle birlikte Robert Trivers'in "Karşılıklı Özgeciliğin Evrimi"

yazısını analiz ettiğimizde duyduğumuz heyecanı hâlâ hatırlarım. Daima en sevdiğim makalelerden biri olmuştur çünkü genlerle davranış arasındaki ilişkiyi basitleştirmek yerine, hislere ve psikolojik süreçlere yüzünü döner. Bir katılımcının ne koyduğu ve ne aldığı üzerine temellendirerek farklı işbirliği türleri arasında ayırım yapar. Mesela ödülü hemen alınan işbirliği, karşılıklı özgecilikten sayılmaz. Bir düzine pelikan, sığ bir gölde, ayaklarıyla küçük balıkları yönlendirmek için bir yarım çember oluşturlarsa, avı toplarken hepsi kârlı çıkar. Faydası anında görüldüğünden bu tür işbirliği yaygındır. Halbuki karşılıklı özgecilik, bir fayda sağlamadan önce bir bedel ödemeyi gerektirir. Daha karmaşıktır.

Yeroen, Nikkie'nin egemenlik iddiasını desteklediğinde başarılı olup olmayacağını bilmiyordu. Kumar oynamıştı. Ancak Nikkie zirveye çıktığında, Yeroen onun burnunun dibinde dişilerle çiftleşerek, başta neyi arzuladığını açıkça ortaya koydu. Malum sebeplerle başka hiçbir erkek bunu yapmaya kalkışmadı, ama Nikkie ihtiyar erkeğin desteğine muhtaç olduğundan ona izin vermek durumundaydı. Klasik karşılıklılık budur: iki tarafın da işine yarayan bir muamele. Bireylerin kavgalarda birbirlerini destekledikleri binlerce ittifakı analiz ettikten sonra şempanzelerde karşılıklılık seviyesinin çok yüksek olduğuna karar verdik. Yani kendilerini destekleyenleri desteklerler.

Olumsuz anlamda da karşılık verirler: İntikam nedir bilirler. İntikam, karşılıklılığın ters tarafıdır. Nikkie, ne zaman bir ittifak tarafından yenilse arayışa fazla uzatmadan hesabı görme alışkanlığındaydı. İttifaka katılmış birini tek başınayken köşeye sıkıştırırdı. Diğer müttefikler etrafta olmadığından bu birey epey zor anlar geçirirdi. Neticede her tercihin iyi ve kötü, çoğul sonuçları vardır. Aşağı mevkideki birinin yüksek mevkidekiyle hesaplaşması açık risk taşır ama zaten saldırıya uğramışsa, canını yakacak bir boşluk bulunabilir. İntikam bir zaman meselesidir. Arnhem Hayvanat Bahçesi'ndeki süremin sonuna doğru, koloni içindeki dinamiklere öyle iyi uyum sağlamıştım ki kimin, ne zaman ve nasıl devreye gireceğini tahmin edebiliyordum. Tepel adında bir dişiye gözlemliyordum bir keresinde. Jimmie adındaki bir başka dişi tarafından ağır şekilde yaralanmıştı. Olaydan birkaç gün sonra Jimmie, rakip tanımayan kraliçe Mama tarafından hırpalanıyordu. Bekleneceği üzere Te-

pel, Jimmie'nin yenilgisine birkaç kuruş da olsun katkıda bulunmak için hemen bu fırsatın üzerine atladı ve böylece ona düşmanlarını dikkatli seçmesi gerektiğini hatırlattı.

Yine bir başka dişi, Puist, erkek arkadaşı Luit'in, Nikkie'yi kovalamasına yardım etmişti. Nikkie daha sonra, her zaman yaptığı gibi Puist'i cezalandırmak için tek başına sıkıştırdığında Puist yakınlarındaki Luit'e dönüp yardım için elini uzattı. Ama Luit onu korumak için parmağını bile kıpırdatmadı. Nikkie olay yerinden ayrılır ayrılmaz Puist öfkeyle havlayarak Luit'e saldırdı. Onu alanda epey kovaladı. Öfkesi, yardım ettiği arkadaşının ona yardım etmemesinden kaynaklanmışsa, bu olay şempanzelerde de karşılıklılığın, insanlardakine benzer beklentilerle yaşandığını gösteriyor.

Karşılıklılığı ölçmenin kolay bir yolu, şempanzelerin yiyecek paylaşma özelliğinden faydalanmak. Doğada şebekleri takip edip yakalar, parçalayıp herkese biraz düşecek şekilde paylaşırlar. Benim Mahale Dağları'nda gördüğüm av da bu şablona uygundu, ağaç tepesindeki şebek cesedi etrafında erkekler dileniyorlardı. Eti ele geçiren erkek ona sıkı sıkı yapışmıştı ama bir noktada yarısını en iyi arkadaşına verdi ve o da bir başka dilenen kümenin merkezi haline geldi. İki saat sürse de sonunda ağaçtaki herkesin elinde bir parça vardı. Cinsel organı kabarmış dişiler, yiyecek temini konusunda diğerlerinden daha başarılıydılar. Erkekler arasında, et bölümümü sırasında avcılarının, kendileriyle birlikte avlananları gözettikleri de bilinir. En baskın erkek bile, av ekibinde yer almamışsa eli boş kalabilir. Bu da karşılıklılığın başka bir örneğidir: Başarıya katkıda bulunanlar ganimet bölümümünde önceliklidir. Yemek paylaşımı muhtemelen avcılarını başka zamanlarda tekrar ava çıkmaya teşvik etmek için ortaya çıkmıştır: Bir faydası olmasa toplu halde ava çıkılmazdı.

En sevdiğim Gary Larson karikatürlerinden birinde, ellerinde kürekler, devasa bir havucu başlarının üzerinde taşıyarak ormandan dönen ilkel insanlar resmedilmişti. Yazısı da şöyleydi "Avdan dönen ilk vejetaryenler". Havuç bütün kabileye yetecek kadar büyüktü. Sebzelerin, yiyecek paylaşımı evriminde bir rol oynamış olma ihtimalinin ne kadar düşük olduğu düşünüldüğünde hayli ironik bu. Primatların ormanda topladıkları yaprak ve meyveler paylaşılmayacak kadar küçük ve bol. Paylaşım, sadece temini zor, çok kıy-

metli, tek bir birey için fazla miktarda yiyecekler söz konusu olduğunda bir anlam taşıyor. İnsanlar yemek masasında toplandığında ortaya ne konur? Şükran Günü'nde hindi mi, domuz çevirme mi yoksa salata tabağı mı? Paylaşım, avlandığımız zamanlardan gelir ki diğer primatlarda ender rastlanmasının sebebi de budur. Kamusal paylaşım –yani aile dışı paylaşım– iyi olan üç primat insanlar, şempanzeler ve kapuçin şebekleridir. Üçü de et sever, gruplar halinde avlanır ve yetişkin erkekler arasında bile paylaşım vardır, zaten avlanmanın çoğunu erkekler yaptığı için makul olan da budur.

Paylaşımın temelinde et sevgisi varsa, insan ahlakının kanla sulanmış olduğu sonucundan kaçmak zordur. Dilenen yabancılara para verdiğimizde, aç kitlelere yiyecek gönderdiğimizde ya da fakirlerin yararlanacağı düzenlemeler lehine oy kullandığımızda, atalarımızın eti elinde bulunduran birinin etrafına ilk toplandıkları zamandan kalma itkilerle hareket ederiz. Halkanın ortasında çoğunluk tarafından arzulanan ama sadece müstesna bir güç ya da beceriyle ele geçirilebilen bir şey vardır.

Yiyecek paylaşımı, karşılıklılığı incelemek için biçilmiş kaftandır. Olayların kendiliğinden olmasını beklemek yerine şempanzelerimden birine yiyecek veririm ve diğerlerinin hepsi payını alana kadar oluşan "aşağıya da damlar" ekonomisini seyrederim. Bu işlem, siyasi destek, koruma, tımar, yiyecek, cinsellik, teminat ve başka yüzlerce çıkarı kapsayan "hizmetler pazarında" kimin neyi satışa çıkardığını belirleme imkânı tanır bana. (Elbette şempanzelerime canlı av verecek kadar zalim değilim, gerçi arazi istasyonunda bir rakunu ya da kediyi kıstırdıkları da oluyor. Ama asla yemiyorlar çünkü hem iyi besleniyorlar hem de avlanma gelenekleri yok.) Onlara karpuz ya da birbirine sıkıca bağlanmış yapraklı dal demetleri veriyoruz – paylaşılabilir kadar büyük ama tekelleştirmeye de müsait. Paylaşma böylesi yiyeceklerden doğmamış ama böyle bir eğilim var olduğu için bunu vejetaryen yiyeceklerle ölçebiliyoruz.

Yiyeceği koloniye götürürken şempanzeler dışarı fırlar ve birbirlerine sarılıp öpüşerek "kutlama" yaparlar. Bu birkaç dakika sürer, ondan sonra dal demetini, kuleden mesela May'e doğru fırlatırım. Aşağı mevkiden bir dişi olduğundan May demeti almadan etrafına bakar. Socko da onunla aynı zamanda gelmişse yiyeceğe dokunmaz. Geri çekilip onun almasına izin verir. Ama önce gelip yiye-

ceği eline almışsa artık onundur. Bu önemli çünkü insanlar baskın bireylerin her şey üzerinde hak iddia edebileceğini düşünür. Şempanzelerde böyle değildir. Jane Goodall, en baskın erkeğinin bile yiyecek için nasıl dilendiğini biraz hayretle aktarınıştı. Buna "sahipliğe saygı" denir. Yiyeceklerini kolaylıkla kaybeden yavrular için geçerli değildir ama en alt mevkideki yetişkin bile, tacize uğramadan kendi payına sahip çıkabilir. Ben bunu yine karşılıklılıkla açıklıyorum. Socko, yiyeceğini çalmaya kalksa May'in yapabileceği fazla bir şey yok. Ama bunu zihninin bir kenarına yazar. Bu durum Socko'nun yararına olmaz çünkü üzerinde denetim kuramadığı başka pek çok hizmet vardır. Kabadayılık ederek gruptaki dişileri küstürürse, başı bir rakiple belaya girdiğinde, tımara ihtiyaç duyduğunda, birinin yaralarını yalamasını istediğinde ya da cinsellik arzuladığında ne yapacak? Hizmetler pazarında herkesin bir ağırlığı vardır.

Paylaşmanın çoğu fazlasıyla sakın bir atmosferde vuku bulur. Maymun dilenciler avuçlarını açıp uzatır, sokaklardaki insan dilenciler gibi. Sızlanıp vızıldarlar ama çatışma enderdir. Yiyeceğin sahibi birinin halkanın dışına çıkmasını istediğinde, kafasına yiyecek vurduğunda ya da tiz bir sesle gidene kadar ona havladığında çıkar çatışma. Yiyecek, hoşgörü üzerinden temin edilir. Dilenciler hevesle yapraklara uzanır ve dirençle karşılaşmazlarsa, bütün bir dalı demetin içinden çekmek ya da ucunu kırmak gibi daha arsızca şeyler yaparlar. Yiyecek sahibinin dostları ya da ailesi daha az çekingendir. May, en cömert paylaşımcılarımızdan biridir. Bazen dalların en iyisini (böğürtlen ve kokulu defne gibi) kendine saklar ama gerisini verir. Bunu aşağı mevkide olduğu için yapmaz. Yine aşağı mevkiden bir dişi olan Georgia öyle cimridir ki kimse ondan dilenmeye zahmet etmez. Georgia her şeyi kendine saklama eğilimindedir. Bu yüzden pek sevilmez. Kendisi birinden yiyecek isteyecek olsa en çok onun yaltaklanması gerekir. Halbuki May yiyecek istediğinde tam halkanın ortasına geçer ve yemeye başlar. Karşılıklılığın güzelliği budur: Cömertlik kârlıdır.

Projemiz için, öğleden sonraki beslenmeyle kıyaslamak için sabahdan şempanzeler arasında tımar faaliyetlerini ölçtük. Gözlemlerin büyük bölümü, yiyecek teminindeki başarıyı daha önce yapılmış tımarla ilişkilendirmemize imkân sağlıyordu. Mesela Socko, May'i tımar etmişse, ondan birkaç dal koparına şansı, tımar etmedi-

ği günlere nazaran çok daha yüksekti. Aradan saatler geçtikten sonra iyilik alışverişini istatistiki olarak gösteren ilk hayvan araştırması bizimkiydi. Dahası, alışverişler eşeözgüydü; yani May'in hoşgörüsü özellikle onu tımar etmiş olan Socko'ya yönelikti, başkasına değil.

Biz de hemen hemen aynı şekilde davrandığımız için bu sonuçları çok anlaşılır buluyoruz. Ama bunun için gerekli melekeleri düşünün bir. Birincisi eskiden olmuş olayları hatırlamak. Bir yüzü on yılı aşkın süre hatırlayabilen şempanzeler için hiç de zor değil bu. May'in sadece Socko'nun onu tımar ettiğini hatırlaması gerekiyordu. İkinci meleke, bu anıyı, dostane hisleri tetikleyecek şekilde tasnif etmek. Bu sürecin bizdeki muadiline "minnettarlık" diyoruz ve şempanzelerde de aynı meleke var. Onların da kendilerini bizim gibi borçlu hissedip hissetmediği belirsiz, ama tımar karşılığı yiyecek verme eğilimi bütün ilişkilerde aynı değil. Birbiriyle çok görüşen bireyler için, mesela May ve arkadaşları ya da kızları için, tek bir tımar seansı fazla bir şey ifade etmiyor. Gün boyu aralarında her tür alışveriş olduğundan muhtemelen bunun kaydını tutmuyorlar. Bağlarının bir parçası. Ancak May ve Socko arasındaki gibi daha mesafeli ilişkilerde bir tımar seansı daha büyük önem taşıyor ve özellikle ödüllendiriliyor.

Bizim için de durum pek farklı değil. Sosyal karşılıklılık üzerine yapılan bir atölyede yenen akşam yemeği sırasında uzmanlardan biri, her gün bilgisayarına kendisinin karısı için yaptıklarını ve karısının kendisi için yaptıklarını not ettiğini itiraf etti. Bu duyduğumuz şeyi düşünürken çoğumuzun çatalları, tabakla ağzımız arasında asılı kaldı. Sonra bunun kötü bir fikir olduğuna karar verdik. Değil bir eş, yakın arkadaşlar arasında bile çetele tutmak bir şeylerin eksik olduğu anlamına geliyordu. Adam o sırada üçüncü karısından bahsediyordu, şimdi beşinciyle yaşıyor; belki de turnayı gözünden vurmuştuk kim bilir. Yakın ilişkilerde iyilik neredeyse hiç düşünmeden yapılır. Genelde bu ilişkiler fazlasıyla karşılıklıdır ama içlerinde geçici dengesizliklere yer vardır, bazen de eşin ya da arkadaşın hastalanması gibi kalıcı dengesizliklere. Ancak daha mesafeli ilişkilerde hesap defterleri tutulur. Şempanzeler gibi biz de, bize beklenmedik iyiliği dokunmuş bir ahabap ya da meslektaşımıza geri ödemede bulunuruz ama en iyi arkadaşımıza bulunmayız. Onun

da yardımını takdir ederiz ama daha derin ve akıcı bir ilişkinin parçası olarak.

Bir limanın muhasebesini yapan memurlar gibi giren ve çıkan bütün malların ve hizmetlerin farkındayızdır. Yardıma yardımla, zarara zararlar karşılık veririz ve bu ikisini aşağı yukarı dengede tutmaya çalışırız. Gereksiz dengesizliklerden hoşlanmayız. İki ergen şempanzenin neden disiplin altına alındığını da açıklar bu hoşnutsuzluk: Bir anda çok fazla dengeyi altüst etmişlerdi. İyi bir ders almaları gerekiyordu – Konfüçyüs için hayattaki en önemli dersi.

Sonsuz Minnettarlık

Mark Twain bir keresinde şöyle bir latifede bulunmuştu, "Aç bir köpeği alıp bakar beslersen seni ısırmaz. Köpekle insan arasındaki temel fark budur."

İnsanların kusurlarını, hele hayvanlarla kıyaslayarak eleştirmek eğlencelidir. Hem Twain'in bu değerlendirmesinde doğruluk payı da olabilir. Evimizde sokak hayvanlarına baktığımız olmuştur ve şunu söyleyebilirim ki sonsuz bir minnettarlık gösterirler. San Diego'da bulduğumuz sıska, pireli bir kedi yavrusu büyüyüp, Diego adında toraman bir baba kedi olmuştu. Diego on beş yıllık hayatında, kendisine ne zaman yemek versek yüksek sesle torlardı – iki lokma bir şey yediği zamanlarda bile. Ev hayvanlarının çoğundan daha takdirşinastı, belki de küçüklüğünden boş midenin ne demek olduğunu bildiği için. Yine de buna "minnettarlık" diyebileceğimize emin değilim. Sadece mutluluktan belki. Rahat hayatını bize borçlu olduğunu anlamıyordu da, sıradan şımartılmış bir ev hayvanına nazaran, yemeğe daha düşküncü belki Diego.

Şimdi bir de şu maymun hikâyesine bakın. İki şempanze, bir yağmur fırtınası sırasında bannaklarının dışında kalmışlar. Alet kullanımı araştırmaları öncüsü Wolfgang Köhler, o yakınlardan geçerken maymunları yağmurdan sırsıklam ve titrer vaziyette bulmuş. Onlara kapıyı açmış. Ama aceleyle yanından geçip kendilerini kuru yere atmak yerine iki şempanze de çılgınca bir memnuniyetle profesöre sarılmışlar. Bu, minnettarlığa daha yakın bir şey.

Bu alanda benim de deneyimlerim var. Arnhem kolonisine nasıl katıldığını birinci bölümde anlattığım Roosje ve Kuife geri dönece-

ğim. Roosje'yi, Kuif'e evlatlık vermemizin iki sebebi vardı. Roosje, Krom adında sağır bir dişinin yavrusuydu. Krom'un önceki yavruları öldüğü için bunu da ona bırakmak istememiştik. Anne maymunların bebeklerinin ne durumda olduğunu anlamaları için, çıkardıkları hoşnutsuzluk ve memnuniyet seslerini duymaları gerekir. Halbuki Krom bebeğinin üzerine otursa bile onun çığlıklarını duymazdı. Geribesleme zinciri kopuktu. Doğumdan dört gün sonra Roosje'yi ondan aldık. Ona bir insan aile vermek yerine –sık uygulanan bir çözümdür– koloni içinde tutmaya karar verdik. İnsanların evinde yetişmiş küçük maymunlar çok insan-odaklı olurlar ve diğer maymunlarla geçinmelerini sağlayacak becerileri geliştiremezler. Kuif, anne adayı olarak mükemmeldi. Sütü az olduğundan yavrularından bazılarını kaybetmişti, bu yüzden de Roosje'yle rekabet edebilecek bir yavrusu yoktu. Ayrıca maymun bebeklerine karşı da aşırı bir ilgisi vardı. Hatta Krom bebeğinin çığlıklarının farkına varmadığında, bazen Kuif'in de bağırma başladığını fark etmiştik.

Kuif, her yavrusu öldüğünde, kendine sarılıp ileri geri sallanmak, yemek yememek ve insanın içini parçalayan çığlıklar atmak şeklinde belirtileri olan derin bir depresyona girmişti. Onu Roosje'yi biberonla besleyecek şekilde eğitirken, ne kadar istese de bebeği kucağına vermiyorduk. Bu eğitim onun için çok zorlayıcı olmuştur herhalde, çünkü biberondan onun içmesine izin vermiyorduk: Parmaklıkların arasından, bizim tarafımızda duran Roosje'ye uzatması gerekiyordu biberonu. Haftalar süren eğitimden sonra Kuif ondan beklediklerimizi başarılı bir biçimde gerçekleştirdi, biz de kımıldanan yavruyu Kuif'in gece kafesinin samanlarına aktardık. Kuif ilk başta ona hiç dokunmadan Roosje'nin yüzüne yakından baktı: Onun zihninde bebek bize aitti. Birinden izin almadan bebeğini almak şempanzeler arasında hoş karşılanmaz. Kuif, bakıcıyla benim ardında durduğumuz parmaklıklara yaklaştı. İkimizi de öptü. İzin ister gibi bir Roosje'ye bir bize bakıyordu. Kollarımızı yavruya doğru sallayarak ve "Git al onu!" diyerek onu teşvik ettik. Sonunda dediğimizi yaptı ve o andan itibaren, insanın hayal edebileceği en ilgili ve korumacı anne oldu, Roosje'yi umduğumuz gibi yetiştirdi.

Aylar sonra Kuif'in koloniye geri dönüşü pek sorunsuz olmadı. Hem Nikkie'nin düşmanlığıyla mücadele etmek gerekiyordu hem

de Roosje'nin gerçek annesinin üzüntüsüyle. Birkaç kere Krom, Roosje'yi Kuif'ten kapmaya çalıştı. Bir dişinin bunu yapmaya çalıştığını o zamana kadar hiç görmemiştim, sonra da bir daha görmedim. Ama Kuif daha üst mevkide olduğundan kendini koruyabildi, Mama da ona yardım etti. Elinden alındığından beri görmediği halde hâlâ Roosje'yi tanıyor muydu acaba Krom? Bu açıklamaya dair şüphelerim vardı, ta ki bebekliğinden beri kızını görmemiş bir annenin onu tanıdığını duyana kadar. 2004'te Philadelphia'da cereyan etmişti olay. Bir kadının on günlük kızı bir yangında kaybolmuş. Ancak anne çocuğun öldüğünü asla kabul etmemiş. Yanan evinde açık bir pencere bulmuş ve birinin oradan içeri girdiğine kanaat getirmiş. Seneler sonra anne, bir çocuğun partisine gittiğinde orada bir kız görmüş ve hemen onun kızı olduğunu düşünmüş. Çocuğun saçından birkaç tel almayı başarmış. Anne ve altı yaşındaki kızı, saç örneğinden alınan DNA örneği sayesinde tekrar birbirlerine kavuşmuşlar. Komşulardan biri bebeği çaldığını ve izleri kaybettirmek için evi yaktığını itiraf etmiş.

Bu çarpıcı teşhis vakasını (anne, çocuğun yanaklarındaki "gamzeleri" tanıdığını söylemiş) annelerin bebeklerini ne kadar iyi incelediklerini göstermek için anlattım. Yine aynı sebeple Krom, Roosje'nin kim olduğunu sezmiş olabilir. Ancak benim için asıl önemli olan, bu evlat edinme hadisesinin Kuif'in benimle ilişkisini nasıl etkilediği ki oradan da tekrar minnettarlığa dönüyoruz. Olaydan önce ikimizin nötr bir ilişkisi vardı ama o zamandan beri –neredeyse otuz yıl oldu– Kuif beni ne zaman görecektense şefkate boğuyor. Dünyada, bana uzun zamandır görmediği bir aile üyesi gibi davranan, ellerimi tutmak isteyen ve ben giderken sızlanan bir maymun daha yok. Verdiğimiz eğitim, Kuif'in sadece Roosje'yi değil, kendi çocuklarından bazılarını da biberonla besleyerek yetiştirmesini sağladı. Bunun kıymetini daima takdir etti.

Minnettarlık bir bilanço meselesidir. Bize yardım edenlere yardım etmemizi sağlar. Şimdi bu duyguyu daha geniş bir alana tatbik ediyor ve güzel hava ya da sıhhat için minnettarlık duyuyor olsak da asıl işlevi bu olmalı. Minnettarlığın bir erdem olması, çirkin kardeşi intikama nazaran neden daha fazla ilgi topladığını da açıklayabilir. İntikam da bilanço meselesidir ama yardım etmek değil zarar vermekle ilintilidir. Bize zarar verenlere karşı hınç duymak ortak

bir özelliğimizdir ve bu konuda da hisler eylemlere tercüme olur, mesela ödeşmeye. Sadece kendimiz intikam alma arzusu hissetmekle kalmayız, incittiğimiz kişilerin hislerini de merak ederiz, çünkü etme bulma dünyası olduğunu biliriz. Hatta bu mekanizmayı öyle iyi biliriz ki, barışı tesis etmenin tek yolunun cezayı kabullenmek olduğunu gördüğümüzden intikamı kendimiz davet ederiz.

Primatları seyretmediğim zamanlarda seyretmekten ve dinlemekten hoşlandığım operadan örnek vereyim. İnsan ilişkilerini dramatize eden opera, filozofların genellikle görmezden geldiği, sosyal bilimcilerin de göklere çıkarılan ussallığımız yanında tali bulduğu yönünü gösterir insan davranışının. Gerçekte insan hayatı, en azından çoğumuz için en önemli olan kısmı, silme duygusaldır. Aşk, tescilli, suçluluk, nefret, kıskançlık vesairenin yanı sıra opera, intikam ve ondan alınan tatlı tatminden de nasibini bolca almıştır.

Mozart'ın *Don Giovanni* operasının anateması intikamdır. Kötü kahraman, ayartma ve kandırmayla geçen hayatının ardından önce öfkeli bir kalabalıkla karşılaşır, sonra da yaradana kavuşur. Yan sahnelerden birinde, köylü kadını Zerlina, Masetto'yla evlendiği gün Don Giovanni'ye meyledecek gibi olur. Zerlina, müthiş bir affedilme ihtiyacıyla, öfkeli kocasına döner. "Batti, batti, o bel Masetto" ("Döv beni, döv beni, yakışıklı Masetto") ismindeki aryada, suçlu kadın ceza için yalvarır. Masetto saçlarını yolarken, gözlerini oyarken, onu çıplak elleriyle döverken, kuzu gibi oturacağına söz verir. Barışmanın tek yolunun kocasının hincını alması, yani kendi gördüğü zararın bir kısmını ona aktarması olduğunu bilir. Kendine vuran elleri öpeceğine söz verir. Siyaseten doğru bir mesaj değil belki ama operanın cazibesi de çıplak hisleri sergilemesinden gelir. Gerçi Masetto, bu teklifi kabul etmeyecek kadar çok sever Zerlina'yı ve her şey tatlıya bağlanır.

Westermarck, cezalandırmayı insan ahlakının temel direği olarak görürdü ve bunu sergileyen tek türün biz olmadığımızı düşünürdü. Onun devrinde hayvan davranışları üzerine fazla bir çalışma yoktu, bu yüzden duyduğu anekdotlardan çıkarımlar yapıyordu, mesela Cezayir'de duyduğu kindar deve hikâyesinden. Deve yanlış yola saptığı için on dört yaşındaki bir çocuk tarafından aşırı bir biçimde dövülmüştü. Hayvan bu cezaya pasif bir biçimde katlanmıştı, ama birkaç gün sonra kendini yüksüz ve aynı sürücüsüyle yalnız

bulunca "deve talihsiz çocuğun kafasını devasa ağzına aldı ve onu havaya kaldırıp yere vurdu, bu arada kafatasının üst kısmı kopmuş, beyni yerlere saçılmıştı."

Kin güden hayvan hikâyeleri pek çok hayvanat bahçesinde anlatılır, genelde filler ve maymunlara dairdir bu hikâyeler. Maymunlarla çalışan her öğrenciye ve bakıcıya, onları taciz ya da onlara hakarete maruz bıraktıklarında bunun karşılıksız kalmayacağı söylenir. Maymun hatırlar ve ödeşmek için uygun zamanı kollar. Bazen fazla uzun sürmez bu. Günün birinde, bir kadın Arnhem Hayvanat Bahçesi'nde danışmaya gelerek, şempanzelerin oğluna büyük bir taş attığını söyledi. Ancak oğlan şaşırtıcı ölçüde sakindi. Daha sonra şahitler, aynı taşı ilk başta oğlanın şempanzelere attığını anlattılar.

Elimizdeki veriler, şempanzelerin kendi aralarında da hesaplaştığını gösteriyor. Başkaları arasındaki kavgalarda taraf tuttuklarında, genelde daha önce onlarla takışmış kişilere karşı tavır alırlar. Ancak hoyrat davranışlara sebebiyet vermeden bu davranış üzerinde deney yapmak imkânsızdır. Bu yüzden de karşılıklılığın sadece olumlu tarafını sınıyoruz, kapuçin şebeklerinde yaptığımız gibi. Kapuçinler maymunlardan farklıdır. Hemen hemen kedi büyüklüğünde, küçük kahverengi maymunlardır ve uzun kuyrukları mükemmel bir kavrama organıdır. Anavatanları Orta ve Güney Amerika'dır, yani en azından otuz milyon yıldır bizim Afrikalı maymunlardan farklı bir biçimde evrimleşmiştir. Bildiğim en zeki şebek olduklarını söyleyebilirim. Beyinleri, vücutlarına oranla bir şempanzeninki kadar büyük olduğundan onlara Yeni Dünya şempanzeleri dendiği de olur. Kapuçinler alet kullanır, karmaşık erkek siyasetleri vardır, gruplar arasında ölümlü çatışmalara girer ve en önemlisi yiyecek paylaşır. Bu da onları karşılıklılık ve ekonomik karar alma konularında incelemek için ideal kılar.

Bizdeki kapuçinler iki grup halinde üüyor, oynuyor, dövüşüyor ve tımarlanıyorlar. Açık alanı olan barınaklarda yaşıyorlar ama kısa süreliğine tek başlarına bir deney odasına girecek şekilde eğitildiler. Ucunda yiyecek olan deneyler öyle hoşlarına gidiyor ki oda ya girmek için rekabet ediyorlar. Çoğunlukla odada bir deney hazırlıyor, kamerayı çalıştırıyor ve şebekleri yandaki ofisten, ekrandan seyrediyoruz. Tipik bir deneyimiz var: İki şebeği yan yana koyuyoruz, önce A'ya bir kâse doğranmış salatalık, sonra B'ye bir kâ-

se doğranmış elma veriyoruz. Sonra bunları birbirleriyle nasıl paylaştıklarını ölçüyoruz. İki şebegin arasına ağ gerdiğimizden birbirlerinin yiyeceğini çalamıyorlar. Ötekinin ağın yanına getireceği ve uzanıp almalarına izin vereceği şeyi beklemek zorunda kalıyorlar. Primatların çoğu kendi köşeciğine çekilip bütün yiyeceği kiskançlıkla kendine saklar. Ama kapuçinler öyle değil. Bizim şebeklerimiz, yiyeceği diğerinin alabileceği yere getiriyor, hatta zaman zaman ağın öteki tarafına uzatıyor.

A salatalık konusunda cömert davranmışsa B'nin elmasını paylaşma olasılığının arttığını gördük. Bu öyle cesaretlendirici bir keşifti ki deneyi bir emek pazarına dönüştürdük. Emek pazarında sizin için yaptığım işin karşılığında bana ücret ödersiniz. Tek bir şebegin itemeyeceği kadar ağır, tekerlekli bir tepsiye yiyecek koyarak bunu taklit ettik. İki şebek de tepsiye bağlı bir sapı çekmeye hazır, deney odasının kendi tarafında oturuyordu. İşbölümü konusunda hakikaten iyi olduklarından, hareketlerini tepsiyi çekecek şekilde mükemmel bir eşgüdümle yapıyorlardı. İşin püf noktası, yiyeceği sadece şebeklerden birinin önüne koymuştuk, yani bütün kâr bu bireye, kazanana gidiyordu. Öteki, emekçi, sadece yardım için oradaydı. Emekçinin bir şeyler alabilmesinin tek şartı, kazananın yiyeceği ağın deliklerinden paylaşmasıydı.

Kazananlar işbirliğinden sonra, yiyeceği kendi başlarına elde ettikleri zamanlara kıyasla daha cömerttiler. Yardıma ihtiyaçları olduğunun farkında gibi görünüyorlardı ve yardım edeni ödüllendiriyorlardı.

Hak Geçmesin

Emek karşılığı ücret olmasa şimdi nerede olurduk? Bu ilkenin bir şebek laboratuvarında gözlenmesi şaşırtıcı gelebilir, ama doğadaki kapuçinlerin dev sincapları avladığını bilen birine değil. Ortalama bir kapuçin erkeğinin dörtte biri ağırlığında ve böylesine çevik bir avı yakalamak, ormanın üç boyutlu mekânında çok zordur. Şempanzelerin şebek avlamasına benzer. Tek başlarına sincap yakalaması imkânsız olan kapuçin avcılar yardıma ihtiyaç duyar. Deneyimizde böylesi bir işbirliğinin temel neticesini tekrar üretmiştik, yani sadece avı yakalayanın değil, yakalanmasında bütün payı olanla-

rın bedelini alması. Kazananlar, paylaşmayı reddederlerse ileride yardım alamazlar. Kolu çeken şebeklerimizde de bunu gördük.

Peki ya ganimetin bölüşümü? Kazananların emekçileri tazmin etme gerekliliği her şeyi verecekleri anlamına gelmiyor. Diğerlerinin canını sıkmadan kendilerine en fazla ne kadar alabilirler? İnsanlar kaynak dağıtımının, mesela yemek masasında küçük parçayı ya da büyük parçayı almak arasındaki farkın gayet iyi farkındadır. Klasik televizyon komedisi *The Honeymooners* bu sorunla dalga geçmişti bir keresinde. Ralph Kramden (şişman olan) ve Ed Norton (sıksa olan) aynı dairede kalmaya ve birlikte yemek yemeye karar vermişlerdi:

RALPH: Patatesleri masaya koyduğunda benim hangisini istediğimi sormadan hemen büyük olanı aldın.

NORTON: Sen olsan ne yapardın?

RALPH: Küçüğü alırdım elbette.

NORTON: Ya öyle mi? (inanmamıştır)

RALPH: Aynen öyle!

NORTON: Eee, neden şikâyet ediyorsun öyleyse? Küçüğü *aldın* işte!

İş gelip hakkaniyet meselesine dayanıyor. Bu aslında yardım etmek ve zarar vermekle ilintili ahlaki bir mesele olduğu halde her zaman böyle sunulmaz. ABD'de bir CEO'nun ortalama işçiden bin kat fazla ücret alması görülmedik şey değildir. O CEO'lar şirket pas-tasından orantısız büyüklükte bir pay alarak başkalarını incitiyor olabilirler, ama kendileri bunu kendi imtiyazları ya da "pazarın iş-leyiş tarzı" olarak tanımlarlar. Sosyal Darvencilik eşitsizliği haklı göstermek için ortaya atılmıştır ve bazılarının diğerlerinden fazla kazanmasını çok doğal kabul eder. Gerçek Darvenciliğin kaynakla-rın bölüşümü konusunda çok daha incelikli bir yaklaşımı varmış, kimin umurunda. Zira biz işbirliği yapan hayvanlarız ve işbirliği içinde en güçlüler bile –belki en fazla onlar– başkalarına ihtiyaç duyar. New York Borsası başkanı Richard Grasso, kendine 200 milyon dolara yakın bir ödeme paketi uygun gördüğünde ortaya çıktı bu mesele. Bu akıl almaz tazminata halk isyan etti. Tesadüf bu ya, tam Grasso'nun istifaya mecbur kaldığı gün, ekibim maymun hakkaniyeti üzerine bir çalışma yayımladı. Yorumcular Grasso'yu bizim kapuçinlerle kıyaslamaktan ve onlardan bir-iki şey öğrenebi-leceğini söylemekten kendilerini alamamışlardı.

Sarah Brosnan'la birlikte, hakkaniyeti basit bir oyunla sınadık. Kapuçine küçük bir çakıl taşı verildiğinde, sonra bir dilim salatalık gibi daha cazip bir şey gösterildiğinde, yiyeceği almak için taşı geri vermesi gerektiğini hemen anlar. Kapuçinler doğal olarak verip aldıkları için bu oyunu öğrenmekte hiç zorluk yaşamazlar. Çakıl taşıyla yiyeceği değiş tokuş etmeyi öğrendiklerinde, Sarah'yla birlikte bir eşitsizlik yarattık.

İki şebeği yan yana koyduk ve yirmi beş kere arka arkaya, önce biriyle sonra diğeriyle değiş tokuş yaptık. İkisi de salatalık aldığında eşitlik oluyordu. Bu durumda şebekler sürekli değiş tokuş yapıyor ve mutlu mutlu yiyeceği yiyorlardı. Ama birine üzüm verip diğeriye salatalık vermeye devam ettiğimizde olay beklenmedik bir biçimde değişti. Bu eşitsizlikti. Bizim şebeklerin yiyecek tercihleri de pazardaki fiyatlara mükemmelen uyduğundan üzüm en büyük ödüller arasında. Ortaklarının maaşındaki artışı fark eden şebekler, o zamana kadar salatalık için seve seve çalıştıkları halde aniden greve gittiler. Sadece isteksiz davranmakla kalmayıp sinirlendiler ve taşları, hatta bazen salatalık dilimlerini deney odasından dışarı attılar. Normalde asla reddetmedikleri bir yiyecek hiç istenmeyen bir şey, hatta iğrenç bir şey halini almıştı!

İnsanlarda, biraz da gösterişli bir isimle "eşitsizlik tiksintisi" denen şeye eş, güçlü bir tepkiydi bu. Elbette bizim şebekler bunun benmerkezci bir türünü sergilemişti. Herkes için hakkaniyet gibi asil bir ilkeyi desteklemek yerine, kendileri ayazda kaldığı için öfkelenmişlerdi. Genel hakkaniyet gibi bir dertleri olsaydı, üstün durumdaki şebekler arada bir üzümü ötekiyle paylaşır ya da tümüyle reddederdi ki hiç böyle bir şey yapmadılar. Şanslı üzümçüler, bazen komşularının bıraktığı salatalık dilimlerini bile öğünlerine katırlar. Deneyin sonunda somurtup bir köşeye çekilen zavallı ortaklarının aksine çok neşeli bir ruh hali içindeydiler.

Sarah'yla birlikte bu çalışmayı "Şebekler Eşitsiz Ücretlere Karşı" başlığıyla yayımladığımızda büyük yankı buldu; belki de pek çok kişi, dünya üzümle dolu olduğu halde hep salatalığa talim ettiğini düşündüğü için. Hepimiz kısa çöpü çekmenin ne demek olduğunu biliriz. Anne babaların eve gelirken sadece tek bir çocuğa hediyeye getirmeye cesaret edememesinin sebebi budur. Koca bir iktisat ekolü, duyguların -iktisatçılar buna ilginç bir biçimde "tutkular"

der— insanların karar almasında önemli bir rol oynadığına kanidir. En güçlüleri kaynak bölüşümüyle ilintili olanlardır. Bu duygular bizi ilk başta mantıksız görünen hareketlere iter —diğerlerinden daha az maaş aldığımız için bir işten istifa etmek gibi— ama uzun vadede, dengeli bir oyun alanı ve işbirliğine dayalı ilişkilerin gelişmesine yardımcı olur.

Ültimatom oyunu denen şöyle sınanmıştır bu: Burada bir kişiye ortağıyla bölüşmesi için diyelim yüz dolar verilir. Bu bölüşüm elliye elli de olabilir, doksana on da. Ortak pazarlığı kabul ederse ikisi de paralarını alırlar. Ortak reddederse ikisinin de eline hiçbir şey geçmez. Parayı bölenin dikkatli olması gerekir çünkü ortaklar çoğunlukla düşük teklifleri reddeder. Bunu yapmaları, insanları rasyonel faydacılar olarak gören geleneksel iktisat teorisiyle çelişir. Rasyonel faydacı *her* teklifi kabul etmelidir çünkü en küçük miktar bile hiç yoktan iyidir. İnsanlar böyle düşünmez: Sadece enayi yerine konmak istemezler. Grasso belli ki bu hissi hafife almıştı.

Bizim şebekler de aynı tepkiyi gösterdi — güzelim yiyeceği kaldırıp attılar! Başka hiçbir şey olmadığında salatalık gayet makbul ama başkası üzümleri mideye indirmeye başladı mı düşük şekerli sebzelerin değeri dibe vuruyor.

Cemiyetin Değeri

Benmerkezci bir hakkaniyet hissi, kıskançlığın şık bir tarifidir. Bizden daha iyi durumdakileri gördüğümüzde hissettiğimiz acıdır. Daha geniş anlamdaki hakkaniyetten, bizden daha kötü durumdakiler için endişelenmekten, çok uzaktır. Şebeklerde bu ikinci duygu yok, ya maymunlarda? Bonobolar üzerinde dil çalışmaları yapan, primatolog meslektaşım Sue Savage-Rumbaugh'ya, empati tezahürlerini sorduğumda, bana bu geniş anlamdaki hakkaniyeti tarif etti.

Kendisi Panbanisha adında bir dişiyle ilgileniyornuş, bonobo kolonisinin geri kalanıyla personelden başka kimseler. Panbanisha, üzüm ve fazladan süt gibi değişik yiyecekler alıyornuş. Ona bu yiyecekleri Sue getirdiğinden diğer bonobolar ne olduğunu anlayıp homurdanmaya başlamışlar. Aynı şeyleri onların da istediği belliymiş. Bunu fark eden Panbanisha, durum kendi yararına olduğu halde rahatsız olmuş. Meyve suyu istemiş ama geldiğinde kendine al-

mak yerine diğerlerine haber vermiş, arkadaşlarına doğru kolunu sallayarak seslenmiş. Onlar da seslenerek cevap vermişler, sonra Panbanisha'nın kafesinin yanına oturmuşlar ve meyve suyu almak için beklemeye başlamışlar. Sue, Panbanisha'nın kendi aldığı yiyecekleri ötekilere de getirmesini istediği gibi net bir izlenime kapıldığını söylemişti.

Hakkaniyet duygusunun başka hayvanlarda da olduğu sonucuna varmak için bu yeterli değil ama kinle olan bağlantısı benim çok ilgimi çekiyor. Geniş anlamda hakkaniyetin gelişmesi için ihtiyaç duyulan tek şey *başkalarının* kin duyacağını önceden *tahmin* etmek. Kötü hisler uyandırmaktan kaçınmak için mükemmel sebepler var. Yiyeceğini paylaşmayan biri beslenme topluluklarının dışında bırakılır. Daha beteri kıskanılan bireyin dayak yeme riski vardır. Panbanisha'nın arkadaşlarının önünde ayan beyan yemesini engelleyen bu muydu? Öyleyse hakkaniyet ilkesinin kaynağı olabilecek şeye yaklaşıyoruz: çatışmadan kaçınma. Amsterdam'da iki tane yüzlük banknotu kanala atan üç çocuğun hikâyesini hatırladım. Bir çocuğun akıllı almayacak miktardaki parayı kanala atmışlar çünkü yolda beş yüzlük bulmuşlar. Beş banknotu eşit paylaşamayacakları için, bölüşemeyeceklerini atıp aralarını bozmamaya karar vermişler.

Mütevazı başlangıçlardan asil ilkeler çıkar. Daha azını aldığında kin duymakla başlar, sonra daha fazla aldığında başkalarının nasıl tepki vereceğinden duyduğu endişeyle devam eder ve eşitsizliği genelde kötü bir şey ilan etmekle son bulur. Hakkaniyet duygusu böyle doğar. Bu adım adım ilerlemeleri seviyorum çünkü evrim böyle meydana gelmiş olmalı. Keza intikamın, aradaki basamaklar vasıtasıyla nasıl adalete ulaştığını da görebiliriz. Primatların göze göz mantığı, istenmeyen davranışlara birer bedel ilâştirerek "öğretici" bir işlev görür. İnsanların mahkeme sistemi çıplak duyguları hor görse de hukuk sistemimizdeki rollerini inkâr etmek mümkün değildir. Susan Jacoby, *Wild Justice* (Vahşi Adalet) kitabında, adaletin nasıl, intikamın dönüşümü üzerine inşa edildiğini açıklar. Bir cinayet kurbanının akrabaları ya da savaştan sağ kurtulanlar adalet aradıklarında, davalarını daha soyut bir biçimde dile getirirler de bir tazminat ihtiyacıyla hareket ederler. Jacoby'ye göre, medeniyetin ne kadar süzölmüş olduğunun bir ölçüsü, yaşlı bireylerle, öç alma arzularının tatmini arasındaki mesafedir; "yıkıcı bir şey olan kont-

rolsüz intikamla, adaletin kaçınılmaz bir bileşeni olan kontrollü intikam arasında ısrarcı bir gerilim" vardır.

Şahsi duygular hayati önem taşır. Davranışımızın başkalarını nasıl etkilediği konusundaki değerlendirmemizle birleşip ahlaki ilkeler yaratırlar. Bu aşağıdan yukarı bir yaklaşımdır: duygudan, hakkaniyet hissine. Hakkaniyetin, ömür boyu doğruyu, yanlışı, kainattaki yerimizi düşünen bilge adamlar (kilise kurucuları, devrimciler, filozoflar) tarafından ortaya atılmış bir fikir olduğu görüşünün tam zıttıdır. Yukarıdan aşağı (neticeden yola çıkıp geriye doğru giden) yaklaşımlar hemen her zaman yanlıştır. Hakkaniyet, adalet, siyaset, ahlak türü şeylere neden sadece bizim sahip olduğumuzu sorarlar, halbuki asıl soru temel taşlarının ne olduğudur. Hakkaniyet adalet, siyaset, ahlak türü şeyleri inşa etmek için gerekli temel unsurlar nelerdir? Bu büyük fenomenler nasıl daha basit olanlardan çıkmıştır? Bu soruyu kurcalamaya başladığımız anda başka türlerle pek çok temel taşı paylaştığımızı da görmeye başlarız. Yaptığımız hiçbir şey gerçekten de eşsiz değildir.

İnsan ahlakının en önemli meselesi, kişilerarası ilişkilerden, herkesin iyiliğine odaklanmış bir sisteme nasıl geçtiğimizdir. Eminim ilk başta toplumun iyiliğini düşündüğümüzden değil. Her bireyin başlıca ilgi alanı grup değil, kendisi ve yakın akrabalarıdır. Ama artan sosyal entegrasyonla birlikte, paylaşılan çıkarlar su yüzüne çıkmış ve toplumun bütünü bir ilgi konusu halini almıştır. Başkaları arasındaki ilişkileri yumuşatmaya çalışan maymunlarda bunun başlangıcını görebiliriz. Uzlaşmalara aracılık ederler, kavgadan sonra tarafları bir araya getirirler ve etraflarında barışı sağlamak için kavgaları eşitlik gözeterek ayırırlar. Bunun sebebi, işbirliği olan bir ortamda herkesin kaybedecek bir şeyinin olmasıdır.

Cemaatin bu anlamda nasıl işlediğini görmek büyüleyicidir; bütün şempanze kolonisinin havlamalarıyla Jimoh'nun genç bir erkeği kovalamayı bırakması gibi. Adeta bir itiraz duvarına çarpmıştı. Aynı kolonideki bir başka hadise hâlâ belleğimde canlı. Yaşlıca bir diş olan Peony vardı olayın merkezinde. Gruptaki alfa dişinin ölümünden sonra bir yıl kadar hangi dişinin patron olduğunu anlayamadık. Normalde en yaşlı dişilerden birisi olur, bu yüzden de otuz ila otuz beş yaşlarındaki üç dişiden birinin seçileceğini tahmin ediyorduk. Erkeklerin aksine dişiler nadiren zirve için açık rekabet sergiler.

Bir gün ofisimden aşağıyı seyrederken, birkaç genç dişi arasında çıkmış küçük bir itiş kakışa yetişkin erkeklerin de katıldığını ve olayın epey ciddi bir hal aldığını gördüm. Şempanzeler öyle yüksek sesle bağıyordu, erkekler öyle hızlı hareket ediyordu ki sonunda kan çıkacağına emindim. Ama birdenbire velvele kesildi ve erkekler soluk soluğa oturdular, etraflarında bir sürü dişi vardı. Atmosfer son derece gergindi ve hiçbir şeyin hallolmadığı belliydi. Sadece mola vermişlerdi. İşte o anda alfa dişinin kim olduğunu anladım. Peony oturduğu tekerleğin üstünden kalktı ve tam manasıyla bütün gözler ona döndü. Bazı gençler yanına gittiler ve bazı yetişkinler diğerlerini uyarmak için yaptıkları gibi usulca homurdandı, bu arada Peony kenarlarda duran herkesi peşine takarak sahnenin tam merkezine yürüdü. Bir tören alayına benziyordu. Kraliçe halkın arasına karışınıştı sanki. Peony sadece iki erkekten birini tımar etmeye başladı, çok geçmeden diğerleri de onu taklit ederek birbirlerini tımar etmeye başladılar. İkinci erkek de tımarcı gruba katıldı. Sükûnet tekrar tesis edildi. Sanki Peony böyle zarafetle olaya son verdikten sonra kimse yeniden başlatmaya cesaret edemiyordu.

Zamanının çoğunu başkalarını tımar ederek geçirdiğinden kendi aramızda "tımar makinesi" dediğimiz Peony, bütün sorunları tatlılıkla, sükûnetle ve güven telkin ederek çözer; bu da onun alfa olduğunu neden bu kadar uzun süre fark edemediğimi açıklayabilir. Daha sonra onun merkezi konumunu teyit eden başka olaylar da gördüm. Arnhem Hayvanat Bahçesi'ndeki Mama gibiydi, tek farkı grubu demir yumrukla yönetmemesiydi. Böylesi durumlarda bir şempanze grubunun, birbirine gevşek bağlarla bağlı bireyler değil gerçek bir cemaat olduğunun farkına varıyoruz.

Besbelli ki bir cemaat hissini açığa çıkaran en büyük güç, dışardakilere duyulan husumettir. Normalde çatışmalı olan unsurları birlik olmaya zorlar. Hayvanat bahçesinde görülmeyebilir ama doğadaki şempanzeler için önemli bir etkidir. Bizim türümüzde, düşmanlara karşı birleşileceği kesindir. Bu yüzden de dünya barışı için en büyük garantinin uzaylı düşmanlar olduğu sık sık söylenir. Nihayet Orwellci "savaş barıştır" retoriğini uygulamaya koyabiliriz. İnsan evrimi sırasında dış-gruba duyulan düşmanlık iç-grup dayanışmasını teşvik etmiş, hatta buradan ahlak ortaya çıkmıştır. Maymunlar gibi sadece kendi çevremizdeki ilişkileri iyileştirmek

yerine, cemaatin değerine ve bireysel çıkarlara üstün olması gerektiğine dair kapsamlı öğretiler geliştirmiştir.

En asil kazanımımızın –ahlakın– en bayağı davranışımızla –savaşla– evrimsel bağları olmasında derin bir ironi vardır. Birincisi için gerekli olan cemaat hissini, ikincisi temin eder. Birbiriyle çatışan bireysel çıkarlarla ortak çıkarlar arasındaki kritik noktayı aştığımızda herkesin ortak refaha katkıda bulunması için toplum bas-kısını icat ettik. Toplum için doğru olanı teşvik etmek, yanlış olanı bastırmak için bir onay ve ceza yapısı geliştirdik – suçluluk duygusu ve utanç gibi içselleştirilmiş cezalar da dahil buna. Ahlak, toplum dokusunu güçlendirmek için başlıca aracımız oldu.

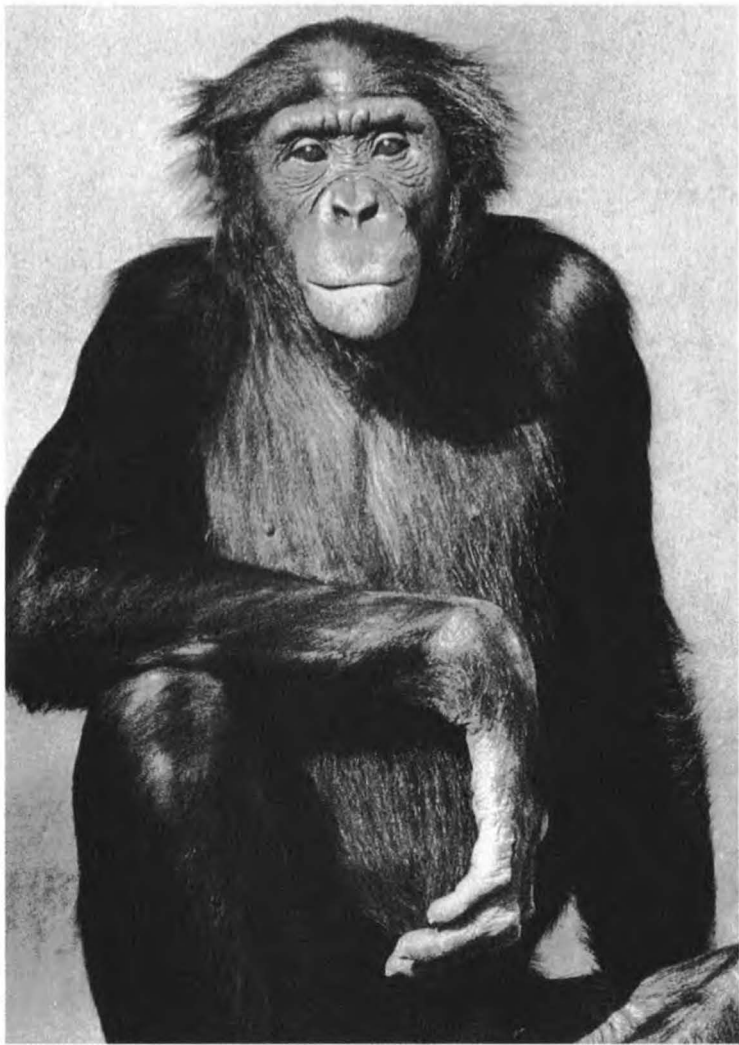
Ortak refahın asla grubun dışına uzanmaması, ahlaki kuralların neden nadiren dışarıdakilerden bahsettiğini açıklar: İnsanlar düşmanlarına, kendi cemaatleri içinde asla yapamayacakları şeyleri yapma hakkını kendilerinde bulurlar. Ahlakı bu sınırların dışında da uygulamak çağımızın en zorlu hedeflerindendir. Cenevre Anlaşması'nda önerildiği gibi düşmanlarımıza bile uygulanacak evrensel insan haklarını geliştirmekle ya da hayvan kullanımının etik ilkelerini tartışmakla, grup içinde evrimleşmiş bir sistemi grup dışına, hatta tür dışına uygulamış oluruz. Ahlaki halkanın genişlemesi kırılgan bir teşebbüstür. Başarı umudumuz ahlaki duygular üzerine temellenmiştir çünkü duygular itaatsizdir. Prensip, empati başkalarına nasıl davranacağına dair bütün kurallara baskın çıkabilir. Mesela II. Dünya Savaşı'nda, Oskar Schindler Yahudilerin toplama kamplarına gitmesine engel olduğunda, kendi toplumunun bu insanlara nasıl davranılacağı konusundaki kesin buyrukları altındaydı ama duyguları araya girmişti.

Alaka duyguları, normalden sapan eylemlere yol açabilir; savaş zamanı mahkûmlara sadece su ve ekmek vermesi emredildiği halde arada bir çaktırmadan haşlanmış yumurta da veren gardiyan vakasında olduğu gibi. Bu ne kadar küçük bir jest olsa da mahkûmların belleklerine, bütün düşmanlarının canavar olmadığının bir işareti olarak kazınmıştı. Ayrıca pek çok savsaklama eylemi de vardır; askerlerin tutsakları öldürmesinin hiçbir olumsuz neticesi olmayacağı halde bunu yapmamaları gibi. Savaşta bir şeyden imtina etmek, bir merhamet şekli sayılabilir.

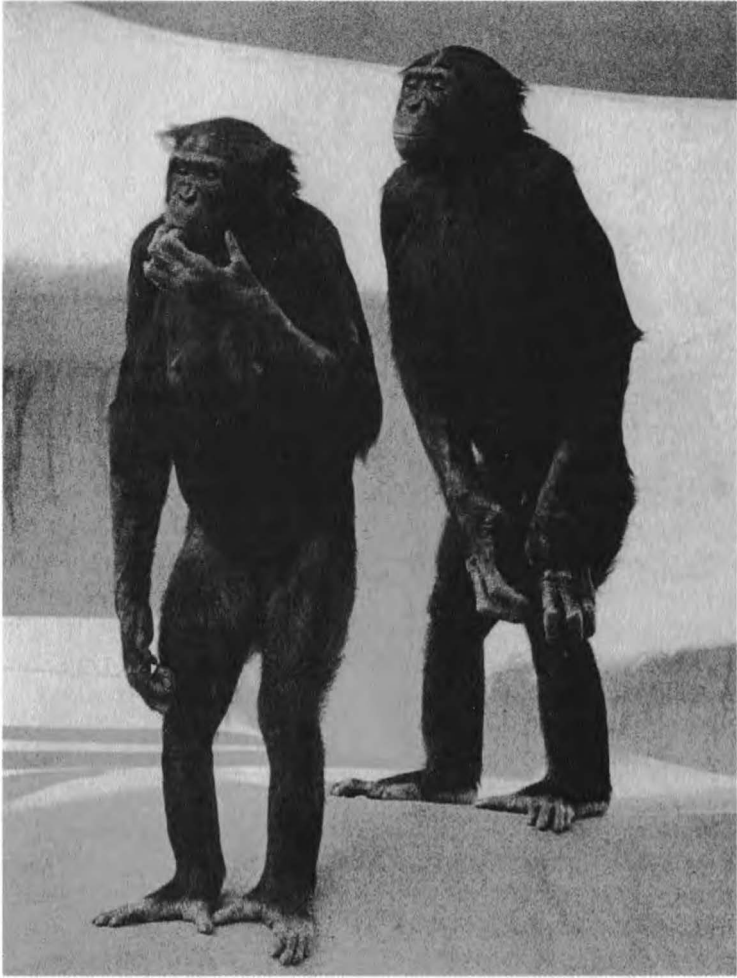
Duygular kuralları çiğner. Bu yüzden de ahlaki rol modellerin-

den bahsederken, yüreklerinden dem vururuz beyinlerinden değil (bütün sinirbilimciler duygu merkezinin kalp olduğu inancının gerilerde kaldığına işaret ettiği halde). Ahlaki ikilemleri çözerken ne düşündüğümüz değil ne hissettiğimiz önceliklidir. Mister Spock'ın zihinsel yaklaşımı maalesef yetersizdir. Muhtaç durumdaki insanlara karşı tavrımızı anlatan İyi Samiriyeli meselinde de bu fikir mü-kemmelen işlenir. Kudüs'ten Eriha'ya giden yolun kenarında ölmek üzere olan bir kurban yatmaktadır. Önce bir rahip, sonra bir Levi onu görmezden gelir – iki din adamı da etik üzerine yazılmış her şeye aşınadır. Tanımadıkları bir kurban için yolculuklarını bölmek istemediklerinden, yolun karşı tarafından hızla geçerler. Ancak Samiriyeli olan üçüncü yolcu durur, adamın yaralarını sarar, eşeğine bindirir ve onu emniyetli bir yere taşır. Dinle alakası olmayan Samiriyeli merhamet duymuştur. Kutsal kitap, kitaptaki değil kalpteki ahlaka dikkat etmek ve herkese komşun gibi davranmak gerektiği mesajını verir.

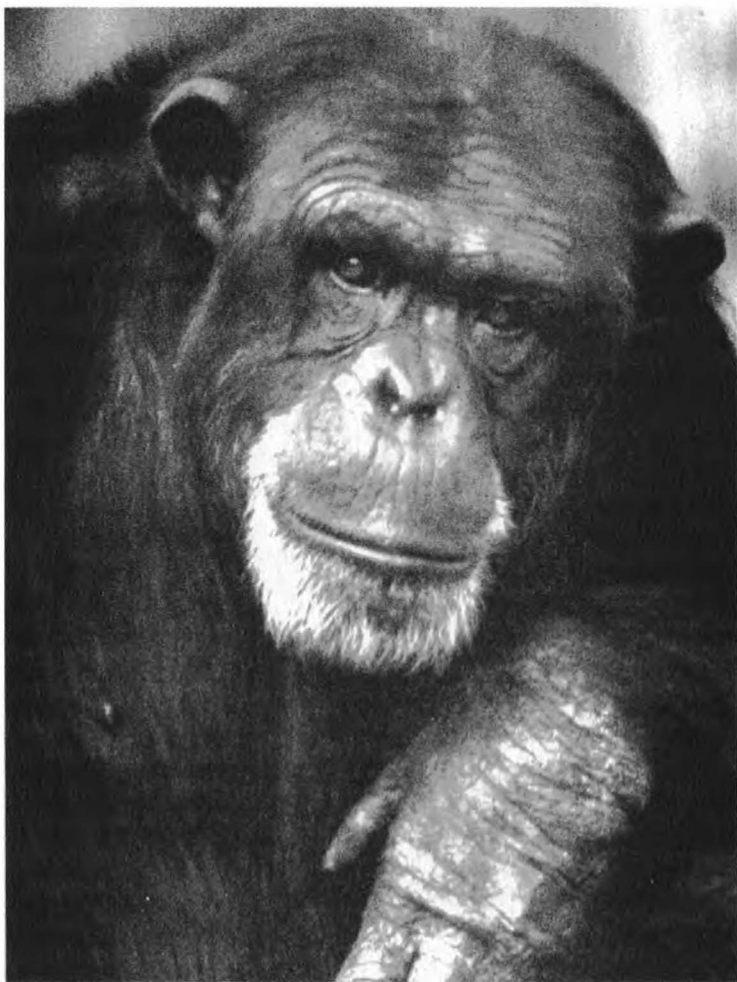
Ahlakın temellerini hissiyatta gördükten sonra, evrimleşmesi konusunda Darwin ve Westermarck'a katılmak ve kültürle dinin cevap olduğunu düşünenlere katılmamak kolaydır. Modern dinler sadece birkaç bin seneliktir. Dinler çıkmadan önce insan psikolojisinin kökten bir farklılık gösterdiğini düşünmek zordur. Elbette din ve kültürün de oynayacak rolleri vardır ama ahlakın temel taşları kesinlikle insan öncesi dönemden kalmaz. Bunları primat akrabalarımızda görürüz. Bonobolarda empati, şempanzelerdeyse karşılıklılık çok barizdir. Ahlaki kurallar bize, bu eğilimleri ne zaman ve nasıl uygulayacağımızı söyler ama eğilimlerin kendisi ezelden beri mevcuttur.

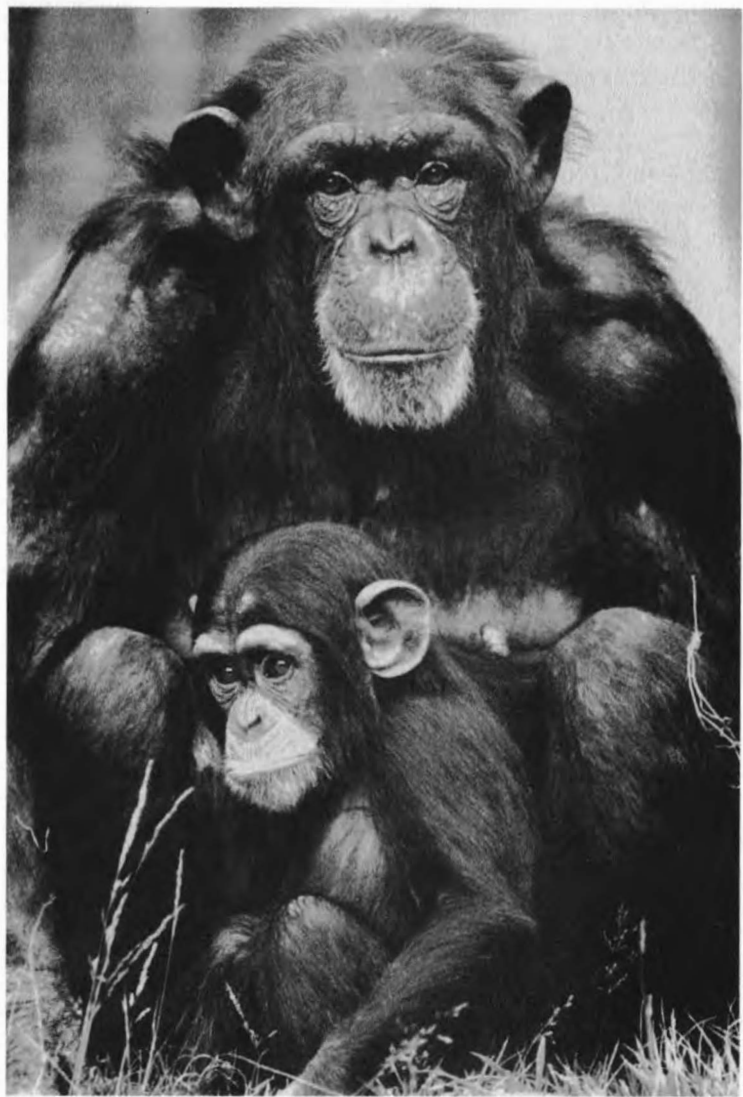
Kevin, genç yetişkin erkek (bonobo, San Diego)

Dik duran dişi (solda) ve erkek, insanlarinkini andıran vücut oranlarına
ve uzun bacaklara sahip (bonobo, San Diego)

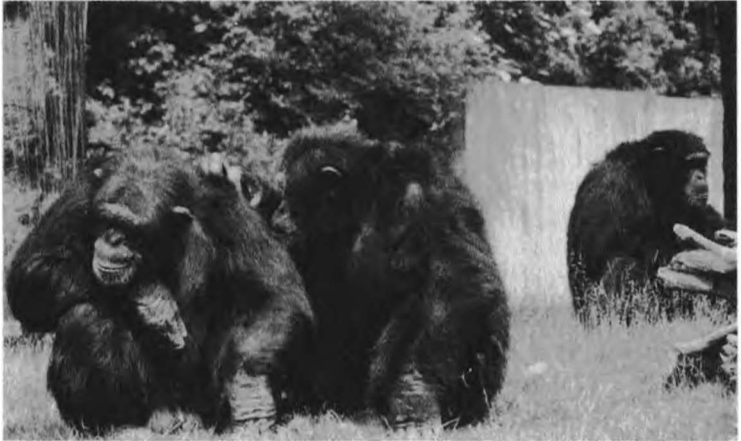
Yeroen, yaşı kurt (şempanze, Arnhem)

Mama, kızı Moniek'le birlikte (şempanze, Arnhem)

Nikkie (solda) boyun eğerek homurtuyla soluyan
Luit'e dikleniyor (şempanze, Arnhem)

Nikkie (ortada) Luit'i (sağda) yenmesini sağlayan Yeroen'i tımar ediyor
(şempanze, Arnhem)

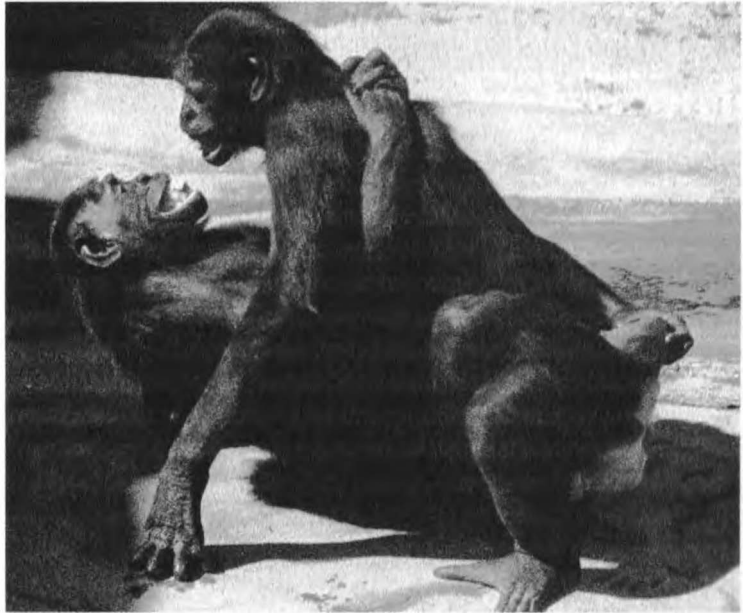
Tımar bütün primat topluluklarının toplumsal çimentosudur –
resimde anne kız görülüyor (şempanze, Yerkes)

Sevilen dallar ve yapraklar etrafında bir paylaşım kümesi (şempanze, Yerkes)

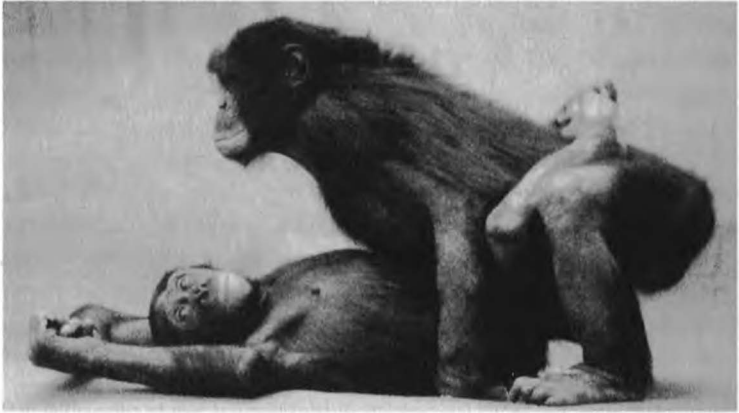
Rosje, Kuif tarafından biberonla beslenerek büyütülmüştü (şempanze, Arnhem)

Genito-genital-sürtünme yapan iki dişi (bonobo, San Diego)

Yetişkin erkeğin etkileyici testisleri vardır, dişilerin de balonsu bir genital kabarıklığı
(bonobo, San Diego)

"Misyoner" pozisyonunda heteroseksüel cinsellik (bonobo, San Diego)

İki Kutuplu Maymun

Denge Kurmaya Dair

En çarpıcı özelliğimiz nefret midir yoksa sevgi mi? Hayatta kalmak için en elzem şey nedir: Rekabet mi işbirliği mi? Şempanzelere mi daha çok benziyoruz bonobolara mı?

Bizim gibi iki kutuplu tipler için zaman kaybıdır böyle sorular. Bir yüzeyin en iyi boyundan mı yoksa eninden mi ölçüldüğünü sormaya benzer. Daha da kötüsü, bir kutbu tümüyle görmezden gelme pahasına sadece diğerini ciddiye almaktır. Ancak rekabetçi yanımızı, sosyal yanımızdan daha sahici gibi resmeden Batı'nın yüzlerce yıldır yaptığı budur. Peki insanlar sanıldığı kadar bencil olsalardı nasıl toplum kuracaklardı? Geleneksel görüş, atalarımız arasında bir anlaşma imzalandığı yolundadır. Thomas Hobbes'un deyişiyle "sadece yapay bir akitle" birlikte yaşamaya karar vermişlerdir. Gö-nülsüzce güçbirliği yapmış yalnız kurtlar gibi görülüyoruz: kaynakları bir havuzda toplayacak kadar zeki ama kendi türümüze karşı gerçek bir çekimden yoksun.

Eski Roma atasözü *homo homini lupus* (insan insanın kurdudur) hukuk, iktisat ve siyaset bilimine ilham vermeyi sürdüren asosyal bakışı yansıtır. Sorun, bu atasözünün sadece bizi yanlış temsil etmesi değil, hayvanlar âleminin işbirliği yapan, en toplumcul ve sadık üyesine hakaret etmesidir – hatta bu sadakati yüzünden atalarımız onu büyük bir isabetle evcilleştirmiştir. Kurtlar, karibu ve mus geyikleri gibi kendilerinden büyük avları yakalayarak hayatta kalır ve bunu ekip çalışmasıyla yaparlar. Avdan döndüklerinde, emzikli anneler, yavrular ve bazen yaşlılarla hastalar için yedikleri eti ku-sarlar. Tezahürat yapan futbol taraftarları gibi, ekibin birliğini, av-

dan önce ve sonra uluyarak sağlarlar. Rekabet de eksik değildir ama kurtlar onu başıboş bırakmayı göze alamaz. Sadakat ve güven önce gelir. Hayatta kalmanın bağlı olduğu sosyal ahengin erimesini engellemek için, işbirliğinin altını oyan davranışlar bastırılır. Dar, bireysel çıkarlarını gözetken bir kurt çok geçmeden kendini tek başına fare kovalarken bulur.

Maymunlarda da aynı dayanışma vardır. Fildişi Sahili'ndeki Tai Milli Parkı'nda, şempanzeler leoparların yaraladığı grup arkadaşlarıyla, kanı yalayarak, pislikleri dikkatle temizleyerek ve sineklerin yaralara konmasını engelleyerek ilgileniyormuş. Sinekleri kovalıyor, yaralı arkadaşlarını koruyor ve onlar yetişemiyorsa yavaş ilerliyorlarmış. Şempanzelerin bir sebep yüzünden gruplar halinde yaşadığı düşünüldüğünde kulağa çok manalı geliyor bu. Tıpkı kurtların ve insanların bir sebep yüzünden grup hayvanları olması gibi. Atalarımız sosyallikten uzak olsa şimdi bulunduğumuz yerde olmazdık.

Bu yüzden de benim gördüğüm şey, bireyin önce geldiğini, toplumun sonradan düşünüldüğünü iddia eden, geleneksel "dişi ve pençesi kanlı" mizaç imgesinin tam zıttı. Kimse grup hayatına katkıda bulunmadan onun meyvelerini toplayamaz. Her sosyal hayvan bu ikisi arasında kendi dengesini bulur. Bazıları görece hoyrattır, diğerleri sevecen. Ama babunlar ve makaklar gibi en sert toplumlarda bile iç çekişme sınırlanmıştır. İnsanlar genelde, doğada zayıflığın otomatikman elenme anlamına geldiğini düşünür –"orman kanunu" denen ilke– ama gerçekte sosyal hayvanlar arasında bolca hoşgörü ve destek vardır. Yoksa birlikte yaşamının ne manası olurdu?

Kendi aralarında doğmuş zihinsel özürlü bir yavru olan Azalea'yı kabullenen bir grup rhesus makağıyla çalışmıştım. Azalea'nın kromozomlarından biri üçlü olduğundan durumu insanlardaki Down sendromunu hatırlatıyordu. Rhesus şebekleri normalde katı toplum kurallarına uymayan herkesi cezalandırır ama Azalea, alfa erkeğini tehdit etmek gibi en ciddi patavatsızlıklardan bile yakayı kurtarabiliyordu. Yapacakları hiçbir şeyin onun yetersizliğini değiştirmeyeceğini hepsi anlamış gibiydi. Keza, Japonya Alpleri'ndeki özgür bir makak grubunda, Mozu adında doğuştan sakat bir dişi varmış, elleri ve ayakları olmadığından zar zor yürüyebiliyor ve hiç tırmanamıyormuş. Japon doğa belgesellerinin yıldızı olan Mozu, grubu tara-

findan öyle benimsenmiş ki hem uzun bir hayat sürmüş hem de beş yavru yetiştirmiş.

En iyi uyum sağlayanın hayatta kalması ilkesi işte buraya kadar. Ondan da bol bol var elbette ama akrabalarımızın hayatını karikatürize etmenin de âlemi yok. Primatlar birbirlerinin varlığından büyük mutluluk duyar. Başkalarıyla geçinmek çok hayati bir beceridir çünkü –avcılarının ve düşman komşularının cirit attığı– grup dışında hayatta kalma şansı çok düşüktür. Tek başına kalan primatlar çabucak ölür. Bu da, zamanlarının hayli büyük bir bölümünü –günün yaklaşık %10'unu– neden başkalarını tımar ederek toplum bağlarına hizmet etmekle geçirdiklerini açıklar. Arazi araştırmaları toplumsal bağları sağlam dişi şebekelerin yavrularının hayatta kalma oranının daha yüksek olduğunu göstermiştir.

Otistiğin Gorille Tanışması

Bağ kurmak öyle temel bir şeydir ki bir tür otizm olan Asperger sendromundan mustarip Amerikalı bir kadın, insanlar arasında yaşarken bununla başa çıkmayı başaramamış, ancak hayvanat bahçesindeki gorillere bakmaya başladıktan sonra iç huzuru bulabilmiştir. Belki de goriller ona bakıyordu kim bilir. Dawn Prince-Hughes, insanların doğrudan bakışları ve hemen cevap bekledikleri doğrudan sorularıyla nasıl sinirlerini bozduğunu anlatıyor. Halbuki goriller ona alan bırakmış, göz temasından kaçınmış ve rahatlatıcı bir sükûnet vermişlerdi. Ama en önemlisi sabırlı olmalarıydı. Goriller "çekingen" tiplerdir, nadiren göz teması kurarlar. Dahası, bütün maymunlar gibi, insan bakışlarını onlar için rahatsız edici bir işaret haline getiren, iris etrafındaki gözakından yoksundurlar. Bizim göz rengimiz iletişimi artırır ama aynı zamanda tümüyle koyu renkli gözleriyle maymunların sahip olduğu iletişim inceliklerine engeldir. Dahası maymunlar nadiren bizim gibi uzun uzun bakarlar: Şöyle bir bakıp gözlerini kaçırlar. İnanılmaz geniş bir görüş alanları vardır ve etraflarında olan bitenin çoğunu göz ucuyla takip edebilirler. Alışılması gereken bir şeydir bu. Maymunların dikkat etmediğini zannedip hatalı olduğumu kim bilir kaç kere anlamışımdır. En ufak bir şeyi bile kaçırmazlar.

Goriller, Prince-Hughes'la, onun deyişiyile "bakmadan bakarak ve konuşmadan anlayarak" empati kurmuşlar, duruşlar ve vücut taklidiyle – hayvanların kadim bağ kurma dili. Koloninin güçlü gü-müşsırtı Congo, en duyarlı ve şefkatli olanıymış, sıkıntı işaretleri-ne hemen cevap veriyormuş. Buna hiç şaşırmadım çünkü erkek goril, vahşi King Kong şöhretine rağmen, doğuştan korumacıdır. Sö-mürgeci den dönen avcılar anladığı dehşet verici goril saldırısı hi-kâyeleri, bizi goril değil insan cesaretiyle etkilemek üzere kurul-muştur. Halbuki gerçekte, onlara saldıran erkek goril sadece ailesi için ölümü göze almıştır.

Otistik bir insanın –kişilerarası becerilerde yetersiz görülen bi-rinin– maymunların bağ kurmalarındaki temel ilkeleri benimse-mesi ve bizimkilere benzeyen kıllı bedenlerle derin bir akrabalık bağı hissetmesi dikkate şayandır. Prince-Hughes'un, şempanzeler ya da bonobolar tarafından değil, goriller tarafından yalnızlığından çekilip çıkarılması da anlamlıdır. Goriller, şempanzeler ya da bonobolar kadar dışa dönük değillerdir. Bir İsviçre hayvanat bahçesinin at-lattığı şu badireyi ele alalım. Bir gece, şempanzeler, kapalı barınak-larının çatı penceresini açıp çatıya kaçmayı başarmışlar, ardından bir kısmı evden eve atlayarak şehre yayılmış. Maymunları yeniden toplamak günler sürmüş, neyse ki hiçbirisi polis tarafından vurulma-mış ya da elektrik hatlarında çarpılmamış.

Bu olay, yerel hayvan hakları grubuna, aynı hayvanat bahçesi gorillerini "özgür bırakma" fikrini vermiş. Hayvanlar için neyin da-ha iyi olduğunu fazlaca düşünmeden geceleyin maymunların bina-sına tırmanmışlar ve goril bölmesinin çatı penceresini açmışlar. Ama maymunların kaçmak için önlerinde uzun saatler olduğu hal-de hiçbirisi kaçmamış. Ertesi sabah bakıcılar onları her zaman otur-dukları yerlerde oturmuş, hayretle yukarı, üzerlerinde açılmış deli-ğe bakarken bulmuşlar. Hiçbiri merak edip de yukarı tırmanmamış ve sadece pencereyi kapatmak olayı bitirmeye yetmiş. Şempanze-ler ve goriller arasındaki mizaç farkını gayet güzel gözler önüne se-riyor bu küçük hadise.

Bizim soyumuzun doğasında bağ kurma ve destek olma öyle yoğun ki otistik biri bile bunu algılayabiliyor. Ya da belki bunu an-cak böyle bir insan anlayabilir, zira söze duyduğumuz saplantı, du-ruşlar, jestler, ifadeler ve ses tonu gibi sözel olmayan ipuçlarını tam

olarak değerdendirmemize engel oluyor. Bedensel ipuçları olmasa, iletişimimiz duygusal içeriğini kaybeder ve teknik malumattan ibaret kalır. O zaman birbirimize "seni seviyorum" ya da "kızgınlm" gibi kartlar göstersek yeri. Nörolojik bir sorun nedeniyle yüzleri ifade kabiliyetini kaybeden, bu yüzden de başkalarının hislerini (bir gülüşle ya da kaç çatmayla) yankılayamayan insanların tam bir yalnızlığa mahkûm kaldığı bilinir. Türümüz, bizi birbirimize kenetleyen beden dili olmaksızın hayatı yaşamaya değerd bulmaz.

İnsanları zorla bir araya gelmiş yalnız kurtlar olarak sunarak bu derin bağı görmezden gelen köken hikâyeleri, primat evriminden bihaberdir. Hayvanbilimciler arasında "mecburi toplumcu" diye bilinen bir hayvan sınıfına aitiz, yani birbirimizle birlikte yaşamaktan başka seçeneğimiz yok. Her insan zihninin bir köşesinde dışlanma korkusunun yatmasının sebebi budur: Sürgün edilmek, başımıza gelebilecek en kötü şeydir.

Kutsal kitap zamanlarında da böyleydi, şimdi de böyle. Evrim, ait olma ve kabul görme ihtiyacı yerleştirmiştir içimize. İliklerimize kadar sosyalizdir.

Ehlileşmiş Çelişkiler

Bir zamanlar kullandığım yirmi yaşındaki Dodge Dart, bana bir arabanın en önemli yerinin motoru olmadığını öğretti. Araba ancak, bütün ağırlığımı fren pedalına verdiğimde durabiliyordu. Fazla trafik olmayan sakin bir sabah vakti, onu ağır ağır yakınlardaki bir tamirciye götürdüm. Sağ salım ulaştığım halde yolculuk korkutucuydu ve sonraki aylarda rüyalarımnda yavaşlayan ama durmayan bir araba gördüm durdum.

Doğanın ketlemeleri ve dengeleri, bir arabanın frenleri kadar elzemdir. Her şey düzenlenmiştir, her şey denetim altındadır. Mesela memelilerle kuşlar, sıcakkanlılığa doğru aynı evrim sıçramasını gerçekleştirmişlerdir ama ne zaman aşırı ısınsalar sorun yaşarlar. Sıcak havada ya da spor yaptıktan sonra, terleyerek, kulaklarını sallayarak ya da dilleri bir karış dışarıda soluklanarak serinlerler. Doğa, vücut ısısına bir fren koymak durumunda kalmıştır. Aynı şekilde, her ötücü kuşun ortalama bir yumurta büyüklüğü, pençe büyüklüğü, beslenirkenki uçuş mesafesi, av büyüklüğü vesaire vardır.

Fazla sayıda yumurtlayarak ya da yuvadan çok uzakta böcek arayarak normlardan sapanlar, evrim yarışında kaybeder.

Rekabet ve işbirliği gibi, bencillik ve sosyallik gibi, çekişme ve uyum gibi birbiriyle çelişen toplumsal eğilimler için de geçerlidir bu. Herkes belli bir ortalama etrafında dengelenmiştir. Bencillik kaçınılmaz ve gereklidir ama bir noktaya kadar. İnsan doğasına Janus başı derken kastettiğim buydu: Kendi çıkarlarımızı düşünme ve iyi geçinme ihtiyacı gibi karşıt güçlerin ürünüyüz. Benim ikinciyi daha fazla vurgulamamın sebebi, geleneksel olarak hep birincinin vurgulanması. İkisi de birbiriyle yakinen bağlantılı ve hayatta kalmaya katkıları var. Bir kavgadan sonra uzlaşmak gibi barışı mümkün kılan özellikler bile çatışmanın yokluğunda asla gelişmezlerdi. İki kutuplu bir dünyada her özellik zıttına işaret eder.

Demokrasiyle hiyerarşi, çekirdek aileyle çocuk katli, adaletle rekabet arasındaki bağlar gibi özel paradoksları tartıştık. Hepsinde, birinden diğerine gitmek için çok sayıda basamak vardır ama nereye baksak, toplumsal kurumların, karşıt güçler arasındaki etkileşimin sonucu olduğunu görürüz. Evrim diyalektik bir süreçtir.

İnsan doğası da esasen çokboyutludur ve aynı şey şempanze ve bonobo doğası için de geçerlidir. Şempanzelerin doğası daha şiddetle meyilli, bonobolarınki daha barışçıl olsa da şempanzeler çatışma çözebilir, bonobolar da rekabet edebilir. Aslında şempanzelerin bariz şiddet eğilimi düşünüldüğünde barışınayı bilmeleri daha da etkileyicidir. İki maymun da per iki eğilimi birden taşır ama farklı bir dengeye ulaşmışlardır.

Hem şempanzelere nazaran daha sistematik bir gaddarlığımız olduğundan hem de bonobolara nazaran daha empatik olduğumuzdan, en iki kutuplu maymun biziz. Toplumlarımız asla tümüyle barışçıl, tümüyle rekabetçi değildir, safi bencillikle ya da mükemmel bir ahlakla yönetilmezler. Doğada saf durumlar yoktur. İnsan toplumu için doğru olan insan doğası için de doğrudur. Hem iyilik hem zalimlik, hem asalet hem bayağılık bir arada olabilir – bazen aynı insanda. Çelişkilerle doluyuzdur ama çoğu ehlileşmiştir. "Ehlileşmiş çelişkilerden" bahsetmek biraz muğlak hatta mistik gelebilir ama etrafımızda onlardan bol bir şey yoktur. Güneş sistemi bunun mükemmel örneğidir. İki karşıt güç sonucu ortaya çıkmıştır, biri içe diğeri dışa doğru. Güneşin çekimi, gezegenlerin merkezkaç hare-

ketini öyle iyi dengelemiştir ki güneş sistemi milyarlarca yıldır bir arada kalabilmiştir.

İnsan doğasının bünyevi ikiliği üzerine zekânın rolü eklenir. Akli yanımızı âdet olduğu üzre biraz fazla gözümüzde büyütsek de insan davranışının güdü ve zekânın bir birleşimi olduğu inkâr edilemez. İktidar, cinsellik, emniyet ve yiyecek için duyduğumuz kadim itkiler üzerinde çok az denetimimiz vardır ama genelde bir eylemde bulunmadan önce eksisini artısını tartarız. İnsan davranışı deneyimle ciddi ölçüde değişmiştir. Bu saptama, sözünü etmeye değmeyecek kadar aşikâr görünebilir ama biyologların eski düşüncelerine göre radikal bir farklılık taşır. 1960'larda insan türünün fark edilebilir her eğilimine "içgüdü" denirdi ve Konrad Lorenz *Instinktlehre*'de ("içgüdü doktrini"nin Almancası) bütün içgüdüleri birbirine bağlamak için bir içgüdüler "meclisinden" bile söz etmişti. "İçgüdü" teriminin sorunu, eğitim ve deneyimin rolünü önemsizleştirmesidir. Benzer bir eğilim günümüzde bazı çevrelerde de mevcuttur, ancak onlar "modül" terimini kullanmaktadır. İnsan beyni, İsviçre ordu çakısına benzetilir; evrim buna, yüz tanımadan, alet kullanımına, çocuk bakımından arkadaşlığa her şeyin modüllerini eklemiştir. Maalessif hiç kimse bir beyin modülünün tam olarak ne olduğunu bilmez ve mevcudiyetlerinin kanıtı, içgüdülerin kanıtından daha elle tutulur değildir.

Doğuştan gelen temayüllerimiz olduğu inkâr edilemez, yine de ben doğamızın genetik programlarını uygulayan kör aktörler olduğumuzu düşünmüyorum. Sahnede doğaçlama yapan birilerine esnek bir biçimde uyum sağlayarak doğaçlama yaptığımızı, bu arada genlerimizden ipuçları ve öneriler aldığımızı düşünüyorum. Aynısı diğer primatlar için de geçerli. Bunu Arnhem Hayvanat Bahçesi'ndeki Yeroen'den örnek vererek açıklayayım. Bir keresinde kavgada elini yaralamıştı. Yeroen, iktidarı ele geçirmeye çalışan Nikkie'yle koalisyon kurmaya çalışıyordu ama ortaklık çekişmeleri sırasında Nikkie elini ısırınıştı. Derin bir yarası olmadığı halde Yeroen fena topallıyordu. Bir-iki gün geçtikten sonra, sadece Nikkie yakınlar-dayken topalladığı izlenimine kapıldık. Buna inanmakta zorlandığımız için sistematik bir gözlemde bulunmaya karar verdik. Ne zaman Yeroen'i topallarken görsek Nikkie'nin nerede olduğunu kaydediyorduk. Bunun sonucunda Nikkie'nin görüş mesafesinin büyük

önem taşıdığı ortaya çıktı. Mesela Yeroen, oturan Nikkie'nin yanından geçerken, onun görüş alanındayken karşıdan acıyla topallayarak geliyor ama Nikkie'yi geçtiği anda gayet normal yürümeye devam ediyordu.

Ortağı ona iyi davransın, hatta belki sempati göstereyin diye yalandan topallıyordu Yeroen. Arkadaşını yaralamak hiç hoş bir hareket değildir. Yeroen de acısını abartarak Nikkie'ye bunu göstermeye çalışıyordu sanki. Numara yapmak bizim için aşınadır elbette, çünkü sürekli yaparız. Çiftler, evliliklerindeki gerilimi saklamak için başkalarının yanında mutlu görünmeye çalışır ya da patronlarının anlattığı bayat bir fıkraya gülerler. Zevahiri kurtarmak, maymunlarla paylaştığımız bir şeydir.

Kısa süre önce, genç şempanzelerin en çok ne zaman güldüğünü görmek için aralarında yaptıkları yüzlerce güreş müsabakasının kayıtlarına baktık. Oyun oynayan maymunlar, ağızlarını insan gülüşüne benzeyen bir ifadeyle açarlar. Özellikle aralarında yaş farkı olan gençlerle ilgileniyorduk, çünkü onların oyunları sık sık sertleşir. Böyle bir şey olduğu anda küçük olanın annesi devreye girer, hatta bazen oyun arkadaşının kafasına bir tane patlatır. Tabii ki büyük olan şempanze bundan kaçınmaya çalışır. Kendilerinden küçüklerle oynayan gençlerin, yavrunun annesi seyrettiğinde bol bol güldüğünü gözlemledik. "Bak nasıl da eğleniyoruz!" der gibilerdi. Kendilerini yavruyla yalnız bulduklarında çok daha az gülüyorlardı. Yani bu davranışları, annenin onları görüp görmediğine bağlıydı. Annenin gözü önündeyken, yalnız bırakılabilmek için neşeli bir ruh hali sergiliyorlardı.

Oyun sırasındaki ya da siyasi rakipler arasındaki kandırmacalar, hayvanların kör aktörler olduğu teorisine pek itimat etmememin sebeplerinden biri. Ne zaman topallayacakları, ne zaman gülecekleri konusunda genetik olarak programlanmak yerine, maymunlar sosyal çevrelerinin çok iyi farkındalar. İnsanlar gibi önlerindeki pek çok seçeneği düşünüyorlar ve ne yapacaklarına, o anki koşullara göre karar veriyorlar. Laboratuvarlarda maymunlar genelde soyut problemlerle sınanıyor; deneyi yapanların işaret ettiği ödülleri bulmak ya da dört, beş, altı eşya arasındaki farkı görmek gibi (bu yeteneğe "çokçuluk" deniyor). Bu sınavlarda başarısız olduklarında onlardan daha akıllı olduğumuz sonucuna varıyoruz. Halbuki,

maymunların hayat boyu tanıdıkları bireylerle etkileşim içinde olduğu sosyal alanda, neredeyse bizim kadar zeki oldukları izlenimini veriyorlar.

Bunu sınamanın en basit yolu, bir insanı bir şempanze kolonisi-ne koymak olurdu. Bir şempanzenin gücü insana nazaran kat kat fazla olduğundan gerçekçi değil tabii, ama diyelim ki yetişkin şempanzelerle başa çıkabilecek kadar güçlü birini bulduk. Bir maymun cemaatinde ne yapıp yapamayacağını görürdük. İnsanın önündeki çetin iş, fazla boyun eğmeden dost kazanmak olurdu çünkü kendini belli bir seviyede ortaya koymadan, gagalama düzeninin dibinde bulabilir kendini, hatta daha beteri de olabilir. Başarısı, tıpkı gerçek hayatta olduğu gibi ne kabadayı ne de paspas olmamaktan geçecektir. Korku ya da düşmanlığı saklamanın bir manası olmayacaktır çünkü insan beden dilini şempanzeler kitap gibi okur. Benim tahminim, bir maymun kolonisiyle başa çıkmanın, okuldaki ya da işteki ortalama insan kalabağıyla başa çıkmaktan daha kolay olmayacağı yönünde.

Bütün bunları söylememin sebebi, maymunların sosyal hayatının, zekâ gerektiren karar alma edimleriyle dolu olduğunu göstermek. Bu sebeple, insanlar, şempanzeler ve bonobolar arasındaki benzerlikler, paylaşılan "içgüdüler" ya da "modüllerin" çok ötesinde. Üç türün de benzer toplumsal ikilemleri var ve mevki, eş ya da kaynak peşinde koşarken benzer çelişkileri çözmek zorunda kalıyorlar. Çözüm bulmak için bütün beyin güçlerini kullanıyorlar. Bizim türümüzün daha ileriye gördüğü ve maymunlara nazaran daha fazla seçeneği gözden geçirdiği doğru ama bu hiç de temel bir fark gibi görünmüyor. Biz daha iyi bir satranç bilgisayarı geliştirmiş olsak da hâlâ hepimiz satranç oynuyoruz.

Daima Genç

Pek çok kişi, maymunlar oldukları yerde sayarken, bizim türümüzün evrile evrile arşa ulaştığına inanır. Peki diğer primatlar gerçekten de evrilmeyi bırakmış mıdır? Ya bizim türümüz, halen devam mı etmektedir? Komik ama bunun aksi doğru olabilir. Belki de bizim evrimimiz durmuşken, evrim baskısı halen maymunlar üzerinde işlemeye devam etmektedir.

Evrım, değişmiş bireylerin, diğerlerine göre daha fazla üreyerek hayatta kalması üzerinden işler. Birkaç yüzyıl öncesine kadar, bu durum bizim türümüz için halen geçerliydi. Hızla büyüyen kent- sel bölgeler gibi sağlıksız yerlerde, ölüm oranı doğum oranından fazlaydı. Bu da bazıları diğerlerinden çok daha büyük ailelere sahipken bazılarının hiç ailesi olmaması anlamına geliyordu. Halbuki son zamanlarda yirmi beş yaşına ulaşan çocukların oranı %98'e yakın. Bu koşullar altında, herkesin gen havuzunda temsil edilme şansı var.

İyi beslenme ve modern tıp, insan evrimini yönlendiren elenme baskısını ortadan kaldırdı. Mesela kadınlarla bebekler, eskiden doğum sırasında ciddi risk altındaydı. Bunun sulusı kısmen, aşırı büyük kafamıza göre dar olan doğum kanalıydı ve kanalı geniş tutma yolunda sürekli bir evrim baskısı vardı. Sezaryen bu durumu değiştirdi. ABD'de doğumların %26'sı sezaryenle yapılıyor; hatta Brezilya'da bazı özel kliniklerde bu oran %90'ı buluyor. Dar doğum kanalı olan daha fazla sayıda kadın hayatta kalıyor, bu da birkaç nesil önce ölüm sebebi olan bir özelliğin aktarılması demek. Bunun kaçınılmaz sonucu sezaryenle doğumların artması, normal doğumun bir istisna haline dönüşmesi olacak.

Evrımın devam etmesi, üremeden ölenler etrafında bir ölüm dansını gerektirir. Sanayileşmiş dünyada halen vuku bulabilir bu – mesela büyük bir grip salgını biçiminde. Bağışıklığı daha fazla olanlar hayatta kalır ve genlerini aktarır. Tıpkı on dördüncü yüzyıldaki Kara lm salgını sırasında beş yıl içinde sırf Avrupa'da tahmini 25 milyon insan öldüğünde olduğu gibi. Bazı biliminsanları Ebola gibi çok bulaşıcı bir virüsün insandan insana geçtiğine inanıyor. Muhtemelen bu muazzam doğal seçilim sayesinde, Avrupa'da bu tür virüslere karşı, dünyanın diğer yerlerine oranla daha çok bağışıklık var.

Keza, Sahra-altı Afrika'da da nüfusun neredeyse %10'una bulaşmiş olan HIV virüsüne karşı artan bir direnç bekleyebiliriz. Küçük bir azınlığa hastalığın bulaşmadığı, bir diğer azınlığaysa virüs bulaşsa bile AIDS olmadıkları biliniyor. Biyologlar bunlara "uyumcul mutasyonlar" diyor. Bu insanlar soyları bütün kıtayı kaplayana kadar remeye devam edecekler. Ancak bu süreç büyük can kaybından sonra tamamlanacak. Afrika'daki yabani şempanzeler bunu

atlatmış olmalı: Onlarda da HIV'in yakın akrabası SIV virüsü bulunuyor ama bundan olumsuz etkilenmiyorlar.

Muhtemelen uyum sağlamaya devam edecek bağışıklığın dışında, türümüzde ne gibi genetik değişiklikler bekleyebileceğimiz net değil. İnsanlık, deyim yerindeyse, biyolojik zirvesine ulaşmış olabilir. Özel düzenlenmiş üreme programları yapmadan bunu aşmayı başaramayabiliriz (ki umarım asla böyle bir şey yapmayız). İnanılmaz salaklıkta şeyler yaparak (bir çift canlı istakozu pantolonunun içine sokarak kaçmaya çalışan ve böylece planlanmamış bir vasetoini yapan hırsız gibi) kendilerini gen havuzu dışında bırakan insanları anlatan *The Darwin Awards* (Darwin Ödülleri) gibi komik kitaplar olsa da, böyle bir-iki kaza insan ırkını ıslah etmez. Zekâyı, insanların doğurduğu çocuk miktarı arasında bir bağ kurulmadıkça, insan beyni bugünkü büyüklüğünde kalacak.

Peki ya kültür? Kültürel değişimin halen yavaş olduğu zamanlarda insan biyolojisi ona ayak uyduruyordu. Bazı kültürel ve genetik özellikler birlikte aktarılıyordu. Bu olgu "çifte miras" diye bilinir. Mesela atalarımız sığır yetiştirmeye başladığında laktoza karşı direnç geliştirmişlerdi. Her yavru memeli sütü sindirebilir ama bunun için gereken enzim, süttten kesilmeyle birlikte kesilir. İnsanlarda dört yaşından sonra olur bu. Laktozu sindiremeyenler, ne zaman taze inek sütü içse, ishal ve kusmadan mustarip olur. Türümüzün aslı böyledir ve dünyadaki çoğu yetişkin için durum budur. Sadece Kuzey Avrupalılar ve süt ürünleri bağımlısı Afrikalı göçebeler gibi sığır yetiştiricilerinin torunları, süttten D vitamini ve kalsiyum alabilirler. Koyunla ineğin ilk olarak evcilleştirildiği on bin yıl öncsinden kalma bir genetik değişikliktir bu.

Ancak günümüz kültürel gelişmeleri, biyolojinin ayak uyduramayacağı kadar hızlıdır. Cep telefonlarıyla mesaj atmanın parmaklarımızı uzatması pek mümkün değildir. Onun yerine türümüzün halihazırda sahip bulunduğu parmaklara göre mesaj yazma teknikleri geliştiriyoruz. Çevreyi kendi çıkarımıza göre değiştirmekte uzman olduk. Bu yüzden insan ırkında evrimin devam edeceğine inanmıyorum – hele vücut şekli ya da davranışı etkileyecek şekilde. Biyolojinin bizi şekillendirebilmesini sağlayan tek tutamağı ortadan kaldırdık, ayırıcı üremeyi.

Maymunlar halen gerçek baskılara maruz olduğu halde may-

mun evriminin sürüp sürmeyeceği de net değil. Onların sorunu aşırı baskı altında olmaları, neredeyse hiç şansları yok: Yok olmanın eşliğinde oyalanıyorlar. Senelerce, dünyadaki geniş yağmur ormanı alanlarını düşünerek, daima bize eşlik edecek maymunlar olacağı fikrini korudum. Ama artık karamsarlaştım. Topyekûn habitat yıkımları, büyük yangınlar, kaçak avcılık, orman et ticareti (Afrika'daki insanlar maymun *yer*) ve son zamanlarda maymun nüfusunu kırıp geçiren Ebola virüsü yüzünden doğada iki yüz bin kadar şempanze, yüz bin goril, yirmi bin bonobo ve bir o kadar da orangutan kaldı. Bu kulağa çok fazla geliyorsa bir de düşmanla –insanlarla– kıyaslayın, altı milyar. Adaletsiz bir savaş ve 2040 yılına gelindiğinde, bütün maymun habitatlarının yok olacağı tahmin ediliyor.

Neredeyse bütün genlerimizi paylaştan, bizden sadece bir parçacık farklı hayvanları bile koruyamazsak, biz insanlar pek zavallı olacağız. Onların yok olmasına izin vereceksek bırakalım her şey yok olsun ve dünyadaki yegâne zeki canlı türü olduğumuz fikri de kendi kendini doğrulayan bir kehanete dönüşsün. Hayatım boyunca tutsak maymunları incelemiş olsam da onları doğada da yeterince gözlemlerim ve oradaki hayatlarının, vakarlarının, aidiyetlerinin, rollerinin yerinin doldurulamayacağını düşünüyorum. Bunu kaybetmek, çok büyük bir parçamızı kaybetmek olacak.

Geçmiş evrimi aydınlatma konusunda yabani maymunlara paha biçilemez. Mesela bonobolarla şempanzelerin birbirlerinden neden bu kadar farklı olduklarını bildiğimiz söylenemez. İki milyon yıl önce, onların dalı ayrıldığında ne olmuştu? Asıl maymun şempanzeye mi daha çok benziyordu bonoboya mı? Bonoboların şu anda şempanzelere nazaran daha zengin, erkeklerle dişilerin birlikte toplayıcılık yapmasına imkân tanıyan bir habitatta yaşadığını biliyoruz. Bu da, yiyecek ararken küçük gruplara ayrılmak zorunda kalan şempanzelere nazaran daha büyük bir toplumsal kaynaşmaya imkân tanıyor. Akriba olmayan dişiler arasındaki "hemşirelik", bilinen bol miktarda yiyecek kaynağı olmasa mümkün olmazdı. Bonobolar pek çok bireyin birlikte beslenmesine imkân tanıyan devasa meyve ağaçlarına sahip, ayrıca orman zemininde bol miktarda bulunan otları da tüketiyorlar. Aynı otlar goril diyetinin de ayrılmaz bir parçası olduğundan, bonobo habitatında hiç goril olmayışının onlara, kendi alanlarında gorillerle rekabet etmek zorunda kalan

şempanzelere kapalı olan bir alanı açtığı söyleniyor.

Bonoboyu bize bağlayan bir diğer ilginç özellik de "daima genç" bir primat olması. Buna "neoteni" tezi deniyor – Hollandalı bir anatomistin 1926'da *Homo sapiens*'in, cinsel olgunluğa ulaşmış bir primat fetüsüne benzediği iddiasından beri türümüze uygulanıyor. Stephen Jay Gould, küçüklük özelliklerinin korunmasını, insan evriminin alameti farikası kabul etmişti. Bonoboları bilmiyordu. Bonobo yetişkinleri, şempanze yavrularının küçük, yuvarlak kafatasını ve şempanzelerin beş yaşından sonra kaybettiği beyaz kuyruk tutamlarını korur. Yetişkin bonoboların sesi, bebek şempanzelerinki kadar tizdir ve hayat boyu oyuncu kalırlar; hatta dişilerin öne yönelik vulvası bile neotenik kabul edilir. Bizim türümüzde de mevcut bir özelliktir bu.

İnsan neotenis, çıplak tenimizde ve özellikle şişkin kafatasımızla düz yüzümüzde kendini gösterir. İnsan yetişkinleri, çok küçük maymunlara benzer. Hilkatın kralı gelişiminin bir noktasında tıkanmış mıdır? Bir tür olarak başarımızın, genç memelilerin yaratıcılığını ve merakını yetişkinliğe taşımaya bağlı olduğuna şüphe yok. *Homo ludens*, yani oyuncu maymun adı verilmiştir bize. Ölene kadar oyunlar oynarız, dans ederiz, şarkı söyleriz, kurgudışı şeyler okuyarak ya da üniversitede ek dersler alarak bilgimizi artırırız.

Yüreğimizin genç kalmasına çok ihtiyaç duyarız. İnsanlık, biyolojik evrimin devam edeceğine umut bağlayamayacağına göre varolan mirasını geliştirmek durumundadır. Gevşek bir programımız olduğundan ve evrimin gençlik iksirini içtiğimizden, bu miras zengin, çeşitli ve esnektir.

Bir İdeoloji Esintisi

Mükemmele yakın koordinasyonları ve kendilerini bütün için feda etmeye yatkınlıklarıyla karınca kolonileri genelde sosyalist toplumlara benzetilir. İki de işçi cennetidir. Yine de bir karınca yuvasının düzeni yanında, en talimli insan işgücü bile verimsiz anarşi gibi görünür. İnsanlar işten sonra eve gider, içer, dedikodu yapar, miskinlenirler – kendine saygısı olan bir karıncanın asla yapmayacağı şeyler. Komünist rejimlerin kapsamlı indoktrinasyon gayretlerine rağmen insanlar, kendilerini toplumun iyiliği için silmeyi red-

deder. Ortak çıkarlara karşı duyarlıyızdır ama bireysel çıkarlarımızdan vazgeçecek kadar değil. Komünizm, insan doğasından kopuk bir iktisadi teşvik yapısı yüzünden kaybetmiştir. Maalesef, muazzam acıların ve ölümlerin ardından.

Nazi Almanyası çok daha farklı bir ideolojik felaketti. Orada da kolektif (*das Volk*) bireyden üstündü, ama onlar toplum mühendisliği yerine, günah keçisi ilan etmeyi ve genetik manipülasyonu tercih etmişlerdi. İnsanlar "üstün" ve "aşağı" olarak ikiye bölünmüştü; üstünlerin, aşağılar tarafından kirletilmekten korunması gerekiyordu. Nazilerin dehşet verici tıbbi dilinde, sağlıklı bir *Volk* için kanserli hücrelerin ayıklanması lazımdı. Bu fikir öyle bir biçimde en aşırı noktasına taşındı ki Batı toplumlarında biyoloji kötü bir şöhret kazandı.

Bunun altındaki seçmeci ideolojinin sadece bu zaman ve mekânla sınırlı olduğunu düşünmeyin. Yirminci yüzyılın başlarında, ırk ıslahı hareketi –"daha zinde soylardan üretmek suretiyle" insanlığı iyileştirme– hem ABD hem de Büyük Britanya'da çok revaçtaydı. Platon'un *Devlet*'i üzerine temellendirilmiş fikirlerle, suçluların iğdiş edilmesi kabul görüyordu. Sosyal Darvencilik –bırakınız yap-sınlar ekonomisinde, güçlülerin zayıfları devre dışı bırakacağı ve bunun sonucunda nüfusun ıslah olacağı fikri– halen siyasi gündemlere ilham vermektedir. Bu görüş uyarınca, doğal düzeni bozmamak için fakirlere yardım edilmemelidir.

Siyasi ideoloji ve biyoloji pek yakışksız yatak arkadaşlarıdır ve çoğu biyolog ayrı odada yatmayı tercih eder. Bu konuda başarısız olmamızın sebebi "doğa" ve "doğal" kelimelerinin inanılmaz cazibesidir. Kulağa öyle ikna edici gelirler ki her ideoloji onları kucaklamak ister. Bu da, davranış ve toplum hakkında yazan biyologların, siyasi girdaba çekilme riski olduğu anlamına gelir. Maymunlarda adalet üzerine yazdığımız makaleden sonra bizim de başımıza geldi bu. Komşusuna üzüm verildiği anda bir maymunun salatalığı reddettiğini ispat ettikten sonra, gazeteler bulgularımızı daha eşitlikçi bir toplum çağrısı yapmak için kullandılar. "Maymunlar adaletsiz muameleden nefret ediyorsa biz neden etmeyelim?" diye soruyordu bir köşe yazarı. Bu yazı ilginç tepkileri tetikledi; bizi komünistlikle suçlayan e-postalar gibi. Yazar, görünüşe göre adaletle pek işi olmayan kapitalizmi yermeye çalıştığımızı hissetmişti. An-

cak gözünden kaçan, bizim maymunların tepkilerinin, serbest piyasa ile paralel oluşuydu. Kendi aldığı şeyi başkasının aldığıyla kıyaslamaktan ve fiyat farklıysa şikâyet etmekten daha kapitalist ne olabilir?

1879'da Amerikalı iktisatçı Francis Walker, bu meslek erbabının "gerçek insanlar arasında neden kötü tanındığını" açıklamaya çalışmıştı. İnsan davranışının neden iktisat teorisiyle örtüşmediğini anlayamamakla suçlamıştı onları. Her zaman iktisatçıların bizden beklediği şekilde hareket etmeyiz, bunun sebebi de iktisatçıların sandığından daha az bencil ve rasyonel olmamızdır. İktisatçılar, insan doğasının karton bir maketine şartlanır ve bunun doğruluğuna o kadar inanırlar ki zamanla kendi davranışları ona benzemeye başlarlar. Psikoloji testleri, iktisat son sınıfta okuyan öğrencilerin, ortalama üniversite öğrencilerine göre daha bencil olduğunu ortaya çıkarmıştır. Her derste kapitalist özçakar modeline maruz kalan öğrencilerin, en baştaki prososyal eğilimleri de ölüp gidiyor anlaşılan. Başkalarına güvenmeyi bırakıyorlar ve bunun karşılığında başkaları da onlara güvenmez oluyor. Kötü tanınmaları da buradan geliyor.

Sosyal memeliler, aksine, güven, sadakat ve dayanışma nedir bilir. Taî Milli Parkı'ndaki şempanzeler gibi, şanssızları geride bırakmazlar. Dahası olası çıkarıcılarla baş etme yöntemleri vardır, kendileriyle işbirliği yapmayanlarla işbirliği yapmamak gibi. Karşılıklılık, pek çok iktisatçının imkânsız bulduğu bir destek sistemini inşa etmelerine imkân sağlar. Yakın akrabalarımızın grup hayatında, hem kapitalizmin rekabetçi ruhunu hem de çok iyi gelişmiş bir cemaat ruhunu görmek zor değildir. Bu yüzden de bize en uygun siyasi sistemin bu ikisini dengelemesi gerekir. Karınca olmadığımızdan saf sosyalizm bize uymaz. Bireysel hırslar boğulduğunda neler olduğunu yakın tarih bize göstermiştir. Ama Berlin Duvarı'nın yıkılması, serbest piyasanın zaferi olarak kutlansa da saf kapitalizmin, sosyalizmden daha başarılı olacağının garantisi yoktur.

Gerçi bu tür bir hükümet hiçbir yerde yoktur. ABD'de bile piyasa dizginleyen kontrol sistemleri, dengeler, sendikalar ve teşvikler vardır. Ancak dünyanın geri kalanıyla kıyaslandığında ABD, bir dizginsiz rekabet deneyidir. Bu deney onu medeniyet tarihinin en zengin milleti yapmıştır. Gerçi milletin sağlığının, refahının epey gerisinde kalması şaşırtıcıdır.

Eskiden dünyanın en sağlıklı ve uzun insanları ABD'de yaşırdı ama şimdi ömür ve boy uzunluğunda, sanayileşmiş milletlerin alt sıralarında yer alıyor. Erken gebelik ve bebek ölümlerindeyse üst sıralarda. Neredeyse bütün milletler on yılda bir ortalama boylarını iki buçuk santim kadar artırdıkları halde ABD'de 1970'ten beri bir değişim yok. Bunun sonucunda, Kuzey Avrupalılar şu anda Amerikalılardan ortalama yedi-sekiz santim daha uzun. Nüfusun, bu istatistikleri etkileyemeyecek kadar küçük bir bölümünü oluşturan yeni göçmenlerle de açıklanabilecek bir şey değil bu. Hayat ortalaması konusunda da ABD dünyanın geri kalanına göre geride. Bu önemli sağlık indeksinde, Amerikalılar artık ilk yirmiye bile giremiyor.

Bunu nasıl açıklamalı? İlk akla gelen suçlu, sağlık hizmetlerinin özelleştirilmesi ve milyonlarca insanın sigortasız kalması. Ama sorun bundan daha derin olabilir. Dünya çapında, sosyoekonomik durumla sağlık arasındaki bağlantıya dair veri toplayan Britanyalı iktisatçı Richard Wilkinson, eşitsizliği suçluyor. Devasa alt sınıfıyla, ABD'deki gelir uçurumu, üçüncü dünya ülkelerini andırıyor. Amerikalıların en tepedeki %1'lik bölümü, en dipteki %40'lık bölümden daha fazla gelir elde ediyor. Avrupa ve Japonya'yla kıyaslandığında çok büyük bir uçurum bu. Wilkinson, büyük gelir farklılıklarının, sosyal dokuyu aşındırdığını iddia ediyor. Hınç duygusuna ve güven eksikliğine sebep oluyorlar; bu da hem zenginde hem yoksulda gerginlik yaratıyor. Hiç kimse böyle bir sistem içinde kendini rahat hissetmiyor. Bunun sonucunda dünyanın en zengin milleti, sağlık açısından en kötü sicillerden birine sahip.

Bir siyasi sistem hakkında ne düşünersek düşünelim, yurttaşlarının fiziksel refahını temin edemiyorsa bir sorunu var demektir. Yani tıpkı komünizmin, ideolojiyle insan davranışı arasındaki uyumsuzluk yüzünden çökmesi gibi, su katılmamış kapitalizm de, belli bir azınlığın maddi refahını korurken geri kalanları görmezden geldiği için sürdürülemez olabilir. Hayatı katlanılır kılan temel dayanışmayı inkâr eder. Bunu yapmakla, evrimin uzun tarihindeki eşitlikçiliğe karşı çıkar ki o eşitlikçilik, doğamızdaki işbirliği özelliğiyle ilintilidir. Primat deneyleri, kazanımların bütün katılımcılar arasında paylaşılmaması halinde işbirliğinin nasıl ortadan kalktığını göstermiştir; insan davranışı da muhtemelen aynı ilkeyi takip eder.

Hülasa, doğa kitabı hem liberalleri hem muhafazakârları, hem

hepimizin aynı gemide olduğuna inananları hem özçikarını kollamaya baş koyanları memnun edecek sayfalara sahiptir. Margaret Thatcher, sadece bir yanılsamadan ibaret olduğunu söyleyerek toplumu elinin tersiyle ittiğinde, hayli sosyal primatlar olan bizi tarif etmiyordu. On dokuzuncu yüzyıl Rus prensi Petr Kropotkin, hayat mücadelesinin ancak daha fazla işbirliğine yol açabileceğini söylerken, serbest rekabete ve onun uyarıcı etkilerine gözünü kapamıştı. Asıl çetin mesele, bu ikisi arasında doğru dengeyi bulmak.

Toplumlarımız, atalarımızın küçük ölçekli cemaatlerini olabildiğince taklit ettiklerinde, muhtemelen daha iyi işleyeceklerdir. Gittiğimiz her yerde yabancılarla burun buruna geldiğimiz, karanlık sokaklarda onlar tarafından tehdit edildiğimiz, otobüste yanlarına oturduğumuz, trafikte hareket çektiğimiz milyonluk şehirlerde yaşamak üzere evrimleşmediğimiz kesin. Birbirine bağlı cemaatlerde yaşayan bonobolar gibi bizim atalarımız da tanıdıkları ve her gün karşılaştıkları insanlarla çevriliydi. Toplumlarımızın bu haliyle de düzenli, üretken ve görece emniyetli olması kayda değer. Ama şehir planlamacıları, herkesin her çocuğun adını ve adresini bildiği eski hayat tarzına daha yakın planlar yapabilir, yapmalıdır da.

"Sosyal kapital" terimi toplum güvenliğine ve öngörülebilir bir ortam ile yoğun bir sosyal ağın verdiği emniyet hissine işaret eder. Chicago, New York, Londra ve Paris gibi şehirlerdeki eski mahalleler böylesi bir sosyal kapital üretir ama sadece insanların yaşayacağı, çalışacağı, alışveriş edeceği ve okula gideceği şekilde tasarlandıkları için. Bu şekilde insanlar birbirini tanımaya ve belli değerleri paylaşmaya başlar. Akşamleyin evine dönen genç bir kadın, emniyetli sokaklara önem veren öyle çok mahalle sakiniyle çevrili olacaktır ki korunduğunu hissedecektir. Dile getirilmeyen bir komşu kollamasıyla çevrili olacaktır. İnsani ihtiyaçları karşılayan yerlerin ayrılması yönündeki modern trend bu geleneği bozar, bizi belli bir yerde yaşamaya, başka bir yerde alışveriş etmeye, başka bir yerde çalışmaya zorlar. Cemaat kurmak açısından bir felakettir, bütün bu insanları oradan oraya taşımak için harcanan benzin, zaman kaybı ve gerginlik de cabası.

Edward Wilson'ın deyimiyle, biyoloji bize "tasmayı takmıştır" ve her kim isek, ancak onun yakınlarında dolaşmamıza izin verir. Hayatımızı istediğimiz şekilde düzenleyebiliriz ama ne kadar iyi

yaşayacağımız, o hayatın insan temayüllerine ne kadar uyumlu olduğuna bağlıdır.

1990'larda, İsrail'deki bir kibbutzda gittiğimde, genç bir çiftle beş çayı içerken çok canlı bir örneğine rastlamıştım bunun. İkisi de yakınlardaki bir kibbutzda, çocukların kooperatifte başka çocuklarla birlikte büyümesi için ailelerinden ayrıldığı zamanlarda yetişmişlerdi. Bu uygulamanın artık bırakıldığını, çocukların okuldan sonra, geceleri aileleriyle kalmasına izin verildiğini anlattılar bana. Bu değişikliğin herkesi rahatlattığını çünkü küçük çocukların insanın yanında olmasının "iyi geldiğini" söylediler.

E tabii! Kibbutz, tasmanın sınırlarını hissetmişti. Biz insanların neyi yapıp neyi yapamayacağına dair kehanetlerde bulunmaktan çekinirim ama anne-çocuk bağı, memeli biyolojisinin en derinine nüfuz ettiği için adeta kutsaldır. Nasıl bir toplum inşa edeceğimize ve dünya çapında insan haklarını nasıl tesis edeceğimize karar verirken biz de benzer sınırlarla karşılaşırız. Milyonlarca yıl küçük cemaatlerde yaşayarak şekillenmiş bir insan psikolojisine mahkûmuz, bu yüzden de etrafımızdaki dünyayı, bu psikolojinin tanıyabileceği bir biçimde şekillendirme ihtiyacı duyuyoruz. Diğer kıtalar-daki insanları kendi parçamız olarak görmeyi başarabilirsek, onları kendi yakınlık ve empati muhitimize çekebilirsek, doğamıza karşı çıkmak yerine onun üzerine bir şeyler katıyor oluruz.

2004'te, İsrail Adalet Bakanı düşmana sempati duyarak büyük tepki almıştı. Yosef Lapid, İsrail ordusunun, Mısır sınırındaki binlerce Filistinlinin evini yıkma planlarını sorgulamıştı. Akşam haberlerinde gördükleri ona dokunmuştu. "Evinin yıkıntıları arasında emekleyerek, yer karoları altında ilaçlarını arayan yaşlı kadını televizyonda gördüğümde 'Benim ninem olsa ne derdim?' diye düşündüm." Lapid'in ninesi Holokost kurbanıydı. Milletinin şahinleri bu hisleri duymaktan memnun kalmamışlardı elbette ve bu hislere mesafe kazanmak için ellerinden geleni yapmışlardı. Bu olay, basit bir hissin, birinin "kendi grubum" tanımını nasıl genişletebileceğini gösteriyor. Lapid aniden, Filistinlilerin de kendi endişe alanında olduğunu fark etmişti. Empati, insan repertuarında bizi yabancı düşmanlığı lanetinden kurtarabilecek tek silahtır.

Ancak empati kırılgandır. Yakın akrabalarımızda, kendi cemaatleri içindeki olaylarla, mesela bir yavrunun müşkül durumda kal-

masıyla devreye girer, ama dışarılıkların, başka tür mensuplarının, mesela avın karşısında devreden çıkar. Bir şempanzenin, beynini yemek için bir maymunun kafatasını ağaca vura vura kırması, maymun empatisinin pek de matah bir şey olmadığını gösterir. Bonobolar o kadar gaddar değildir ama onlarda da empatinin ifade edilmeden önce pek çok filtreden geçmesi gerekir. Genelde filtreler empatiye engel olur çünkü hiçbir maymun, yaşayan bütün canlılar için sürekli merhamet duymayı kaldıramaz. Aynı şey insanlar için de geçerlidir. Evrimsel tasarımı, dışarılıklarla özdeşleşmemizi zorlaştırır. Düşmanlarımızdan nefret edecek, tanımadığımız insanların ihtiyaçlarını görmezden gelecek, bize benzemeyenlere güvenmeyecek şekilde tasarlanmışız. Kendi cemaatlerimiz içinde işbirliğine çok önem versek de yabancılar karşısında adeta başka bir hayvana dönüşüyoruz.

Winston Churchill, cesur bir savaşçı-siyasetçi olarak nam salmadan çok önce, böylesi tavırları şöyle özetlemişti, "İnsan ırkının hikâyesi Savaştır. Kısa ve istikrarsız aralar hariç, dünyada asla barış olmamıştır; tarih başlamadan önce de ölümcül mücadeleler yaygın ve sonsuzdu." Bunun büyük bir abartı olduğunu gördük. Kimse savaşçı potansiyelimizi inkâr etmiyor ama Churchill'in yanlış şeye ara dediği kesin. Günümüz avcı toplayıcı grupları, çoğunlukla barış içinde birlikte yaşıyorlar. Geniş boş alanların ve görece daha az rekabetin olduğu bir dönemde yaşamış atalarımız için daha da geçerliydi bu muhtemelen. Gruplar arasındaki uzun uyum dönemleri, kısa çatışma aralarıyla kesilmiş olmalı.

Koşullar değişmiş –barışın korunması o zamana göre zorlaşmış– olsa da, ortak faydaya dayalı grup içi ilişkilere imkân veren zihniyete geri dönmek, savaşçı yanımızı vurgulamaktan daha az zorlama gerektiriyor olabilir. Neticede, diğer gruplarla yaptığımız savaşlar kadar, iyi geçinmemizin de uzun bir tarihi var. İçimizde, hem gruplararası dostça ilişkileri dışlayan şempanze tarafı, hem de sınırın ötesinde cinsel kaynaşma ve tımarla izin veren bonobo tarafı var.

İçimizdeki Hangi Maymun?

Bir röportajda, Helena Bonham Carter'a *Maymunlar Gezegeni*'ndeki Ari rolüne nasıl hazırlandığı sorulduğunda, sadece içindeki maymunla temasa geçtiğini söylemiş. O ve diğer oyuncular, maymun duruşlarını ve hareketlerini öğrenmek için maymun akademisi denen bir yere gitmişler, ama ufak tefek Bonham Carter bir şempanzeyi oynamış olsa da bence onun kendi içinde bulduğu şey duyarlı bir bonoboydu.

Bu iki maymun türü arasındaki tezat, bana psikologların HÇ ve HA kişilikler arasında yaptığı ayrımı hatırlatır. HÇ "hiyerarşi-çoğaltıcı"nın kısaltması, kanuna ve düzene, herkesi yerinde tutmak için sertlik kullanılması gerektiğine inanan kişilikler için kullanılıyor. Öte taraftan HA "hiyerarşi-azaltıcı"nın kısaltması ve oyun alanında eşitliği tesis etmeye çalışan kişilik manasına geliyor. Asıl sorun hangi eğilimin daha arzulandır olduğu değil çünkü ancak ikisi bir arada olduğunda bildiğimiz şekliyle insan toplumunu yaratıyorlar. Toplumlarımız bu iki tipi dengeliyor; ya ceza mahkemeleri gibi daha HÇ kurumlar ya da sivil hak hareketleri ve fakirlere yardım kuruluşları gibi daha HA kurumlar tesis ediyorlar.

Herkes bu tiplerden ya birine ya diğerine eğilimli, hatta bütün bir türü bile böyle sınıflandırabiliriz, şempanzeler daha HÇ, bonobolar daha HA. Acaba biz bu iki maymunun melezi gibi mi davranıyoruz? Gerçek melezlerin davranışı hakkında fazla bir şey bilmiyoruz ama biyolojik olarak mümkün ve böyle melezler mevcut. Kendine saygısı olan hiçbir hayvanat bahçesi, soyu tehlikede olan iki primatı çapraz üretmez ama gösterilerinde tuhaf sesli maymunları kullanan küçük bir gezici Fransız sirk varmış. Bu maymunların şempanze olduğu düşünülüyordu ama uzman bir kulak için bağırışları bonobolar kadar tizdi. Sonradan anlaşıldı ki, sirk uzun zaman önce farkına varmadan Congo adında bir erkek bonobo edinmiş. Hayvan terbiyecisi çok geçmeden erkeğin doymak bilmez cinsel dürtüsünün farkına varmış ve iyi bir gösteri sunduğunda, sirk in hepsi şempanze olan dişi maymunlarıyla cinsel ilişkide bulunmasına izin vererek bunu sömürmüş. Bunun sonucunda ortaya çıkan melezler –belki "bonanze" ya da "şempobo" denebilir– çok daha

kolay dik yürüyor ve uysallıkları, duyarlılıklarıyla herkesi şaşırtıyorlarmış.

Belki de bu melezlerle çok şey paylaşıyoruz. İçimizde bir değil iki maymun barındırmak gibi bir şansımız var; kendimize dair, son yirmi beş yıldır biyolojinin bize sunduğu imgeden çok daha karmaşığını inşa etmemize imkân sağlıyorlar. Tümüyle bencil ve kötü olduğumuz, ahlakımızın bir yanılsama olduğu görüşü, değiştirilmeye muhtaç. Benim de savunduğum gibi temelde maymunsak ya da en azından, her biyoloğun savunduğu gibi maymun soyundan gelmişsek, en bayağısından en asiline bir eğilimler bütünüyle doğuyoruz. Ahlakımız, hayal gücümüzün bir ürünü olmak şöyle dursun, rekabetçi ve saldırgan tarafımızı şekillendirmiş olan aynı seçme sürecinin bir ürünü.

Darvinci bakışa gücünü veren şey, başarısız genotiplerin elenmesi yoluyla böyle bir mahlukun ortaya çıkmış olabileceği iddiasıdır. Bu süreci, ürünleriyle karıştırmaktan –Beethoven hatasından– uzak durabilirsek dünya üzerinde yürümüş, en iç çatışmalı hayvanı görürüz. Hem çevresini hem de kendi türünü inanılmaz bir biçimde yok edebilen, yine de engin bir empati sahibi ve şimdiye kadar hiç görülmemiş ölçüde sevmeyi bilen bir hayvan. Bu hayvan bütün diğerlerine baskın çıkmışsa, aynaya dürüstçe bakması ve hem karşısında duran can düşmanını, hem de daha iyi bir dünya inşa etmek için yardıma hazır baş müttefikini tanıması çok önemlidir.

—

1. Ailedeki Maymunlar

- Ardrey, R. (1961) *African Genesis: A Personal Investigation into the Animal Origins and Nature of Man*, New York: Simon & Schuster.
- Baron-Cohen, S. (2003) *The Essential Difference: The Truth About the Male and Female Brain*, New York: Basic Books.
- Cartmill, M. (1993) *A View to a Death in the Morning: Hunting and Nature Through History*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Cohen, S., Doyle, W. J., Skoner, D. P., Rabin, B. S. ve Gwaltney, J. M. (1997) "Social Ties and Susceptibility to the Common Cold", *Journal of the American Medical Association* 277: 1940-1944.
- Coolidge, H. J. (1933) "*Pan Paniscus*: Pygmy Chimpanzee from South of the Congo River", *American Journal of Physical Anthropology* 18: 1-57.
- (1984) "Historical Remarks Bearing on the Discovery of *Pan Paniscus*", *The Pygmy Chimpanzee* içinde, Susman, R. L. (haz.), s. ix-xiii. New York: Plenum.
- Darwin, C. (1967 [1859]) *On the Origin of Species by Means of Natural Selection or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life*. Londra: John Murray; Türkçesi: *Türlerin Kökeni*, çev. Öner Ünal, Ankara: Sol, 1996.
- (1981 [1871]) *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*. Princeton, NJ: Princeton University Press; Türkçesi: *İnsanın Türeyişi*, çev. Öner Ünal, Ankara: Sol, 2002.
- Dawkins, R. (1976) *The Selfish Gene*, Oxford: Oxford University Press; Türkçesi: *Gen Bencildir*, çev. Asuman Müftüoğlu, Ankara: TÜBİTAK, 2004.
- de Waal, F. B. M. (1980) "Aap Geeft Aapje de Fles", *De Levende Natuur* 82(2): 45-53.
- (1996) *Good Natured: The Origins of Right and Wrong in Humans and Other Animals*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- (1997) *Bonobo: The Forgotten Ape*, Frans Lanting'in fotoğraflarıyla. Berkeley, CA: University of California Press.
- Ghiselin, M. (1974) *The Economy of Nature and the Evolution of Sex*, Berkeley, CA: University of California Press.
- Goodall, J. (1979) "Life and Death at Gombe", *National Geographic* 155(5): 592-621.
- (1986) *The Chimpanzees of Gombe: Patterns of Behaviour*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

- (1999) *Reason for Hope*. New York: Warner; Türkçesi: *Umudun Kaynağı*, çev. Gürol Koca, İstanbul: Galata, 2003.
- Greene, J. ve Hajdt, J. (2002) "How (and Where) Does Moral Judgement Work?" *Trends in Cognitive Sciences* 16: 517-23.
- Hoffman, M. L. (1978) "Sex Differences in Empathy and Related Behaviours", *Psychological Bulletin* 84: 712-22.
- Kano, T. (1992) *The Last Ape: Pygmy Chimpanzee Behaviour and Ecology*, Stanford, CA: Stanford University Press.
- Kohler, W. (1959 [1925]) *Mentality of Apes*, 2. basım, New York: Vintage.
- Menzel, C. R. (1999) "Unprompted Recall and Reporting of Hidden Objects by a Chimpanzee (*Pan Troglodytes*) After Extended Delays", *Journal of Comparative Psychology* 113: 426-34.
- Montagu, A., (haz., 1968) *Man and Aggression*, Londra: Oxford University Press.
- Morris, D. (1967) *The Naked Ape*, New York: McGraw-Hill; Türkçesi: *Çıplak Maymun*, çev. Nuran Yavuz, İstanbul: İnkılâp, 1990.
- Nakamichi, M. (1998) "Stick Throwing by Gorillas at the San Diego Wild Animal Park", *Folia primatologica* 69: 291-95.
- Nesse, R. M. (2001) "Natural Selection and the Capacity for Subjective Commitment." *Evolution and the Capacity for Commitment* içinde, Nesse, R. M. (haz.), s. 1-44. New York: Russell Sage.
- Nishida, T. (1968) "The Social Group of Wild Chimpanzees in the Mahali Mountains", *Primates* 9: 167-224.
- Parr, L. A. ve de Waal, F. B. M. (1999) "Visual Kin Recognition in Chimpanzees", *Nature* 399: 647-8.
- Patterson, T. (1979) "The Behaviour of a Group of Captive Pygmy Chimpanzees (*Pan Paniscus*)", *Primates* 20: 341-54.
- Ridley, M. (1996) *The Origins of Virtue*, Londra: Viking.
- (2002) *The Cooperative Gene*, New York: Free Press.
- Schwab, K. (24 Şubat 2003) "Capitalism Must Develop More of a Conscience", *Newsweek*.
- Smith, A. (1937 [1759]) *A Theory of Moral Sentiments*, New York: Modern Library.
- Sober, E. ve Wilson, D. S. (1998) *Unto Others: The Evolution and Psychology of Unselfish Behaviour*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Taylor, S. (2002) *The Tending Instinct*, New York: Times Books.
- Tratz, E. P., and Heck, H. (1954) "Der Afrikanische Anthropeide 'Bonobo,' eine Neue Menschenaffengattung." *Saugetierkundliche Mitteilungen* 2: 97-101.
- Wildman, D. E., Uddin, M., Liu, G., Grossman, L. I. ve Goodman, M. (2003) "Implications of Natural Selection in Shaping 99.4% Nonsyncymous DNA Identity Between Humans and Chimpanzees: Enlarging Genus Homo", *Proceedings of the National Academy of Sciences* 100: 7181-88.
- Williams, G. C. (1988) Reply to comments on "Huxley's Evolution and Ethics in Sociobiological Perspective", *Zygon* 23: 437-8.
- Wilson, E. O. (1978) *On Human Nature*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Wrangham, R. W., and Peterson, D. (1996) *Demonic Males: Apes and the Evolution of Male Aggression*, Boston: Houghton Mifflin.

- Wright, R. (1994) *The Moral Animal: The New Science of Evolutionary Psychology*, New York: Pantheon.
- Yerkes, R. M. (1925) *Almost Human*, New York: Century.
- Zihlman, A. L. (1984) "Body Build and Tissue Composition in *Pan Pansicus* and *Pan Troglodytes*, with Comparisons to Other Hominoids", *The Pygmy Chimpanzee* içinde, Susman, R. L. (haz.), s. 179-200. New York: Plenum.
- Zihlman, A. L., Cronin, J. E., Cramer, D. L. ve Sanich, V. M. (1978) "Pygmy Chimpanzee as a Possible Prototype for the Common Ancestor of Humans, Chimpanzees, and Gorillas", *Nature* 275: 744-6.

2. İktidar

- Adang, O. (1999) *De Maclitigate Chimpansee van Nederland: Leven en Dood in een Mensapengemeenschap*, Amsterdam: Nieuwezijds.
- Boehm, C. (1993) "Egalitarian Behaviour and Reverse Dominance Hierarchy", *Current Anthropology* 34: 227-54.
- (1994) "Pacifying Interventions at Arnhem Zoo and Gombe", *Chimpanzee Cultures* içinde, Wrangham, R. W., McGrew, W. C., de Waal, F. B. M. ve Heltne, P. (haz.), s. 211-26, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- (1999) *Hierarchy in the Forest: The Evolution of Egalitarian Behaviour*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- de Waal, F. B. M. (1984) "Sex-Differences in the Formation of Coalitions Among Chimpanzees", *Ethology & Sociobiology* 5: 239-55.
- (1994) "The Chimpanzee's Adaptive Potential: A Comparison of Social Life Under Captive and Wild Conditions", *Chimpanzee Cultures*, Wrangham, R. W., McGrew, W. C., de Waal, F. B. M. ve Heltne, P. (haz.), s. 243-60, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- (1997) *Bonobo: The Forgotten Ape*, Frans Lanting'in fotoğraflarıyla, Berkeley, CA: University of California Press.
- (1998 [1982]) *Chimpanzee Politics: Power and Sex Among Apes*, gözden geçirilmiş baskı, Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- de Waal, F. B. M. ve L. M. Luttrell, (1988) "Mechanisms of Social Reciprocity in Three Primate Species: Symmetrical Relationship Characteristics or Cognition?" *Ethology & Sociobiology* 9: 101-18.
- (1989) "Toward a Comparative Socioecology of the Genus *Macaca*: Different Dominance Styles in Rhesus and Stumptail Monkeys." *American Journal of Primatology* 19: 83-109.
- Doran, D. M., Jungers, W. L., Sugiyama, Y., Fleagle, J. G. ve Heesy, C. P. (2002) "Multivariate and Phylogenetic Approaches to Understanding Chimpanzee and Bonobo Behavioural Diversity", *Behavioural Diversity in Chimpanzees and Bonobos* içinde, Bocsch, C., Hohmann, G. ve Marchant, L. F. (haz.), s. 14-34, Cambridge: Cambridge University Press.
- Dowd, M. (10 Nisan 2002) "The Baby Bust", *The New York Times*.
- Furuichi, T. (1989) "Social Interactions and the Life History of Female *Pan Pansicus* in Wamba, Zaire", *International Journal of Primatology* 10: 173-97.
- (1992) "Dominance Status of Wild Bonobos at Wamba, Zaire", XIVth

- Congress of the International Primatological Society, Strasbourg, France.
- (1997) "Agonistic Interactions and Matrifocal Dominance Rank of Wild Bonobos at Wamba", *International Journal of Primatology* 18: 855-75.
- Gamson, W. (1961) "A Theory of Coalition Formation", *American Sociological Review* 26: 373-82.
- Goodall, J. (1992) "Unusual Violence in the Overthrow of an Alpha Male Chimpanzee at Gombe", *Topics in Primatology, cilt 1, Human Origins* içinde, Nishida, T., McGrew, W. C., Marler, P., Pickford, M. ve de Waal, F. B. M. (haz.), s. 131-42. University of Tokyo Press, Tokyo.
- Grady, M. F. ve McGuire, M. T. (1999) "The Nature of Constitutions." *Journal of Bioeconomics* 1: 227-40.
- Gregory, S. W. ve Webster, S. (1996) "A Nonverbal Signal in Voices of Interview Partners Effectively Predicts Communication Accommodation and Social Status Perceptions", *Journal of Personality and Social Psychology* 70: 1231-40.
- Gregory, S. W. ve Gallagher, T. J. (2002) "Spectral Analysis of Candidates' Nonverbal Vocal Communication: Predicting U. S. Presidential Election Outcomes", *Social Psychology Quarterly* 65: 298-308.
- Hobbes, T. (1991 [1651]) *Leviathan*, Cambridge: Cambridge University Press; Türkçesi: *Leviathan*, çev. Semih Lim, İstanbul: YKY, 2007.
- Hohmann, G. ve Fruth, B. (1996) "Food Sharing and Status in Unprovisioned Bonobos", *Food and the Status Quest* içinde, Wiessner, P. ve Schiefenhovel, W. (haz.), s. 47-67. Providence, RI: Berghahn.
- Kano, T. (1996) "Male Rank Order and Copulation Rate in a Unit-Group of Bonobos at Wamba, Zaire", *Great Ape Societies* içinde, McGrew, W. C., Marchant, L. F. ve Nishida, T. (haz.), s. 135-45. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kano, T. (1998) Comments on C. B. Stanford, *Current Anthropology* 39: 410-11.
- Kawanaka, K. (1984) "Association, Ranging, and the Social Unit in Chimpanzees of the Mahale Mountains, Tanzania", *International Journal of Primatology* 5: 411-34.
- Konner, M. (2002) "Some Obstacles to Altruism", *Altruistic Love: Science, Philosophy, and Religion in Dialogue*, Post, S. G. ve diğ. (haz.), s. 192-211, Oxford: Oxford University Press.
- Lee, P. C. (1997) "The Meanings of Weaning: Growth, Lactation and Life History", *Evolutionary Anthropology* 5: 87-96.
- Lee, R. B. (1979) *The !Kung San: Men, Women, and Work in a Foraging Society*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mulder, M. (1979) *Omgaan met Macht*, Amsterdam: Elsevier.
- Nishida, T. (1983) "Alpha Status and Agonistic Alliances in Wild Chimpanzees", *Primates* 24: 318-36.
- Nishida, T. ve Hosaka, K. (1996) "Coalition Strategies Among Adult Male Chimpanzees of the Mahale Mountains, Tanzania", *Great Ape Societies*, McGrew, W. C., Marchant, L. F. ve Nishida, T. (haz.), s. 114-34. Cambridge: Cambridge University Press.
- Parish, A. R. (1993) "Sex and Food Control in the 'Uncommon Chimpanzee': How Bonobo Females Overcome a Phylogenetic Legacy of Male Dominan-

ce", *Ethology & Sociobiology* 15: 157-79.

- Parish, A. R. ve de Waal, F. B. M. (2000) "The Other 'Closest Living Relative': How Bonobos Challenge Traditional Assumptions About Males, Dominance, Intra-and Inter-Sexual Interactions, and Hominid Evolution", *Evolutionary Perspectives on Human Reproductive Behaviour*, LeCroy, D. ve Moller, P. (haz.), s. 97-103, *Annals of the New York Academy of Sciences* 907.
- Riss, D. ve Goodall, J. (1977) "The Recent Rise to the Alpha-Rank in a Population of Free-Ranging Chimpanzees", *Folia primatologica* 27: 134-51.
- Roy, R. ve Benenson, J. F. (2002) "Sex and Contextual Effects on Children's Use of Interference Competition", *Developmental Psychology* 38: 306-12.
- Sacks, O. (1985) *The Man who Mistook His Wife for a Hat*, Londra: Picador; Türkçesi: *Karısını Şapka Sanan Adam*, çev. Çiğdem Çalkılıç, İstanbul: YKY, 2007.
- Sapolsky, R. M. (1994) *Why Zebras Don't Get Ulcers*, New York: Freeman.
- Schama, S. (1987) *The Embarrassment of Riches: An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age*, New York: Knopf.
- Schjelderup-Ebbe, T. (1922) "Beirrage zur Sozialpsychologie des Haushuhns", *Zeitschrift für Psychologie* 88: 225-52.
- Sherif, M. (1966) *In Common Predicament: Social Psychology of Intergroup Conflict and Cooperation*, Boston: Houghton Mifflin.
- Stanford, C. B. (1998) "The Social Behaviour of Chimpanzees and Bonobos", *Current Anthropology* 39: 399-407.
- Strier, K. B. (1992) "Causes and Consequences of Nonaggression in the Woolly Spider Monkey, or Muriqui", *Aggression and Peacefulness in Huans and Other Primates* içinde, Silverberg, J. ve Gray, J. P. (haz.), s. 100-16, New York: Oxford University Press.
- Thierry, B. (1986) "A Comparative Study of Aggression and Response to Aggression in Three Species of Macaque", *Primate Ontogeny, Cognition and Social Behaviour* içinde, Else, J. G. ve Lee, P. C. (haz.), s. 307-13, Cambridge: Cambridge University Press.
- van Elsacker, L., Vervaecke, H. ve Verheyen, R. F. (1995) "A Review of Terminology on Aggregation Patterns in Bonobos", *International Journal of Primatology* 16: 37-52.
- Vervaecke, H., de Vries, H. ve van Elsacker, L. (2000) "Dominance and its Behavioural Measures in a Captive Group of Bonobos", *International Journal of Primatology* 21: 47-68.
- Wiessner, P. (1996) "Leveling the Hunter: Constraints on the Status Quest in Foraging Societies", *Food and the Status Quest* içinde, Wiessner, P. ve Schiefelhövel, W. (haz.), s. 171-91, Providence, RI: Berghahn.
- Woodward, R. ve Bernstein, C. (1976) *The Final Days*, New York: Simon & Schuster.
- Zinnes, D. A. (1967) "An Analytical Study of the Balance of Power Theories", *Journal of Peace Research* 4: 270-88.

3. Cinsellik

- Alcock, J. (2001) *The Triumph of Sociobiology*, Oxford: Oxford University Press.
- Alexander, M. G. ve Fisher, T. D. (2003) "Truth and Consequences: Using the Bogus Pipeline to Examine Sex Differences in Self-Reported Sexuality", *Journal of Sex Research* 40: 27-35.
- Angier, N. (1999) *Woman: An Intimate Geography*, New York: Houghton Mifflin.
- Antilla, S. (2003) *Tales from the Boom-Boom Room: Women vs. Wall Street*, Princeton, NJ: Bloomberg Press.
- Arribas, A. (2003) *Petite Histoire du Baiser*, Paris: Nicolas Philise.
- Bagemihl, B. (1999) *Biological Exuberance: Animal Homosexuality and Natural Diversity*, New York: St. Martin's Press.
- Beckerman, S. ve Valentine, P. (2002) *Cultures of Multiple Fathers: The Theory and Practice of Partible Paternity in Lowland South America*, Gainesville, FL: University Press of Florida.
- Berezkei, T., Gyuris, T. ve Weisfeld, G. E. (2004) "Sexual Imprinting in Human Mate Choice", *Proceedings of the Royal Society of London* 271: 1129-34.
- Betzig, L. (1986) *Despotism and Differential Reproduction: A Darwinian View of History*, New York: Aldine de Gruyter.
- Boesch, C. ve Boesch, H. (1984) "Sex Differences in the Use of Natural Hammers by Wild Chimpanzees: A Preliminary Report", *Journal of Human Evolution* 13: 415-585.
- Bray, O. E., Kennelly, J. J. ve Guarino, J. L. (1975) "Fertility of Eggs Produced on Territories of Vasectomized Red-Winged Blackbirds", *Wilson Bulletin* 87: 187-195.
- Brown Travis, C., (haz.), (2003) *Evolution, Gender, and Rape*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Buss, D. M. (1989) "Sex Differences in Human Mate Preferences", *Behavioural and Brain Sciences* 12: 1-49.
- Cardoso, F. L. ve Werner, D. (2004) "Homosexuality." *Encyclopedia of Sex and Gender: Men and Women in the World's Cultures* içinde, Ember, C. R. ve Ember, M. (haz.), s. 204-15, New York: Kluwer.
- Dahl, J. F. (1986) "Cyclic Perineal Swelling During the Intermenstrual Intervals of Captive Female Pygmy Chimpanzees", *Journal of Human Evolution* 15: 369-85.
- Dahl, J. F., Nadler, R. D. ve Collins, D. C. (1991) "Monitoring the Ovarian Cycles of *Pan Troglodytes* and *Pan Paniscus*: A Comparative Approach", *American Journal of Primatology* 24: 195-209.
- Daly, M. ve Wilson, M. (1982) "Whom Are Newborn Babies Said to Resemble?" *Ethology & Sociobiology* 3: 69-78.
- (1988) *Homicide*, Hawthorne, NY: Aldine de Gruyter.
- de Waal, F. B. M. (1987) "Tension Regulation and Nonreproductive Functions of Sex Among Captive Bonobos", *National Geographic Research* 3: 318-35.

- (1995) "Sex as an Alternative to Aggression in the Bonobo", *Sexual Nature, Sexual Culture* içinde, Abramson, P. ve Pinkerton, S. (haz.), s. 37-56, Chicago: University of Chicago Press.
- (1998) Commentary on C. B. Stanford, *Current Anthropology* 39: 407-8.
- (2 Nisan 2000) "Survival of the Rapist", Review of *A Natural History of Rape* by R. Thornhill and C. T. Palmer, *New York Times Book Review*, s. 24-5.
- (2001) *The Ape and the Sushi Master*, New York: Basic Books.
- Deer, B. (9 Mart 1997) "Death of the Killer Ape", *The Sunday Times Magazine* (Londra), 9 Mart 1997.
- Diamond, M. (1990) "Selected Cross-Generational Sexual Behaviour in Traditional Hawai'i: A Sexological Ethnography" *Pedophilia: Biosocial Dimensions* içinde, Feierman, J. R. (haz.), s. 378-93. New York: Springer.
- Ehrlich, P. (2000) *Human Natures: Genes, Cultures and the Human Prospect*, Washington, D. C.: Island Press.
- Fisher, H. (1983) *The Sex Contract: The Evolution of Human Behaviour*, New York: Quill.
- Fossey, D. (1984) "Infanticide in Mountain Gorillas with Comparative Notes on Chimpanzees", *Infanticide* içinde, Hausfater, G. ve Hrdy, S. B. (haz.), s. 217-35, New York: Aldine de Gruyter.
- Foucault, M. (1978) *The History of Sexuality: An Introduction*, 1. cilt, New York: Vintage; Türkçesi: *Cinselliğin Tarihi*, çev. Hülya Uğur Tannöver, İstanbul: Ayrıntı, 2003.
- Fteese, J. ve Meland, S. (2002) "Seven Tenths Incorrect: Heterogeneity and Change in the Waist-to-Hip Ratios in Playboy Centerfold Models and Miss America Pageant Winners." *Journal of Sex Research* 39: 133-8.
- Freud, S. (1950 [1913]) *Totem and Taboo: Some Points of Agreement Between the Mental Lives of Savages and Neurotics*, New York: Norton; Türkçesi: *Totem ve Tabu*, çev. Kemal Sahir Sel, İstanbul: Sosyal, 1996.
- Friedman, D. M. (2001) *A Mind of its Own: A Cultural History of the Penis*, New York: Free Press.
- Furuichi, T. ve Hashimoto, C. (2002) "Why Female Bonobos Have a Lower Copulation Rate During Estrus Than Chimpanzees." *Behavioural Diversity in Chimpanzees and Bonobos* içinde, Boesch, C., Hohmann, G. ve Marchant, L. F. (haz.), s. 156-67, Cambridge: Cambridge University Press.
- Furuichi T., Idani, G., Ihobe, H., Kuroda, S., Kitamura, K., Mori, A., Enomoto, T., Okayasu, N., Hashimoto, C. ve Kano, T. (1998) "Population Dynamics of Wild Bonobos at Wamba", *International Journal of Primatology* 19: 1029-43.
- Goldfoot, D. A., Westerborg-van Loon, H., Groeneveld, W. ve Slob, A. K. (1980) "Behavioural and Physiological Evidence of Sexual Climax in the Female Stump-tailed Macaque." *Science* 208: 1477-9.
- Gould, S. J. (1987) "Freudian Slip." *Natural History*, Nisan: 15-21.
- Harcourt, A. H. (1995) "Sexual Selection and Sperm Competition in Primates: What Are Male Genitalia Good For?" *Evolutionary Anthropology* 4: 121-9.
- Hashimoro, C. ve Furuichi, T. (1994) "Social Role and Development of Noncopulatory Sexual Behaviour of Wild Bonobos." *Chimpanzee Cultures* içinde,

- Wrangham, R. W. ve diğ. (haz.), s. 155-68, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hawkes, K., O'Connell, J. F., Blurron-Jones, N. G., Alvarez, H. ve Charnov, E. L. (1998) "Grandmothering, Menopause, and the Evolution of Human Life Histories", *Proceedings of the National Academy of Sciences* 95: 1336-9.
- Hobbes, T. (1991 [1651]) *Leviathan*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hohmann, G. ve Fruth, B. (2002) "Dynamics in Social Organization of Bonobos (*Pan Paniscus*)", *Behavioural Diversity in Chimpanzees and Bonobos* içinde, Boesch, C., Hohmann, G. ve Marchant, L. F. (haz.), s. 138-50, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hrdy, S. B. (1979) "Infanticide Among Animals: A Review, Classification, and Examination of the Implications for the Reproductive Strategies of Females", *Ethology & Sociobiology* 1: 13-40.
- (1999) *Mother Nature: A History of Mothers, Infants, and Natural Selection*, New York: Pantheon.
- Hrdy, S. B. ve Whitren, P. L. (1987) "Patterning of Sexual Activity", *Primate Societies* içinde, Smuts, B. ve diğ. (haz.), s. 370-84, Chicago: University of Chicago Press.
- Hua, C. (2001) *A Society Without Fathers or Husbands: The Na of China*, New York: Zone Books.
- Jolly, A. (1999) *Lucy's Legacy: Sex and Intelligence in Human Evolution*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Kano, T. (1992) *The Last Ape: Pygmy Chimpanzee Behaviour and Ecology*, Stanford, CA: Stanford University Press.
- Kevles, B. (1986) *Females of the Species: Sex and Survival in the Animal Kingdom*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Kinsey, A. C., Pomeroy, W. B. ve Martin, C. E. (1948) *Sexual Behaviour and the Human Male*, Philadelphia: Saunders Company.
- Kuroda, S. (1982) *The Unknown Ape: The Pygmy Chimpanzee*, (In Japanese) Tokyo: Chikuma-Shobo.
- Laumann, E., Gagnon, J. H., Michael, R. T. ve Michaels, S. (1994) *The Social Organization of Sexuality: Sexual Practices in the United States*, Chicago: University of Chicago Press.
- Linden, E. (2002) *The Octopus and the Orangutan*, New York: Dutton.
- Lovejoy, C. O. (1981) "The Origin of Man", *Science* 211: 341-50.
- Malinowski, B. (1929) *The Sexual Life of Savages*, Londra: Lowe & Brydone; Türkçesi: *Vahşilerin Cinsel Yaşamı*, çev. Saadet Özkal, İstanbul: Kabalıcı, 1992.
- Marlowe, F. (2001) "Male Contribution to Diet and Female Reproductive Success Among Foragers", *Current Anthropology* 42: 755-60.
- McGrew, W. C. (1979) "Evolutionary Implications of Sex-Differences in Chimpanzee Predation and Tool-Use", *The Great Apes* içinde, Hamburg, D. A. ve McCown, E. R. (haz.), s. 440-63, Menlo Park, CA: Benjamin Cummings.
- Michael, R. T., Gagnon, J. H., Laumann, B. O. ve Kolata, C. (1994) *Sex in America: A Definitive Survey*, New York: Little, Brown.
- Møller, A. P. (1988) "Ejaculate Quality, Testes Size and Sperm Competition in Primates", *Journal of Human Evolution* 17: 479-88.

- Morris, D. (1967) *The Naked Ape*, New York: McGraw-Hill.
- Nishida, T. ve Kawanaka, K. (1985) "Within-Group Cannibalism by Adult Male Chimpanzees," *Primates* 26: 274-84.
- Palombit, R. A. (1999) "Infanticide and the Evolution of Pair Bonds in Nonhuman Primates", *Evolutionary Anthropology* 7: 117-29.
- Pankse, J. (1998) *Affective Neuroscience: The Foundations of Human and Animal Emotions*, New York: Oxford University Press.
- Port, M. ve Short, R. (1999) *Ever Since Adam and Eve: The Evolution of Human Sexuality*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Pusey, A. E. ve Packer, C. (1994) "Infanticide in Lions: Consequences and Counter-Strategies", *Infanticide and Parental Care* içinde, Parmigiani, S. ve vom Saal, F. (haz.), S. 277-99, Chur: Harwood Academic Publishers.
- Reno, P. L., Meindi, R. S., McCollum, M. A. ve Lovejoy, C. O. (2003) "Sexual Dimorphism in *Australopithecus Afarensis* Was Similar to That of Modern Humans", *Proceedings of the National Academy of Sciences* 100: 9404-9.
- Savage-Rumbaugh, S. ve Wilkerson, B. (1978) "Socio-Sexual Behaviour in *Pan Paniscus* and *Pan Troglodytes*: A Comparative Study", *Journal of Human Evolution* 7: 327-44.
- Short, R. V. (1979) "Sexual Selection and its Component Parts, Somatic and Genital Selection as Illustrated by Man and the Great Apes", *Advances in the Study of Behaviour* 9: 131-58.
- Simmons, L. W., Firman, R., Rhodes, G. ve Peters. M. (2004) "Human Sperm Competition: Testis Size, Sperm Production and Rates of Extrapair Copulations", *Animal Behaviour* 68: 297-302.
- Singh, D. (1993) "Adaptive Significance of Female Physical Attractiveness: Role of Waist-to-Hip Ratio", *Journal of Personality and Social Psychology* 65: 293-307.
- Small, M. F. (1995) *What's Love Got to Do with It?*, New York: Anchor Books.
- (2003) "How Many Fathers are Best for a Child?", *Discover* Nisan: 54-61.
- Smuts, B. B. (1995) "The Evolutionary Origins of Patriarchy", *Human Nature* 6: 1-32.
- Sommer, V. (1994) "Infanticide Among the Langurs of Jodhpur: Testing the Sexual Selection Hypothesis with a Long-Term Record", *Infanticide and Parental Care* içinde, Parmigiani, S. ve vom Saal, F. S. (haz.), s. 155-87, Chur: Harwood Academic Publishers.
- Stanford, C. B. (1999) *The Hunting Apes: Meat-eating and the Origins of Human Behaviour*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Sugiyama, Y. (1967) "Social Organization of Hanuman Langurs", *Social Communication Among Primates* içinde, Altmann, S. A. (haz.), s. 221-53, Chicago: The University of Chicago Press.
- Suzuki, A. (1971) "Carnivory and Cannibalism Observed Among Forest-Living Chimpanzees", *Journal of the Anthropological Society of Nippon* 79: 30-48.
- Symons, D. (1979) *The Evolution of Human Sexuality*, New York: Oxford University Press.
- Szalay, F. S. ve Costello, B. K. (1991) "Evolution of Permanent Estrus Displays in Hominids", *Journal of Human Evolution* 20: 439-64.
- Thompson-Handler, N. (1990) *The Pygmy Chimpanzee: Sociosexual Behaviour*,

- Reproductive Biology and Life History Patterns*, yayımlanmamış tez, New Haven, CT: Yale University.
- Thornhill, R. ve Palmer, C. T. (2000) *The Natural History of Rape: Biological Bases of Sexual Coercion*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Tratz, E. P. ve Heck, H. (1954) "Der Afrikanische Anthrope 'Bonobo,' eine Neue Menschenaffengattung", *Saugetierkundliche Mitteilungen* 2: 97-101.
- van Hooff, J. A. R. A. M. (2002) *De Mens, een Primate Net Zo "Eigenaardig" als de Andere Primaten*, Lahey: Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).
- van Schaik, C. P. ve Dunbar, R. I. M. (1990) "The Evolution of Monogamy in Large Primates: A New Hypothesis and Some Crucial Tests", *Behaviour* 115: 30-62.
- Vasey, P. L. (1995) "Homosexual Behaviour in Primates: A Review of Evidence and Theory", *International Journal of Primatology* 16: 173-204.
- Walker, A. (1998) *By the Light of My Father's Smile*, New York: Ballantine.
- Wolf, A. P. ve Durham, W. H. (2005) *Inbreeding, Incest, and the Incest Taboo*, Stanford, CA: Stanford University Press.
- Wrangham, R. W. (1993) "The Evolution of Sexuality in Chimpanzees and Bonobos", *Human Nature* 4: 47-79.
- Wright, C. (14-21 Kasım 2002) "Going Ape", www.bostonphoenix.com.
- Yerkes, R. M. (1941) "Conjugal Contrasts Among Chimpanzees", *Journal of Abnormal and Social Psychology* 36: 175-99.
- Zerjal, T. ve diğ. (2003) "The Genetic Legacy of the Mongols", *American Journal of Human Genetics* 72: 717-21.
- Zimmer, C. (2001) *Evolution: The Triumph of an Idea*, New York: Harper Collins.
- Zuk, M. (2002) *Sexual Selections: What We Can and Can't Learn About Sex from Animals*, Berkeley, CA: University of California Press.

4. Şiddet

- Atwood, M. E. (1989) *Cat's Eye*, New York: Doubleday; Türkçesi: *Kedi Gözü*, çev. Suna Güler, İstanbul: AFA, 1992.
- Aureli, F. (1997) "Post-Conflict Anxiety in Nonhuman Primates: The Mediating Role of Emotion in Conflict Resolution." *Aggressive Behaviour* 23: 315-28.
- Aureli, F. ve de Waal, F. B. M. (1997) "Inhibition of Social Behaviour in Chimpanzees Under High-Density Conditions", *American Journal of Primatology* 41: 213-28.
- (2000) *Natural Conflict Resolution*, Berkeley, CA: University of California Press.
- Aureli, F., Preston, S. D. ve de Waal, F. B. M. (1999) "Heart Rate Responses to Social Interactions in Free-Moving Rhesus Macaques (*Macaca Mulatta*): A Pilot Study", *Journal of Comparative Psychology* 113: 59-65.
- Bauman, J. (1926) "Observations of the Strength of the Chimpanzee and its Implications", *Journal of Mammalogy* 7: 1-9.
- Brewer, S. (1978) *The Forest Dwellers*, Londra: Collins.

- Butovskaya, M., Verbeek, P., Ljungberg, T. ve Lunardini, A. (2001) "A Multi Cultural View of Peacemaking Among Young Children", *Natural Conflict Resolution* içinde, Aureli, F. ve de Waal, F. B. M. (haz.), s. 243-58, Berkeley, CA: University of California Press.
- Calhoun, J. B. (1962) "Population Density and Social Pathology." *Scientific American* 206: 139-148.
- Cords, M. ve Thurnheer, S. (1993) "Reconciliation with Valuable Partners by Long- Tailed Macaques", *Ethology* 93: 315-25.
- de Waal, F. B. M. (1986) "Integration of Dominance and Social Bonding in Primates", *Quarterly Review of Biology* 61: 459-79.
- (1986) "Prügelknaben bei Primaten und eine Todliche Kampf in der Arnheimer Schimpansenkolonie", *Ablehnung, Meidung, Ausschluß. Multidisziplinäre Untersuchungen über die Kehrseite der Vergemeinschaftung* içinde, Gruter, M. ve Rehlinger, M. (haz.), s. 129-45, Berlin: Duncker & Humblot.
- (1989) *Peacemaking Among Primates*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- (1989) "The Myth of a Simple Relation Between Space and Aggression in Captive Primates", *Zoo Biology Supplement* 1: 141-8.
- (1997) *Bonobo: The Forgotten Ape*, Frans Lanting'in fotoğraflarıyla, Berkeley, CA: University of California Press.
- (2000) "Primates - A Natural Heritage of Conflict Resolution", *Science* 289: 586-90.
- (2001) *The Ape and the Sushi Master*, New York: Basic Books.
- de Waal, F. B. M. ve Johanowicz, D. L. (1993) "Modification of Reconciliation Behaviour Through Social Experience: An Experiment with Two Macaque Species", *Child Development* 64: 897-908.
- de Waal, F. B. M. ve van Roosmalen, A. (1979) "Reconciliation and Consolation Among Chimpanzees", *Behavioural Ecology & Sociobiology* 5: 55-66.
- Ember, C. R. (1978) "Myths About Hunter-Gatherers", *Ethnology* 27: 239-448.
- Ferguson, B. R. (2002) "The History of War: Fact vs. Fiction", *Must we Fight?* içinde, Ury, W. L. (haz.), s. 26-37, San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- (2003) "The Birth of War", *Natural History*, Temmuz/Ağustos: 28-34.
- Frye, D. P. (2001) "Conflict Management in Cross-Cultural Perspective", *Natural Conflict Resolution* içinde, Aureli, F. ve de Waal, F. B. M. (haz.), s. 334-51, Berkeley, CA: University of California Press.
- Gat, A. (1999) "The Pattern of Fighting in Simple, Small-Scale, Prestate Societies", *Journal of Anthropological Research* 55: 563-83.
- Gavin, M. (2004) "Primate vs. Primate", *BBC Wildlife*, January: 50-2.
- Goodall, J. (1986) *The Chimpanzees of Gombe: Patterns of Behaviour*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- (1999) *Reason for Hope*, New York: Warner.
- Haney, C., Banks, W. C. ve Zimbardo, P. G. (1973) "Interpersonal Dynamics in a Simulated Prison", *International Journal of Criminology and Penology* 1: 69-97.
- Hölldobler, B. ve Wilson, E. O. (1994) *Journey to the Ants*, Cambridge, MA: Belknap Press.
- Idani, G. (1990) "Relations Between Unit-Groups of Bonobos at Wamba: En-

- counters and Temporary Fusions", *African Study Monographs* 11: 153-86.
- Johnson, R. (1972) *Aggression in Man and Animals*, Philadelphia, PA: Saunders Company.
- Judge, P. G. ve de Waal, F. B. M. (1993) "Conflict Avoidance Among Rhesus Monkeys: Coping with Short-Term Crowding", *Animal Behaviour* 46: 221-32.
- Kamenya, S. (2002) "Human Baby Killed by Gombe Chimpanzee", *Pan Africa News* 9 (2): 26.
- Kano, T. (1992) *The Last Ape: Pygmy Chimpanzee Behaviour and Ecology*, Stanford, CA: Stanford University Press.
- Kayumbo, H. Y. (2002) "A Chimpanzee Attacks and Kills a Security Guard in Kigoma", *Pan Africa News* 9 (2): 11-2.
- Köhler, W. (1959 [1925]) *Mentality of Apes*, 2. baskı, New York: Vintage.
- Kutsukake, N. ve Castles, D. L. (2004) "Reconciliation and Post-Conflict Third-Party Affiliation Among Wild Chimpanzees in the Mahale Mountains, Tanzania", *Primates* 45: 157-65.
- Lagerspetz, K. M., Bjorkqvist, K. ve Peltonen, T. (1988) "Is Indirect Aggression Typical of Females?", *Aggressive Behaviour* 14: 403-14.
- Lever, J. (1976) "Sex Differences in the Games Children Play", *Social Problems* 23: 478-87.
- Lorenz, K. Z. (1966 [1963]) *On Aggression*, Londra: Methuen.
- Lux, K. (1990) *Adam Smith's Mistake*, Boston: Shambhala.
- Maestripieri, D., Schino, G., Aureli, F. ve Troisi, A. (1992) "A Modest Proposal: Displacement Activities as Indicators of Emotions in Primates", *Animal Behaviour* 44: 967-79.
- Murphy, D. E. ve Halbfinger, D. M. (16 Haziran 2002) "9/11 Aftermath Bridged Racial Divide, New Yorkers Say, Gingerly", *New York Times*, s. 21.
- Nishida, T., Hiraiwa-Hasegawa, M., Hasegawa, T. ve Takahata, Y. (1985) "Group Extinction and Female Transfer in Wild Chimpanzees in the Mahale Mountains National Park, Tanzania", *Zeitschrift für Tierpsychologie* 67: 274-85.
- Palagi, E., Paoli, T. ve Tarli, S. B. (2004) "Reconciliation and Consolation in Captive Bonobos (*Pan Paniscus*)", *American Journal of Primatology* 62: 15-30.
- Power, M. (1991) *The Egalitarians: Human and Chimpanzee*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Preuschoft, S., Wang, X., Aureli, F. ve de Waal, F. B. M. (2002) "Reconciliation in Captive Chimpanzees: A Reevaluation with Controlled Methods", *International Journal of Primatology* 23: 29-50.
- Rabbie, J. M. ve Horwitz, M. (1969) "The Arousal of Ingroup-Outgroup Bias by a Chance of Win or Loss", *Journal of Personality and Social Psychology* 69: 223-8.
- Robarchek, C. A. (1979) "Conflict, Emotion, and Abreaction: Resolution of Conflict Among the Semai Senoi", *Ethos* 7: 104-23.
- Rubin, L. B. (1985) *Just Friends*, New York: Harper and Row.
- Sapolsky, R. M. (1993) "Endocrinology *Alfresco*: Psychoendocrine Studies of Wild Baboons", *Recent Progress in Hormone Research* 48: 437-62.
- Sapolsky, R. M. ve Share, L. J. (2004) "A Pacific Culture Among Wild Baboons:

- Its Emergence and Transmission", *Public Library of Science Biology* 2: 534-41.
- Schneirla, T. C. (1944) "A Unique Case of Circular Milling in Ants, Considered in Relation to Trail Following and the General Problem of Orientation", *American Museum Novitates* 1253: 1-26.
- Stanford, C. B. (1999) *The Hunting Apes: Meat-Eating and the Origins of Human Behaviour*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Tannen, D. (1990) *You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation*, New York: Ballantine; Türkçesi: *Hiç Anlamıyorsun*, çev. Belkıs Çorakçı, İstanbul: Varlık, 2008.
- Taylor, S. (2002) *The Tending Instinct*, New York: Times Books.
- Verbeek, P. ve de Waal, F. B. M. (2001) "Peacemaking Among Preschool Children", *Journal of Peace Psychology* 7: 5-28.
- Verbeek, P., Hartup, W. W. ve Collins, W. A. (2000) "Conflict Management in Children and Adolescents", *Natural Conflict Resolution* içinde, Aureli, F. ve de Waal, F. B. M. (haz.), s. 34-53. Berkeley, CA: University of California Press.
- Weaver, A. ve de Waal, F. B. M. (2003) "The Mother-Offspring Relationship as a Template in Social Development: Reconciliation in Captive Brown Capuchins (*Cebus Apella*)", *Journal of Comparative Psychology* 117: 101-10.
- Wilson, M. L. ve Wrangham, R. W. (2003) "Intergroup Relations in Chimpanzees", *Annual Review of Anthropology* 32: 363-92.
- Wittig, R. M. ve Boesch, C. (2003) "'Decision-making' in Conflicts of Wild Chimpanzees (*Pan Troglodytes*): An Extension of the Relational Model", *Behavioural Ecology & Sociobiology* 54: 491-504.
- Wrangham, R. W. (1999) "Evolution of Coalitionary Killing", *Yearbook of Physical Anthropology* 42: 1-30.
- Wrangham, R. W. ve Peterson, D. (1996) *Demonic Males: Apes and the Evolution of Human Aggression*, Boston: Houghton Mifflin.

5. İyilik

- Anderson, J. R., Myowa-Yamakoshi, M. ve Matsuzawa, T. (2004) "Contagious Yawning in Chimpanzees", *Proceedings of the Royal Society of London, B (Suppl.)* 271: 468-70.
- Bischof-Kohler, D. (1988) "Über den Zusammenhang von Empathie und der Fähigkeit sich im Spiegel zu erkennen", *Schweizerische Zeitschrift für Psychologie* 47: 147-59.
- Boesch, C. (2003) "Complex Cooperation Among Tal Chimpanzees", *Animal Social Complexity* içinde, de Waal, F. B. M. ve Tyack, P. L. (haz.), s. 93-110. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bonnie, K. E. ve de Waal, F. B. M. (2004) "Primate Social Reciprocity and the Origin of Gratitude", *The Psychology of Gratitude* içinde, Emmons, R. A. ve McCullough, M. E. (haz.), s. 213-29, Oxford: Oxford University Press.
- Brosnan, S. F. ve de Waal, F. B. M. (2003) "Monkeys Reject Unequal Pay", *Nature* 425: 297-9.

- Caidwell, M. C. ve Caldwell, D. K. (1966) "Epimeletic (Care-Giving) Behaviour in Ceracea", *Whales, Dolphins, and Porpoises* içinde, Norris, K. S. (haz.), s. 755-89, Berkeley, CA: University of California Press.
- Church, R. M. (1959) "Emotional Reactions of Rats to the Pain of Others", *Journal of Comparative & Physiological Psychology* 52: 132-4.
- de Waal, F. B. M. (1989) "Food Sharing and Reciprocal Obligations Among Chimpanzees", *Journal of Human Evolution* 18: 433-59.
- (1996) *Good Natured: The Origins of Right and Wrong in Humans and Other Animals*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- (1997) "The Chimpanzee's Service Economy: Food for Grooming", *Evolution & Human Behaviour* 18: 375-86.
- (2000) "Attitudinal Reciprocity in Food Sharing Among Brown Capuchins", *Animal Behaviour* 60: 253-61.
- de Waal, F. B. M. ve Aureli, F. (1996) "Consolation, Reconciliation, and a Possible Cognitive Difference Between Macaque and Chimpanzee", *Reaching into Thought: The Minds of the Great Apes* içinde, Russon, A. E., Bard, K. A. ve Parker, S. T. (haz.) s. 80-110, Cambridge: Cambridge University Press.
- de Waal, F. B. M. ve Berger, M. L. (2000) "Payment for Labour in Monkeys", *Nature* 404: 563.
- de Waal, F. B. M. ve Luttrell, L. M. (1988) "Mechanisms of Social Reciprocity in Three Primate Species: Symmetrical Relationship Characteristics or Cognition?", *Ethology & Sociobiology* 9: 101-18.
- Dewsbury, D. A. (2003) "Conflicting Approaches: Operant Psychology Arrives at a Primate Laboratory", *The Behaviour Analyst* 26: 253-65.
- di Pellegrino, G., Fadiga, L., Fogassi, L., Gallese, V. ve Rizzolatti, G. (1992) "Understanding Motor Events: A Neurophysiological Study", *Experimental Brain Research* 91: 176-80.
- Dimberg, U., Thunberg, M. ve Elmehed, K. (2000) "Unconscious Facial Reactions to Emotional Facial Expressions", *Psychological Science* 11: 86-9.
- Fehr, E. ve Schmidt, K. M. (1999) "A Theory of Fairness, Competition, and Cooperation", *Quarterly Journal of Economics* 114: 817-68.
- Frank, R. H. (1988) *Passions Within Reason. The Strategic Role of the Emotions*, New York: Norton.
- Gallup, G. G. (1982) "Self-Awareness and the Emergence of Mind in Primates", *American Journal of Primatology* 2: 237-48.
- Gould, S. J. (1980) "So Cleverly Kind an Animal", *Ever Since Darwin* içinde, s. 260-7, Harmondsworth, UK: Penguin; Türkçesi: *Darwin ve Sonrası*, çev. Ceyhan Temürcü, Ankara: TÜBİTAK, 2000.
- Grammer, K. (1990) "Strangers Meet: Laughter and Nonverbal Signs of Interest in Ososite-Sex Encounters", *Journal of Nonverbal Behaviour* 14: 209-36.
- Greene, J. ve Haidt, J. (2002) "How (and Where) Does Moral Judgment Work?", *Trends in Cognitive Sciences* 16: 517-23.
- Haidt, J. (2001) "The Emotional Dog and Its Rational Tail: A Social Intuitionist Approach to Moral Judgment", *Psychological Review* 108: 814-34.
- Hare, B., Call, J. ve Tomasello, M. (2001) "Do Chimpanzees Know What Conspecifics Know?", *Animal Behaviour* 61: 139-51.
- Hatfield, E., Cacioto, J. T. ve Rapson, R. L. (1993) "Emotional Contagion", *Cur-*

rent *Directions in Psychological Science* 2: 96-9.

- Hume, D. (1985 [1739]) *A Treatise of Human Nature*. Harmondsworth, UK: Penguin; Türkçesi: *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea, 1997.
- Jacoby, S. (1983) *Wild Justice: The Evolution of Revenge*, New York: Harper and Row.
- Kuroshima, H., Fujita, K., Adachi, I., Iwata, K. ve Fuyuki, A. (2003) "A Capuchin Monkey (*Cebus Apella*) Recognizes When People Do and Do Not Know the Location of Food", *Animal Cognition* 6: 283-91.
- Ladygina-Kohts, N. N. (1935 [2001]) *Infant Chimpanzee and Human Child: A Classic 1935 Comparative Study of Ape Emotions and Intelligence*, de Waal, F. B. M. (haz.), New York: Oxford University Press.
- Lethmate, J. ve Dicker, G. (1973) "Untersuchungen zum Selbsterkennen im Spiegel bei Orang-Utans und einigen anderen Affenarten", *Zeitschrift für Tierpsychologie* 33: 248-69.
- Leuba, J. H. (1928) "Morality Among the Animals", *Harper's Monthly* 937: 97-103.
- Macintyre, A. (1999) *Dependent Rational Animals: Why Human Beings Need the Virtues*, Chicago: Open Court.
- Masserman, J., Wechkin, M. S. ve Terris, W. (1964) "Altruistic Behaviour in Rhesus Monkeys", *American Journal of Psychiatry* 121: 584-5.
- Mensiyüs (MÖ 372-289) *The Works of Mencius*, İng. çev. Gu Lu, Şanghay: Shangwu.
- Mendres, K. A. ve de Waal, F. B. M. (2000) "Capuchins Do Cooperate: The Advantage of an Intuitive Task", *Animal Behaviour* 60: 523-9.
- Nakayama, K. (2004) "Observing Conspecifics Scratching Induces a Contagion of Scratching in Japanese Monkeys (*Macaca Fuscata*)", *Journal of Comparative Psychology* 118: 20-4.
- Oakley, K. (1957) *Man the Tool-Maker*, Chicago: University of Chicago Press.
- O'Connell, S. M. (1995) "Empathy in Chimpanzees: Evidence for Theory of Mind?" *Primates* 36: 397-410.
- Payne, K. (1998) *Silent Thunder: In the Presence of Elephants*, New York: Penguin.
- Povinelli, D. J. ve Eddy, T. J. (1996) "What Young Chimpanzees Know About Seeing", *Monographs of the Society for Research in Child Development* 61: 1-151.
- Premack, D. ve Woodruff, G. (1978) "Does the Chimpanzee Have a Theory of Mind?", *Behavioural and Brain Sciences* 4: 515-26.
- Preston, S. D. ve de Waal, F. B. M. (2002) "Empathy: Its Ultimate and Proximate Bases", *Behavioural and Brain Sciences* 25: 1-72.
- Reiss, D., and Marino, L. (2001) "Mirror Self-Recognition in the Bottlenose Dolphin: A Case of Cognitive Convergence", *Proceedings of the National Academy of Sciences* 98: 5937-42.
- Rose, L. (1997) "Vertebrate Predation and Food-Sharing in Cebus and Pan", *International Journal of Primatology* 18: 727-65.
- Schuster, G. (5 Eylül 1996) "Kolosse mit sanfter Seele", *Stern* 37: 27.
- Simms, M. (1997) *Darwin's Orchestra*, New York: Henry Holt and Company.

- Smuts, B. B. (1985) *Sex and Friendship in Baboons*, New York: Aldine de Gruyter.
- Stanford, C. B. (2001) "The Ape's Gift: Meat-Eating, Meat-Sharing, and Human Evolution", *Tree of Origin* içinde, de Waal, F. B. M. (haz.), s. 95-117, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Surowiecki, J. (Ekim 2003) "The Coup de Grasso", *The New Yorker*.
- Tomasello, M. (1999) *The Cultural Origins of Human Cognition*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Trivers, R. L. (1971) "The Evolution of Reciprocal Altruism", *Quarterly Review of Biology* 46: 35-57.
- Turiel, E. (1983) *The Development of Social Knowledge: Morality and Convention*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Twain, M. (1976 [1894]) *The Tragedy of Pudd'nhead Wilson*, Cutchogue NY: Buccaneer Books.
- van Baaren, R. (2003) *Mimicry in Social Perspective*. Ridderkerk, Hollanda: Ridderprint.
- Watts, D. P., Colmenares, F. ve Arnold, K. (2000) "Redirection, Consolation, and Male Policing: How Targets of Aggression Interact with Bystanders", *Natural Conflict Resolution* içinde, Aureli, F. ve de Waal, F. B. M. (haz.), s. 281-301, Berkeley, CA: University of California Press.
- Weir, A. A. S., Chasell J. ve Kacelnik, A. (2002) "Shaping of Hooks in New Caledonian Crows", *Science* 297: 981.
- Westermarek, E. (1912 [1908]) *The Origin and Development of the Moral Ideas*, 1. cilt, 2. baskı, Londra: Macmillan.
- Zahn-Waxler, C., Hollenbeck, B. ve Radke-Yarrow, M. (1984) "The Origins of Empathy and Altruism", *Advances in Animal Welfare Science* içinde, Fox, M. W. ve Mickicy, L. D. (haz.), s. 21-39. Washington DC: Humane Society of the United States.
- Zahn-Waxler, C., Radke-Yarrow, M., Wagner E. ve Chapman M. (1992) "Development of Concern for Others", *Developmental Psychology* 28: 126-36.

6. İki Kutuplu Maymun

- Bilger, B. (Nisan 2004) "The Height Gap: Why Europeans Are Getting Taller and Taller – and Americans Aren't", *The New Yorker*.
- Blount, B. G. (1990) "Issues in Bonobo (*Pan Paniscus*) Sexual Behaviour", *American Anthropologist* 92: 702-14.
- Boesch, C. (1992) "New Elements of a Theory of Mind in Wild Chimpanzees", *Behavioural and Brain Sciences* 15: 149-50.
- Bonnie, K. E. ve de Waal, F. B. M. (yayımlanma aşamasında) "Affiliation Promotes the Transmission of a Social Custom: Handclasp Grooming Among Captive Chimpanzees", *Primates*.
- Churchill, W. S. (1991 [1932]) *Thoughts and Adventures*, New York: Norton.
- Cohen, A. (21 Eylül 2003) "What the Monkeys Can Teach Humans About Making America Fairer", *The New York Times*.
- Cole, J. (1998) *About Face*, Cambridge, MA: Bradford.

- de Waal, F. B. M. (1989) *Peacemaking Among Primates*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- (2002) "Evolutionary Psychology: The Wheat and the Chaff", *Current Directions in Psychological Science* 11(6): 187-91.
- de Waal, F. B. M. ve Seres, M. (1997) "Propagation of Handclasp Grooming Among Captive Chimpanzees", *American Journal of Primatology* 43: 339-46.
- de Waal, F. B. M., Uno, H., Luttrell, L. M., Meisner, L. F. ve Jeannotte, L.A. (1996) "Behavioural Retardation in a Macaque with Autosomal Trisomy and Aging Mother", *American Journal on Mental Retardation* 100: 378-90.
- Durham, W. H. (1991) *Coevolution: Genes, Culture, and Human Diversity*, Stanford, CA: Stanford University Press.
- Flack, J. C., Jeannotte, L. A. ve de Waal, F. B. M. (2004) "Play Signaling and the Perception of Social Rules by Juvenile Chimpanzees", *Journal of Comparative Psychology* 118: 149-59.
- Frank, R. H., Gilovich, T. ve Regan, D. T. (1993) "Does Studying Economics Inhibit Cooperation?", *Journal of Economic Perspectives* 7: 159-71.
- Fukuyama, F. (1999) *The Great Disruption: Human Nature and the Reconstitution of Social Order*, New York: Free Press.
- Galvani, A. P. ve Slatkin, M. (2003) "Evaluating Plague and Smallpox as Historical Selective Pressures for the CCR5-Δ32 HIV-Resistance Allele", *Proceedings of the National Academy of Sciences* 100 (25): 15276-9.
- Gould, S. J. (1977) *Ontogeny and Phylogeny*, Cambridge, MA: Belknap Press.
- Huizinga, J. (1972 [1950]) *Homo Ludens: A Study of the Play-Element in Culture*, Boston: Beacon Press; Türkçesi: *Homo Ludens*, çev. M. A. Kılıçbay, İstanbul: Ayrıntı, 1995.
- Kevies, D. J. (1995) *In the Name of Eugenics*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Lopez, B. H. (1978) *Of Wolves and Men*, New York: Scribner.
- Lorenz, K. Z. (1954) *Man Meets Dog*, Londra: Methuen.
- Malenky, R. K. ve Wrangham, R. W. (1994) "A Quantitative Comparison of Terrestrial Herbaceous Food Consumption by *Pan Paniscus* in the Lomako Forest, Zaire, and *Pan Troglodytes* in the Kibale Forest, Uganda", *American Journal of Primatology* 32: 1-12.
- Mech, L. D. (1988) *The Arctic Wolf Living with the Pack*, Stillwater, MN: Voyageur Press.
- Nakamura, M. (2002) "Grooming Hand-Clasp in the Mahale M Group Chimpanzees: Implications for Culture in Social Behaviours", *Behavioural Diversity in Chimpanzees and Bonobos* içinde, Boesch, C., Hohmann, G. ve Marchant, L. F. (haz.), s. 71-83, Cambridge: Cambridge University Press.
- Prince-Hughes, D. (2004) *Songs of the Gorilla Nation: My Journey Through Autism*, New York: Harmony.
- Schleidt, W. M. ve Shaker, M. D. (2003) "Co-Evolution of Humans and Canids", *Evolution & Cognition* 9: 57-72.
- Scott, S. ve Duncan, C. (2004) *Return of the Black Death: The World's Greatest Serial Killer*, New York: Wiley.
- Shea, B. T. (1983) "Pedomorphosis and Neotony in the Pygmy Chimpanzee",

Science 222: 521-2.

- Sidanius, J. ve Pratto, F. (1999) *Social Dominance: An Intergroup Theory of Social Hierarchy and Oppression*, New York: Cambridge University Press.
- Silk, J. B., Alberts, S. C. ve Altmann, J. (2003) "Social Bonds of Female Baboons Enhance Infant Survival", *Science* 302: 1231-4.
- Singer, P. (1999) *A Darwinian Left: Politics, Evolution, and Cooperation*, New Haven, CT: Yale University Press.
- Song, S. (19 Nisan 2004) "Too Posh to Push", *Time*: 59-60.
- Tooby, J. ve Cosmides, L. (1992) "The Psychological Foundations of Culture", *The Adapted Mind: Evolutionary Psychology and the Generation of Culture* içinde, Barkow, J., Cosmides, L. ve Tooby, J. (haz.), s. 19-136. New York: Oxford University Press.
- Vervaecke, H. (2002) *De Bonobo's: Schalkse Apen met Menselijke Trekjes*. Leuven, Belçika: Davidson.
- White, F. J. ve Wrangham, R. W. (1988) "Feeding Competition and Patch Size in the Chimpanzee Species *Pan Paniscus* and *P. Troglodytes*", *Behaviour* 105: 148-64.
- Wilkinson, R. (2001) *Mind the Gap*, New Haven, CT: Yale University Press.
- Wrangham, R. W. (1986) "Ecology and Social Relationships in Two Species of Chimpanzee", *Ecology and Social Evolution: Birds and Mammals* içinde, Rubenstein, D. I. ve Wrangham, R. W. (haz.), s. 353-78, Princeton, NJ: Princeton University Press.

- ABD, 229-30
- Adalet sistemleri, insan, ve duygu, 202-3
- Adaletsizlik, 220-21
- Aile içi üreme, 97, 121
- Aile yapısı, bonobo, 70-4
- Alet kullanımı, gorillerde, 23
- Alfa dişiler, 61, 69, 73
- Ayrıca bkz.* Dişiler
- Alfa erkekler, 73-4
- Ayrıca bkz.* Erkekler
- Almost Human*, Yerkes, 38
- Amerikalılar ve cinselliğe dair söylenenler, 95
- Amerikan medyası, medyada şiddet, 140-1
- Anasoyu, rhesus şebekleri ve, 162
- Anne odaklı toplum, erkekler, 72
- Anne-çocuk bağı, 143-4, 232
- Antropoidler, olarak maymunlar, 16
- Arabalucular, şempanze, 153-4
- Ardrey, Robert, 31, 33, 34, 109
- Ataerki, 111
- Atalar, insan, 136-7
- çevre baskısı, 109-11
- ve şiddet, 37
- Australopithecus*, 19, 31, 115
- Av:
- kapuçin şebeklerinde, 198-9
- şempanzelerde, 130
- Avcı toplayıcı grupları, 233
- Avrupa Birliği, 151
- Aydınlanmış özçıkır, 33
- Ayna nöronları, 172-3
- Aynadaki imge, tanınması, 158, 179, 180
- Bağışlama, 142
- Bağlantı kurma ihtiyacı, insanda, 17-8
- Barış, 137-47
- Barışçı hayvanlar, 87
- bonobolar, 40
- Baskın dişiler, 54-5
- bonobo, 69
- şempanze, 60-1
- Başkalarına yardım, hayvanlar ve, 166-7
- Bebeklerin evlat edinilmesi, maymunlar arasında, 35, 194-5
- Beden dili, 219
- hayvanlar ve, 65
- Beden taklidi, 171-3, 181
- Bedenler ve duygular, 184
- Beethoven hatası", 42, 235
- Bekâret kemerleri, 112
- Bencillik, insan doğası ve, 31-2
- Beslenme:
- Etobur, ve yiyeceğin paylaşılması, 190
- şempanzelerde, 130-1
- Beyin taraması, ahlaki ikilemler, 42
- Biliminsanları, 137-8, 170
- Bire karşı iki dinamiği, 50-2
- Bireycilik, 40-1, 146
- Biyoloji, siyasi ideoloji ve, 228-9
- "Biz ve onlar" düşüncesi, 133-4
- Boehm, Christopher, 79, 82
- Bonobolar, 14, 16-7, 26-7, 227
- aile yapısı, 70-4
- fiziksel özellikleri, 19
- keşfedilmesi, 19-20
- kişilik tipi
- sosyal yapıları, 27, 87, 124
- ve şempanzeler, kıyaslama, 39

bonobolarda homoseksüel davranış, 21-2

Bonobolarda panseksüellik, 100-2

Bölgecilik, 129

Brosnan, Sarah, 200

Bush, George W., 63, 75

Cadı avı, 158

Cinayet:

siyasi, 53

şempanzelerde, 132-3

Cinsel pazarlık, şempanzelerde, 118

Cinsellik, 187

güdüler, 167

iktidar siyaseti ve, 27-9

siyaseti, 88-126

şempanzeler arasında, 50-2

Cinsiyet farklılıkları, 115-6

bonobolarda, 21-2

çatışmalarda, 151-3

empatide, 17-8

gorillerde, 26

iktidar siyaseti ve, 56

saldırganlıkta, 147-9

şempanze hiyerarşilerinde, 60

Çatışma:

bonobolar arasında, 27

cinsiyet farkları, 151-3

çözümü, 140-7; bebeğin süten kesil-

mesi, 144; hakemlikle, 81

erkekler ve, 152

hiyerarşi ve, 66

kaçınma, hakkaniyet ve, 202

Çift-bağı, 110, 115

insan ve üremede işbirliği, 125

"Çifte miras", 225

Çocuk bakımı, erkek ilgisi, 54, 110-1, 124

Çocuklar, insan:

"cila teorisi", 30-2

empati araştırmaları, 170-1

maymunlarla kıyaslandığında, 175

Çokeşlilik, 109

Darwin, Charles, 38, 41, 164, 165

ve etik, 184

ve insan doğası, 32

Davranışeviyesi, 161

Davranış:

doğuştan gelme, 117

evrimi, 166-7

insan, 117, 219-20

ve sosyal egemenlik, 86-87

Dawkins, Richard, *Gen Bencildir*, 31-2

Dayanışma, 216, 229

bonobo, 21

dişi, 68-9

Demokrasi, 83, 87

hiyerarşi ve, 87

Denetim rolü, şempanze toplumunda, 81-2

Denetim ve dengeler, 219-23

şempanze sosyal yapısında, 35-7

Dil, 174

empati ve, 171

Dinler:

ve cinsel ahlak, 113

iyilik ve, 168

modern, 206

Dışarıklılara husumet ve cemaat duygusu, 204

Dişiler:

arasındaki hiyerarşiler, 69-71

ve arabuluculuk, 156

ve barışçı ilişkiler, 139

ve bebek katli, 105-6

bonobo, 21, 27, 90-1

cinsel organlar, 90-1

ve çatışma, 151-3

daha genç, erkekleri çeken, 120-1

ve erkek saldırganlığı, 52, 80

goril, sosyal egemenlik, 22-3

göçü, 72, 121, 140

gücü, 68-74

ve iktidar siyaseti, 56

insan, 17, 111-2, 160

muamele, erkek egemenliği ve, 115

şempanze, 28-9

ve uzlaşma, 148-50

uzlaşmalar, 149-50, 153-4

üreme başarısı, 54-5

yüksek mevki, 54-5

Dışlanma, 219

doğadaki şempanzelerde, 80-1
 DNA kıyaslamaları, 25
 Doğadaki maymun toplulukları, 226
   araştırmaları, 47
   bonobo, 69
   şempanze, 68, 80-1
 Doğal seçim, 42, 55, 72, 94, 109, 121,
   123, 164, 224
 Doğuştan gelen eğilimler, 221
 Döl:
   asimetrik yatırım, 121
   üretimi, 122-5
   Ayrıca bkz. Üreme
 Duygular, 181-3
 Dünya nüfusundaki artış, 175-6
 Egemenlik/hükmetme, 55, 85-6
   babalık ve, 110-1
   dişi, ve bariyerli ilişkiler, 149
   erkek, 73-4
   göstergeleri, 70
   için mücadeleler, 73
   insan, 115
   Ayrıca bkz. Sosyal yapı; Toplular
 Ehlileşmiş çelişkiler, 219
 Emek piyasası, 199, 200
 Empati, 13-4, 16-8, 169-74, 183, 206,
   232-3
 Emzirme, memeliler ve, 17-8
 En iyi uyum sağlayanın hayatta kalma-
   sı, 37
 Erkekler:
   baskınlık/egemenlik, 73-4
   bonobo, 27, 70-1, 121-2
   cinsel ilişkiler, 94-6
   ve çatışma, 152, 153
   ve çatışma çözümü, 151
   goril, 218
   iktidar siyaseti, 49-53, 61
   ilişkiler, 147
   insan, 56, 115-6
   şempanze, 64
   merkezli evrim kuramı, 33
   yüksek mevkii, 54
 Erotizm, bonobolarda, 39
 Eşitlikçi toplumlar, 78-83
 Eşitlikçilik, demokrasi ve, 49, 83

Eşitsizlik, 59, 62, 87, 199-200, 230
 Etnik gruplar arasındaki çatışmalar, 135
 Etoburlar, olarak şempanzeler, 130-1
 Evrensel insan hakları, 205
 Evrim, 166-7, 219-20, 223-7
   ve ahlak, 184-5
   insan doğasına dair, 37-8
   insan, bonobolar ve, 39-40
   ve mevkii, 54-5
   saldırganlık, 29-30
   ve toplumlar, 219
   uzlaşmaya dair, 150
   üreme ve, 123-5
 Faydacılık, 183
 Fiziksel mevkii işaretleri, 64-8
 Freud, Sigmund, 89
   Totem ve Tabu, 113
 Gagalama düzeni, 58-65
 Geçmiş hissi, maymunlarda, 46
 Gelecek hissi, maymunlarda, 43, 47
   Şempanzelerde, 163
 Genital kabaklıklar, 103-4, 107-8
 Goodall, Jane, 33, 34, 35, 127, 132, 191
 Goriller, 23-4, 26, 106, 114, 217-8
 Gould, Stephen Jay, 165, 227
 Grup dayanışması, 216
 Grup kimliği, 129, 133-6
 Güç dengesi, uluslararası, 77
 Güç istenci, görüşler, 58
 Günah keçileri, 157-60, 228
 Güven, 229
 HA (hiyerarşi-azaltıcı) kişilik tipi, 234
 Habitat yıkımı ve maymunların soyu-
   nun tükenmesi, 225-6
 Hammond, Mike, 12, 27
 Hayvanat bahçeleri:
   bonoboların sorunları, 27
   şempanzelerde cinslerarası eşitlik, 69
 Hayvanlar:
   arasında ahlak, 38
   bedensel özdeşleşme, 172-4
   empatik, 181
 Haz, cinsellik ve 97-8
 HÇ (hiyerarşi-çoğaltıcı) kişilik tipi, 234

- Heck, Heinz, 39, 94
 Hedefli yardım, 178, 180
 Hırs, insan doğası ve, 31, 41
 HIV, 224-5
 "Hizmetler pazarı", 190
 Hobbes, Thomas, 35, 49, 59, 215
 Holokost, 31, 158
Homo sapiens, Afrika'dan göçü, 33
 Homoseksüellik, kültür ve, 98-101
 Hüseyin, Saddam, 64, 159
- Irk ıslahı hareketi, 225
 Irklararası ilişkiler, 11 Eylül terör saldırısı ve, 150
- İçgüdü, 145, 221
 İdeolojiler, 228-33
 İktidar güdüsünün psikolojisi, 58
 İktidar siyaseti:
   cinsellik ve, 28-9
   demokrasi ve, 83
   eşitlikçi toplumlar ve, 78-9
   şempanzeler ve, 49, 71-2, 73-4
 İktidar, 49-87
 İktisat teorisi, insan doğası ve, 229
 İletişim:
   göz rengi ve, 230
   mevkiden, 62-8
   sözel olmayan, 65, 218-9
   şempanzeler ve, araştırmalar, 18
 İnsan davranışı, 58-60
   ve sosyal egemenlik, 85-7
 İnsan doğası, 13-7
   "Afrika'dan Gelme" tezi, 33-5
   değişkenlik, 141
   erkek özellikleri, 56-7
   iki kutupluluğu, 215-35
   şempanzeler ve, 35
   şiddet, 37-8
 İnsan doğasının iki kutupluluğu, 215-35
 İnsan saldırganlığı, savaş ve, 129
 İnsansılar, 37-8
 İntikam, 195-6, 202-3
 İş, cinsellik ve, 92
 İşaret etme davranışı, maymunlarda, 46
 İşbirliği:
   dişi, 68
   erkek ve mevkî, 71-2
   hiyerarşi, 67
 İtkiler, 13-5
 İttifaklar, dişi ve tecavüzden koruma, 116
 İyilik, 165-206
   Ayrıca bkz. Empati
- Jacoby Susan, *Wild Justice*, 202-3
- "Kan çeker" kuramı, 167
 Kapitalizm, 40, 59, 228-30
 Kapuçin şebekeleri, 176, 190, 197-8
 Karı-dövme, şempanzelerde, 116-7
 Karşılıklı evlilik, 139-40
 "Karşılıklı Özgeciliğin Evrimi", Trivers, 187-8
 Karşılıklılık, 186-201, 206, 229
 Katil maymun teorisi, bonobolar ve, 31
 Kaynak bölüşümü, 198-201
 Kaynakların bölüşümü, adalet ve, 198-201
 Kinsey, Alfred, 98, 100
 Kıskançlık, 201
 Kişilik türleri, toplum ve, 232
 Kıyaslamalar, insanlarla maymunlar, 47-8
 Klonlama, 96-7
 Koalisyon siyaseti:
   erkek şempanzeler arasında, 50-2, 61, 75-7
   uluslararası, 75-8
 Komünizm, 228, 230
 Kubrick, Stanley, *2001: Uzak Yolculuğu* (film), 32
 Kupa Kızı tezi, 97
 Kültür:
   değişkenliği, 145-7
   evrimi, 238-39
   ve eşcinsellik, 98-101
- Liderlik, eşitlikçi toplumlarda, 79-80
 Lorenz, Konrad, 31, 33, 34, 221
- Machiavelli, Niccolò, 60, 62, 86
   Prens, 60
 Malthus, Thomas, 181, 184

- Mastürbasyon, bonobolarda, 93
Maymunlar Gezegeni (film), 128, 234
 Medeniyet:
   oyunlarda çatışma çözümü, 151
   ve ordular, 128
 Medya:
   Amerikan, şiddet, 134
   ve hayvan davranışı, 15
 Merhamet, 17, 164
   Ayrıca bkz. Empati
 Mevki/statü, hayvanlar arasında, 54-6
   iletilmesi, 62-8
   kaybı, erkekler ve, 56-7
   şempanzeler ve, 39, 52, 60-1
 Minnettarlık, 193-8
 Mısır friavunları, mevki gösterisi, 61
 "Misyoner pozisyonunda" çiftleşme, 94
 Modern tıp ve insan evrimi, 224
 Modüller, beyindeki, 221
 Morris, Desmond, 48, 88, 89, 93, 94
 Neanderthaller, 37
   Homo sapiens ve, 33
 Nishida, Toshisada, 129, 132
 Nüfus yoğunluğu ve saldırganlık, 160-4
 Ordular, 128-9
   ve saldırganlık, 128-9
 Orgazm, maymunlarda, 93
 "Orman kanunu", 86, 216
 Otizm, 18, 217-9
 Otorite, 87
   toplumun ihtiyacı, 80-81
 Öpüşme, 88-9
 Özçıkır, toplum ve, 164
 Öz farkındalık, 180
 Özgecilik, 38, 166-8
Pan paniscus, 20
Pan troglodytes, 20
 Parr, Lisa, şempanze araştırmaları, 45
 Paylaşım:
   karşılıklılık ve, 188-9, 198-9
   yiyecek, 189-92
 Pazar, cinsel, 118-20
 Pazarlık, cinsel, 123
 Penis kıskançlığı, 89-96
 Primatlar, 23-4
   itkiler, 13-5
   sosyal bağlar, 217
 Primatologlar ve insan doğası, 23-4
 Rasgele cinsellik,
   ve bebek katli, 105-6
   erkek, çekirdek aile ve, 115
 Rasyonalizasyon, 184
 Rasyonellik, 182
 Reagan, Ronald, 31, 40, 63
 Rekabet, 186, 229, 230
 Rekabetçilik, cinsiyet farkları, 56
 Roma Katolik Kilisesi, 63, 97
 Saldırganlık:
   bonobolar ve, 27, 39
   dişiler ve, 152-3
   günah keçisi yapma, 157-60
   ve ilerleme, 32-3
   insanlar, 29-31
   savaş ve, 128-9
   sosyal bilimler ve, 161
   şempanzeler ve, 34-5
 Sapolsky, Robert, 54, 146
 Savaş, 15
   ve ahlak, 204-5
   ve insan saldırganlığı, 128-9
   kökenleri, 136-7
 Sempatı, 168, 181
   empati ve, 16, 17-8
   maymunlar arasında, 38
   Ayrıca bkz. Empati
 Ses tanıma, şempanzelerde, 130
 Sezaryen doğumları ve insan evrimi,
   224
 Siyaset, 60
 Siyasi adaylar ve iktidar, 58
 Siyasi baskı, 16
 Siyasi beceriler, 61-2
 Siyasi ideoloji, biyologlar ve, 228-9
 Sosyal bilimler ve doğabilimleri, 161
 Sosyal Darvencilik, 164, 199, 228
 Sosyal değişim, cinsiyet ve, 73-4
 Sosyal düzen, duyulan ihtiyaç, 65-8
 Sosyal egemenlik, 86-7

Sosyal eğilimler, dengesi, 219-23
 Sosyal kapital", 231
 Sosyal kültür, 145-6
 Sosyal mahluklar, olarak insanlar, 17
 Sosyal örgütlenme, insan, 110
 Sosyal yapı, 84
   bonobo, 21-2, 27-8, 69-71
   cinsel sınırlar, 92
   goril, 22-3, 26
   insan, 41
   ve insan doğası, 141-2
   şempanze, 33-8
 Sosyalist toplumlar, 227-8
 Soykırım, 14, 33
 Strateji uzmanı olarak erkek şempanze-
   ler, 73-5
 Şempanzeler, 15-6, 23-4, 59, 60, 227
   fiziksel özellikleri, 19
   kişilik tipi, 234
   sosyal yapıları, 60-1, 28-9, 80, 92-3
 şempanzelerin sosyal hayatı, 130
 Teamüller, toplumsal ve ahlaki, 187
 Tecavüz, 115-6
 Tecrübeli devlet adamı rolü, 83-5
 Teorisyenler, 138
 Testisler, büyüklüğü, 115
 Thatcher, Margaret, 31, 40, 41, 231
 Tımar:
   şebekler arasında, 162
   ve yiyecek paylaşımı, şempanzeler,
     192
 Toplumlar, insan, 181-2, 221-3
   cinsel pratikler, 108-10
   erkek egemenliği, 115-6
   oluşumu, 215-9
 Tratz, Eduard, 39-94

Tutsak maymunlar, zekâ araştırmaları,
   44-8
 Uluslararası siyaset, 75-8
 Uyum, sosyal:
   karşılıklı bağımlılık ve, 150-1
   şempanze gruplarında, 65-7
 Uyumcul mutasyonlar, 224
 Ültimatom oyunu, 201
 "Vahşi tür", genetik üstünlükler, 97
 Westermarck, Edward, 184-5, 196, 206
 Wilson, Edward, 35, 231
   Journey to the Ants, 137-8
 Y kromozomu araştırmaları, 113-4
 Yabancı düşmanlığı, 129
   empati ve, 232
   şempanzelerde, 132, 135
 Yaş, hiyerarşilerde etkisi, 72-3
 Yerkes Ulusal Primat Araştırma Merke-
   zi, Arazi İstasyonu, 28-9, 80, 176
 Yerkes, Robert, 38, 119
 Yiyecek için cinsellik, maymunlarda,
   187
 Zayıflık:
   olarak güç, 76-8, 84
   saklanması, 55
 Zekâ:
   dil ve, 170
   gorillerde, 23
   ve insan davranışı, 221
   maymunlarda, 43-7, 176
   sosyal, 223
 Zihin teorisi, 174-81

- 1 EVELYN FOX KELLER
Genin Yüzyılı
- 2 JOHN GRIBBIN
**Schrödinger'in
Kedisinin Peşinde**
KUANTUM FİZİĞİ VE GERÇEKLİK
- 3 ADAM ZEMAN
Bilinç
KULLANIM KILAVUZU
- 4 EVELYN FOX KELLER
**Toplumsal Cinsiyet
ve Bilim**
ÜZERİNE DÜŞÜNCELER
- 5 DOUWE DRAAISMA
Bellek Metaforları
ZİHİNLE İLGİLİ FİKİRLERİN TARİHİ
- 6 JOHN GRIBBIN
**Schrödinger'in
Yavru Kedileri**
GERÇEKLİĞİN PEŞİNDE
- 7 FRANS DE WAAL
İçimizdeki Maymun
BİZ NEDEN BİZİZ?

"Savaştan, şiddetten muaf bir dünyada yaşamak istiyoruz," diyenlere, bunun "insan doğası"na aykırı olduğu söylenir hep. Ama ya biri çıkıp da dillerden düşmeyen bu "doğamızı" sorgularsa? Ünlü primatolog Frans de Waal'in yaptığı tam da bu. Uzun yıllardır primatlar üzerine araştırmalar yürüten de Waal, bilhassa en yakın akrabalarımız olan şempanzelere ve onlardan daha az tanınan bonobolara ilişkin gözlemlerinden sonra, bu ikisinin birbirinden "geceyle gündüz kadar farklı" olduğu sonucuna varmış: "Birisi öfkesini zaptetmekle ilgili sorunlar yaşayan hırslı, haşin görünümlü bir karakter. Diğeri özgür ruhlu bir hayat tarzının eşitlikçi yandaşı."

De Waal'e göre, bunca zamandır görece vahşi akrabalarımızın ön plana çıkarılması tesadüf değil. Bu durumu, bonoboların "insan doğasına dair yerleşik fikirlere uymaması"yla açıklayan de Waal şöyle devam ediyor: "İnanın bana, araştırmalarda birbirlerini katlettikleri ortaya çıksa şimdiye herkes bonoboları ezberlemişti. Asıl sorun barışçılıkları. Önce bonoboyu tanısaydık, şempanzeyi daha sonra, hatta hiç tanımasaydık ne olurdu hayal etmeye çalışıyorum bazen. İnsan evrimi hakkındaki tartışma belki bu kadar şiddet, savaş, erkek egemenliği üzerinden değil; cinsellik, empati, özen ve ortaklık üzerinden yürürdü. Ne farklı bir entelektüel bir coğrafyaya sahip olurduk kim bilir!"

Farklı bir bakış açısı benimsemek için çok mu geç? Olmadığını umuyoruz. Hayvanlara ilişkin klişeleri somut gözlemler ve ilginç anekdotlar aracılığıyla altüst ederek bizi insan doğası konusunda bir ke-re daha düşünmeye davet eden İçimizdeki Maymun, bu yolda önemli bir adım atıyor.

Metis Bilim
ISBN-13: 978-975-342-687-9

Metis Yayınları
www.metiskitap.com

